ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

ATATÜRK SUPREME COUNCIL FOR CULTURE, LANGUAGE AND HISTORY
ATATÜRK RESEARCH CENTER

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Journal of Atatürk Research Center

CİLT/VOLUME: **XXXIII** | GÜZ/AUTUMN: **2017** | SAYI/ISSUE: **96**

ISSN 1011 - 727X

Bahar ve Güz Dönemlerinde Yayımlanan Hakemli Dergi
Peer Reviewed Journal Published in Spring and Autumn

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ DERGİSİ /
JOURNAL OF ATATÜRK RESEARCH CENTER
GÜZ / *AUTUMN* **2017 / CİLT/** *VOLUME*: **33 / SAYI** *ISSUE*: **96**
AAM Derg.
ISSN : 1011-727X

- Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı'nca Bahar ve Güz Dönemlerinde yılda iki kez Yayımlanan hakemli bir dergidir.

- Derginin Yazım dili Türkçe ve İngilizce'dir. Ancak her sayıda üçte bir oranını geçmeyecek şekilde, diğer dillerde yazılmış makalelere de -Editörler Kurulu kararıyla- yer verilebilir.

- Dergiye gönderilen yazı ve fotoğraflar iade edilmez. Bu dergide yayımlanan makale / yazılardaki bilimsel içerik ve fikirlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

AAM Dergisinin Tarihi:
Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi yayın hayatına 1984 yılında başlamıştır. Yayımlandığı tarihten itibaren 4 ayda bir olmak üzere Mart, Temmuz ve Kasım aylarında yılda üç (3) sayı olarak yayımlanmıştır. 2015 yılından itibaren ise Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanmaya devam etmektedir.

İLETİŞİM ADRESİ

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı
Ziyabey Cad. No: 19 Balgat- Çankaya / ANKARA
Tel: (0312) 2856511-2855512
Fax: (0312)2855527
e-mail: dergi@atam.gov.tr
Web: http://www.atam.gov.tr

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ DERGİSİ
JOURNAL OF ATATÜRK RESEARCH CENTER

CİLT/VOLUME: **XXXIII** GÜZ/AUTUMN: **2017** SAYI/ISSUE: **96**

Sahibi / *Owner*
Atatürk Araştırma Merkezi adına Başkan / *Owner on behalf of Atatürk Research Center*
Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN
Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı - ANKARA

Yayın Kurulu / *Editorial Board*

Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İktisadi ve
İdari Bilimler Fakültesi - ANKARA
Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI
Kırıkkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi -
KIRIKKALE
Prof. Dr. Ömer TURAN
Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi - ANKARA
Prof. Dr. Mehmet TEMEL
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi - MUĞLA
Prof. Dr. Selami KILIÇ
Atatürk Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi - ERZURUM
Prof. Dr. Necati Fahri TAŞ
Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi - ERZİNCAN
Nihat BÜYÜKBAŞ
Atatürk Araştırma Merkezi Başkan Yrd. - ANKARA

Yazı İşleri Müdürü / *Journal Administrator*

Hüseyin TOSUN
Atatürk Araştırma Merkezi - ANKARA

Yayın Sorumluları / *Publishing Executives*

Orhan NEÇARE
Atatürk Araştırma Merkezi - ANKARA

Halit Aytuğ TOKUR
Atatürk Araştırma Merkezi - ANKARA

Aynur YAVUZ AKENGİN
Atatürk Araştırma Merkezi - ANKARA

HABERLEŞME / *INFORMATION*
Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı
Ziyabey Caddesi Nu: 19 06520 Balgat / ANKARA
Tel: (0 312) 285 65 11 - 285 55 12 • Fax: (0 312) 285 55 27
e-mail: dergi@atam.gov.tr • web: http://www.atam.gov.tr

Basıldığı Yer: SARIYILDIZ OFSET LTD. ŞTİ - Tel: 0 312 395 99 95
Basım Tarihi: Kasım 2017 - Ankara

Levent Şahverdi Arşivi

DANIŞMA KURULU / ADVISORY COMMITTEE

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN	Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı - Ankara TÜRKİYE
Prof. Dr. Yakup MAHMUDOV	Azerbaycan Milli İlimler Akademisi - Bakü/AZERBAYCAN
Nihat BÜYÜKBAŞ	Atatürk Araştırma Merkezi Başkan Yardımcısı - Ankara TÜRKİYE
Prof. Dr. Abdullah İLGAZİ	Dumlupınar Üniversitesi - Kütahya/TÜRKİYE
Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU	Hacettepe Üniversitesi - Ankara/TÜRKİYE
Prof. Dr. Arshi KHAN	Aligarh Muslim University - HİNDİSTAN
Prof. Dr. Cesar ROSS	Santiago Üniversitesi - ŞİLİ
Prof. Dr. Cengiz HAKOV	Sofya/BULGARİSTAN
Prof. Dr. Çağrı ERHAN	Altınbaş Üniversitesi - İstanbul TÜRKİYE
Prof. Dr. Erden KAZHYBEK	KAZAKİSTAN
Prof. Dr. Ewa SIEMIENIEC GOLAS	Jagiellonian University - POLONYA
Prof. Dr. Hacı Murad DONOGO	Dağıstan - RUSYA FEDERASYONU
Prof. Dr. Halil BAL	İstanbul Üniversitesi - İstanbul/TÜRKİYE
Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI	Kırıkkale Üniversitesi - Kırıkkale/TÜRKİYE
Prof. Dr. Husnija KAMBEROVİC	Saraybosna/BOSNA-HERSEK
Prof. Dr. İbrahim Halil El-ALLAF	Musul Üniversitesi - Musul/IRAK
Prof. Dr. İsmail COŞKUN	İstanbul Üniversitesi - İstanbul/TÜRKİYE
Prof. Dr. Kemal ÇELİK	Başkent Üniversitesi - Ankara/TÜRKİYE
Prof. Dr. Mahmut Ali El-DAVUD	Arap Tarihçiler Birliği Üyesi - IRAK
Prof. Dr. Mehmet CANATAR	İstanbul Üniversitesi - İstanbul/TÜRKİYE
Prof. Dr. Mehmet TEMEL	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi - Muğla/TÜRKİYE
Prof. Dr. Muhammed ARNAUT	World of Islamic Science and Technology University Amman/ÜRDÜN
Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN	Yıldırım Beyazıt Üniversitesi - Ankara/TÜRKİYE
Prof. Dr. Mustafa TURAN	Gazi Üniversitesi - Ankara/TÜRKİYE
Prof. Dr. Mustafa YILMAZ	Hacettepe Üniversitesi - Ankara/TÜRKİYE
Prof. Dr. Necati Fahri TAŞ	Erzincan Üniversitesi - Erzincan/TÜRKİYE
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN	Ankara Üniversitesi - Ankara/TÜRKİYE
Prof. Dr. Ömer Osman UMAR	Fırat Üniversitesi - Elazığ/TÜRKİYE
Prof. Dr. Ömer TURAN	Orta Doğu Teknik Üniversitesi - Ankara/TÜRKİYE
Prof. Dr. Recep ŞKRİYEL	Novi Pazar Devlet Üniversitesi - SIRBİSTAN
Prof. Dr. Selami KILIÇ	Atatürk Üniversitesi - Erzurum/TÜRKİYE
Prof. Dr. Selma YEL	Gazi Üniversitesi - Ankara/TÜRKİYE
Prof. Dr. Stefano TRINCHESE	Univ. G.D'Annunzio Chieti Pescara - Roma/İTALYA
Prof. Dr. Şükrü HANİOĞLU	Princeton Üniversitesi - ABD
Prof. Dr. Uğur ÜNAL	Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü - Ankara/TÜRKİYE
Doç. Dr. Hasan CİCİOĞLU	Doğu Akdeniz Üniversitesi - Gazimağusa/KKTC
Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA	Azerbaycan Milli İlimler Akademisi - Bakü/AZERBAYCAN
Bedrettin KORO	Tarih Bilimleri Uzmanı - KOSOVA
Janos HOVARİ	Budapeşte / MACARİSTAN

BU SAYININ HAKEMLERİ / ABRITRALS FOR THIS ISSUE

Prof. Dr. Abdullah İLGAZİ	Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Dr. Enver ÇAKAR	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet TEMEL	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa BUDAK	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa TURAN	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Rahmi Deniz ÖZBAY	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Sait ÖZTÜRK	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Ufuk GÜLSOY	Marmara Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mustafa YAYLA	Polis Akademisi
Yrd. Doç. Dr. Recep ÇELİK	Yalova Üniversitesi

Levent Şahverdi Arşivi

İÇİNDEKİLER / *CONTENTS*

Oktay BOZAN — 20. Yüzyılın Başında Eşraf-Aşiret Çatışması: Milli Aşireti ve Diyarbakır Eşrafı Örneği
The Gentry-Tribe Clash in the Early 20th Century: The Case of Milli Tribe and the Diyarbakır Gentry 1

Anđelko VLAŠIĆ — Hırvatistan Kaynaklarına Göre Mustafa Kemal Atatürk ve Kurtulus Savaşı
Mustafa Kemal Atatürk and the Turkish War of Independence According to Croatian Sources 47

Serkan TUNA — Dersaadet Tramvay Amelesi Grevi (26 Ocak-7 Şubat 1922)
Dersaadet Tramway Workers Strike (26 January-7 February 1922) 69

Ü.Gülsüm POLAT — Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yemen İle İlişkiler (1911-1938)
Relations with Yemen from Ottoman Empire to the Republic of Turkey (1911-1938) 113

Nadir YURTOĞLU — Cumhuriyet Döneminin En Önemli Ağır Sanayi Hamlesi: Karabük Demir ve Çelik Fabrikası (1939-1960)
The Most Important Heavy Industry Attempt of the Republican Period: Karabuk Iron and Steel Factory (1939-1960) 155

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi Yayın İlkeleri..... 207

Publication Principles of the Journal of Atatürk Research Center..... 213

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi:
AAM Derg., 2017 ; 33 (2) : 96 : 1-46
Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri : 17.11.2016 - 13.04.2017

20. YÜZYILIN BAŞINDA EŞRAF-AŞİRET ÇATIŞMASI: MİLLİ AŞİRETİ VE DİYARBAKIR EŞRAFI ÖRNEĞİ

OKTAY BOZAN*

ÖZ

Osmanlı döneminde Doğu ve Güneydoğu'nun en önemli aşiretlerinden birisi Milli Aşireti idi. İbrahim Paşa'nın aşiret reisi olduğu dönemde Milli Aşireti birçok aşireti bünyesine alarak büyük bir konfederasyona dönüşmüştür. Diyarbakır, Urfa, Halep, Mardin ve Musul arasında geniş bölgede hüküm süren bu aşiret, Sultan Abdülhamit döneminde kurulan Hamidiye Alayları kapsamına alınmıştır. Milli Aşireti, Hamidiye Alayları'na mensup olmanın sağladığı imtiyazlar sayesinde önemli bir nüfuz elde etmiş, bölgenin siyasi, sosyal ve ekonomik yapısını derinden sarsmıştır. İbrahim Paşa, bazı devlet yetkililerinin desteğini ve maiyetindeki silahlı birliklerin avantajını şahsi çıkarları doğrultusunda kullanarak bölgedeki diğer aşiretlere karşı saldırılarda bulunmuş ve özellikle de Diyarbakır vilayetine bağlı bazı yerleşim merkezlerini yağmalamış ve ciddi mağduriyetlere yol açmıştır. Milli Aşireti'nin saldırıları karşında Diyarbakır eşrafı sesini Babıâli'ye ve Sultan Abdülhamit'e duyurmak için iki defa postaneyi işgal etmiştir. Diyarbakır eşrafının ısrarlı ve etkili tepkisi nedeniyle, tahkikat komisyonları kurulmuşsa da Hamidiye Alayları'nın bağlı olduğu 4. Ordu Komutanlığı ve Mabeyn'deki İbrahim Paşa'yı koruyan kişilerin gayretinden dolayı etkili bir sonuç alınamamıştır. Bu meselenin uzun yıllar Diyarbakır kamuoyunu meşgul etmesi, mağdur olan bölge halkının devlete olan güvenini daha da sarsmıştır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, Milli Aşireti, İbrahim Paşa, Hamidiye Alayları, Ziya Gökalp.

* Yrd. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Bölümü, oktaybozan210@gmail.com

Levent Şahverdi Arşivi

THE GENTRY-TRIBE CLASH IN THE EARLY 20TH CENTURY: THE CASE OF MILLI TRIBE AND THE DIYARBAKIR GENTRY

ABSTRACT

One of the most prominent tribes of Eastern and South-eastern Anatolia in the Ottoman period was the Milli tribe. When İbrahim Pasha was the tribe leader, the Milli tribe had already turned into a big confederation by incorporating many other tribes. Dominating a wide region among Diyarbakır, Urfa, Aleppo, Mardin and Musul, the Milli tribe was included into the Hamidian regiments established during the period of Sultan Abdülhamit. Thanks to the privileges ensured as a result of belonging to the Hamidian regiments, the Milli tribe obtained a strong influence, and profoundly affected the political, social and economic structure of the region. By abusing the support of some government authorities and the advantage of the armed forces under his command for his personal interests, İbrahim Pasha attacked some tribes and especially looted some towns of Diyarbakır Province, thus causing serious unjust treatment. The Diyarbakır Gentry occupied the City Post-office two times in order to make themselves heard by Babıâli and Sultan Abdülhamit against the assaults of the Milli tribe. Although some investigation commissions were formed due to the insisting and influential reaction of the Diyarbakır gentry, no efficient results were obtained because of the 4th Army Command and those in the Mabeyn protecting İbrahim Pasha. As this matter occupied the Diyarbakır public for many years, the trust of the mistreated people of the region in the government was shaken.

Keywords: Diyarbakır, Milli tribe, İbrahim Pasha, Hamidian regiments, Ziya Gökalp.

Levent Şahverdi Arşivi

GİRİŞ

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da sosyal-politik-ekonomik düzenin ortaya çıkardığı bir takım ananevi mahallî güçler vardı. XIX. yüzyıla kadar *"mahalli* güçler" kavramı içinde genellikle Müslüman toplulukların kendi klasik sosyal örgütlenmeleri çerçevesinde, kırsal örgütlenme tarzı olarak "*aşiretler*" ve kentsel örgütlenme tarzı olarak da "*eşraf"* yer alıyordu[1]. Eşraf ile ilgili kavramsallaştırmalar genellikle "ayan, erkân ve vücûh" kavramları üzerinden yapılmıştır[2]. Osmanlı resmî kayıtlarında "vücuh-ı memleket", "ayan-ı memleket", "eşraf-ı hanedan", "muteberân", "eşrâf-ı belde", "hanedân-ı memleket", "müteneffizân"[3], "mütehayyizân"[4] ve "mütemevvilân"[5] diye nitelenen şehirli seçkinlerden bahsedilmektedir. Eşraf, Osmanlı şehir toplumunda devlet ile reaya arasındaki ilişkileri düzenleyen, hem reayanın temsilcisi hem de devlet emirlerinin uygulanmasında resmî görevlilerin yardımcısı şeklinde tanımlanır[6].

Vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde bulunan eşraf, Tanzimat'tan itibaren politik-idari-kültürel yönden şehirde egemen durumda idi. Valileri etki altına alabiliyorlar, reformlarda söz sahibi olabiliyor, reformlarla ilgili komisyonlara ve mahalli yönetime katılabiliyorlardı. Bu gibi imtiyazlarını yitirmemek için merkezi otoritenin fazla kuvvetlenmesini istemiyorlardı. Zaten mahallî otoriteleri çeşitli yollarla elde edebiliyorlardı. Diğer taraftan kırsal bölgelerdeki aşiret reislerine ve ağalara da resmî yollardan baskı yaptırarak kendi nüfuzlarını artırıyorlardı[7]. Şehirli eşrafın gücünün karşısında denge unsuru olabilecek,

---

1 İbrahim Özcoşar, **Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900)**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2009, s.97.

2 Özcan Mert, "Âyan" maddesi, **DİA**, C 4, 1991, s.195.

3 Müteneffizân ileri gelen kişinin, nüfûzlu, sözü geçen, hatırlı, nâfiz olduğunu işaret etmektedir. Şemseddin Sami, **Kâmûs-ı Türkî,** İkdam Matbaası, Dersaadet, 1317, s.1285; Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûğat,** Aydın Kitabevi, Ankara, 2010, s.912.

4 Mütehayyizân tehayyüz eden, yer tutan, itibârlı, mühim, haysiyyet ve itibar sahibi, ileri gelen kimse anlamlarına gelen Arapça bir kelimedir. Şemsettin Sami, **a.g.e.**, s.1275.

5 Mütemevvilân temevvül eden, mal ve servet sahibi, zengin anlamındadır ve iktisadî güce işaret etmektedir. Şemsettin Sami, **a.g.e.**, s.1285.

6 Özer Ergenç, "Osmanlı Klasik Dönemindeki "Eşraf ve A'yan Üzerine Bazı Bilgiler", **Osmanlı Araştırmaları III**, İstanbul 1982, s.106; İbrahim Özcoşar, "Şehir ve Eşraf: Osmanlı Diyarbekir'inde Eşraf"**, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, Bahar-2015 C 14, S 53, s.128.

7 Bayram Kodaman, **Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası**, Orkun Yayınevi, İstanbul 1983, s.24.

Levent Şahverdi Arşivi

kırsal bölgelerde oturan göçebe ve yarı göçebe aşiretler vardı. Aşiret, gerçek ya da gerçek olduğu varsayılan ortak bir ataya dayanan ve akrabalık temelinde örgütlenmiş, genellikle toprak bütünlüğü de olan kendine özgü bir içyapıya sahip sosyo-politik bir birimdir[8].

Bu makalede, XX. yüzyılın başında eşraf-aşiret çatışmasının bir örneği olarak Milli Aşireti ile Diyarbakır eşrafının mücadelesi ele alınacaktır[9]. İbrahim Paşa'nın Diyarbakır eşrafı ile yaptığı mücadele bağlamında onun devletin emrinde bir Hamidiye Paşası mı, geleneksel aşiret mücadelesi veren bir aşiret reisi mi, yoksa müstakil bir idare kurma amacı taşıyan bir feodal beyi mi olduğu ortaya konmaya çalışılacaktır. Öncelikle şunu ifade edelim ki, ünü yöresel boyutları aşan ve en önemli Hamidiye komutanı olan Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa kaynaklarda genellikle olumsuz sıfatlarla tanımlanmıştır. Bu sıfatların bazıları şöyledir: İslam haini, efsanevi bir haydut, şaki, medeniyet düşmanı, haşerât, meziyet-i insaniyeden mahrum dağlı, cahil bir bedevi, koleradan, taundan, vebadan ve Ebu Cehil'den daha zararlı kişi, çöl sultanı, Kürdistan'ın taçsız kralı.

Güneydoğu ve Doğu Anadolu öteden beri birçok göçebe veya yarı göçebe aşiretlerin yaylak-kışlak arasında yaşadığı bölgedir. Bu aşiretlerin en önemlilerinden birisi de şüphesiz Milli Aşireti'dir. Bu aşiret Osmanlı kayıtlarında "*Milli*", "*Millili*" veya "*Ekrâd*-ı *Millili*" şeklinde geçmektedir. 1518 tarihli Osmanlı kayıtlarında aşiretin iki yüz yirmi beş hane ve kırk beş mücerret nüfusa sahip olduğu tespit edilmiştir[10]. Eskiden beri Viranşehir yöresinde yaşamakta olduğu bilinen Milli Aşireti'nin bilinen ilk reisi Keleş Abdi Ağa'dır[11]. Berho Ağa olarak da isimlendirilen İbrahim Paşa'nın aşiret reisliğine geçtiği dönem Osmanlı Devleti'nin içeride ve dışarıda oldukça önemli meselelerle uğraşmakta olduğu bir devreye tesadüf etmektedir. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nin getirdiği olumsuzluklar, ülkenin hemen her yerinde etkisini göstermiş, Doğu

---

8 Martin Van Bruinnessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, (Çev: Banu Yalkut), İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s.82.

9 XIX. Yüzyılda Diyarbakır merkezinde yönetim halk münasebetleri ve eşkıyalık hareketleri hakkında bkz. İbrahim Yılmazçelik, "XIX. Yüzyılda Diyarbakır Eyaletinde Yönetim Halk Münasebetleri", **Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan**, Eser Ofset Matbaacılık, Samsun 1993, s.371-387.

10 Cevdet Türkay, **Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler,** Tercüman Yayınları, İstanbul 1979, s.586-587.

11 Ziya Gökalp, **Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler**, (Haz. Kamer Karavit, Musa Sarıkaya, M. Erman Aslanoğlu), Kaynak Yayınları, İstanbul 2009, s.32.

Levent Şahverdi Arşivi

Anadolu'da ve özellikle Diyarbakır yöresinde eşkıyalığın canlanmasına, yeni mahallî nüfuz odaklarının ortaya çıkmasına ve aşiretler arasında itaatsizliklerin baş göstermesine yol açmıştır[12]. Harbin hemen akabinde, bölgede asayişin yeniden sağlanması için acil tedbirlere başvurularak yöreye, özel "*Heyet-i Islâhiye*" gönderildi. Heyetin başkomiseri olarak görevlendirilen Abidin Bey'e, nüfuz odaklarının ve aşiret reislerinin devlete itaatlerinin sağlanmasının yanı sıra, bölgenin imarı, madenlerin işletilmesi, ziraatın yaygınlaştırılması gibi daha birçok konuda görevler verildi. İşte bu doğrultuda vazifeye başlayan heyetin tenkil ve tedip ettiği kişiler arasında, Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa da bulunuyordu[13]. Sivas'ta ikamete mecbur edilen İbrahim Paşa burada bir süre kaldıktan sonra, yeniden aşiretin merkezi Viranşehir'e döndü[14]. Milli Aşireti, Hamidiye Alayları'nın kurulmasına kadar bazı aşiretlerin ve bilhassa Şammar'ın vesayeti ve himayesi altında dolaşır ve her sene bu aşiretin reislerine bir miktar para öderdi[15].

XIX. yüzyılın sonlarında Sultan Abdülhamit, "*merkezi otoriteyi tesis etmek, Doğu Anadolu'da devletin etkin olabileceği yeni bir sosyo-ekonomik denge kurmak, aşiretlerden askerî güç olarak faydalanmak ve Doğu Anadolu'da başlayan Ermeni faaliyetlerini önlemek ve yabancı devletlerin tahriklerine karşı Doğu Anadolu'yu elde tutmak*" gibi bazı sebeplerle 1890 yılında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun altı ilinde "Hamidiye Hafif Süvari Alayları"nı kurdurdu[16]. Bu alayların 11 tanesi Diyarbakır bölgesinde bulunuyordu. Bunlardan beş tanesi Milli Aşireti Reisi İbrahim ile oğullarının komutasında idi. Her alay 1.200 süvariden oluşuyordu. Başlarında tek bir harf okuma bilmeyen bir kaymakam (yarbay) dikilmişti. Bu kişi o aşiretin eski ağası idi. Her alayda yine ağanın akrabalarından iki binbaşı ve aşiretin ileri gelenlerinden sekiz teğmen vardı. Alayın bütün atları aşiret fertlerinin öz malıydı. Bu atlara o alayın damgası vurulurdu. Alay, paşa ve diğer subaylarına hazineden dolgun maaşlar verilirdi. Bu aşiretlerin paşa ve

12 Oktay Bozan, "Osmanlı Rus Savaşı'nın Diyarbakır Vilayetine Etkileri ve Islahat Komisyonun Faaliyetleri", **Turkish Studies**, S 10/13, s.268.

13 Ali Emirî Efendi, **Osmanlı Doğu Vilayetleri**, (sad: Abdulkadir Yuvalı-Ahmet Halaçoğlu), Babıâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2015, s.47.

14 Muhammed Emin Zeki Beg, **Kürtler ve Kürdistan Tarihi**, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2014, s.237.

15 Şevket Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara 2003, C II, s.711; Bruinnessen, **a.g.e.**, s.96.

16 Kodaman, **a.g.e.**, s.29-36.

Levent Şahverdi Arşivi

kaymakamları 1893 yılında Erzincan'da Müşir Mehmet Zeki Paşa'nın yanında toplanarak İstanbul'da Sultan Abdülhamit'in huzuruna çıktıklarında, padişah bunların rütbelerini takmış, kılıçlar, paralar ve armağanlar vermişti[17].

Bu dönemde Diyarbakır vilayeti içerisinde ve çevresinde Milli Aşireti'nin dışında; Karakeçili, Tay, Kikî/Kikân, Dekuri, Anaze ve Şammar aşiretleri de büyük ve güçlü aşiretler arasında idi. Bunlardan Karakeçili Aşireti, Siverek ve Viranşehir arasında yaşıyordu. Tarım ve ziraatla meşgul olan bu aşiret, nüfusunun çokluğu, cesaret ve binicilikleriyle tanınıyordu. Türkmen aşiretlerinden olan Karakeçili Aşireti çeşitli sebeplerle, zaman içerisinde, anadili olan Türkçeyi unutarak Arap ve Kürt lisanıyla konuşmaya başlamıştır[18]. Nusaybin yakınında Cağcağ Nehri üzerinde meskûn olan Tay Aşireti, önceden küçük bir aşiret iken, daha sonraları yöredeki diğer aşiretlerle birleşerek büyük aşiretlerden biri hâline gelmiştir. Bu aşiret, hayvan ve hayvansal ürün ticareti yaptığı gibi, ziraatla da meşguldü[19].

Resulayn ve Mardin arasındaki bazı mahallerde yaşayan Kikî Aşireti; Hamidiye Alayları'na dâhil edilmiş olup, Kikî Türkan ve Kikî Helacân olarak adlandırılan iki fırkadan oluşuyordu. Bu aşiret de ziraat ve ticarete meyilli olup, büyük aşiretlerden sayılıyordu[20]. Resulayn ve Mardin arasındaki arazilerde yaşayan bir diğer aşiret de yine içerisinden Hamidiye Alayı çıkaran Dekuri Aşireti idi. Bu da diğerleri gibi ziraat ve ticarete meyilli aşiretler arasında idi. İbrahim Paşa'nın çatıştığı aşiretlerin başında Şammar, Karakeçili ve Anaze aşiretleri gelmekteydi. Bunlardan Şammar Aşireti, şimal Araplarından olup, eskiden beri göçebe olarak Dicle ile Fırat nehirleri arasında yaşıyordu. Anaze ise, Suriye çöllerinde yaşayan diğer Arap aşiretlerinden idi[21].

İlk kuruluşta 36 alay olan Hamidiye Hafif Süvari Alayları, 1895'de 56'ya, 1908'de ise 65'e yükselmiştir. 1900 tarihli Diyarbakır Vilayeti Salnamesi'ne göre Diyarbakır bölgesindeki 9 Hamidiye Hafif Süvari Alayı'nın yerleri ve aşiretleri

17 Bayram Bayraktar, **Rus General Mayevsky'nin Türkiye Gözlemleri**, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2007, s.261; M. Şerif Fırat, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1961, s.96; Taylan Sorgun, **İmparatorluktan Cumhuriyete**, Kumsaati Yayınları, İstanbul 2004, s.50.

18 **Diyarbakır Salnameleri**, Haz: Ahmet Zeki İzgöer, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1999, C V, s.186; Gökalp, **a.g.e.**, s.39.

19 Diyarbakır Salnameleri, C V, s.186; Gökalp, **a.g.e.**, s.82.

20 Diyarbakır Salnameleri, C V, s.186; Gökalp, **a.g.e.**, s.59.

21 Gökalp, **a.g.e.,** s.89.

Levent Şahverdi Arşivi

şu şekildeydi: 41. Alay Viranşehir'de Milli Aşireti'nden ve Miralay (Albay) İbrahim Bey idaresinde; 42. Alay yine orada Milli Aşireti'nden ve İbrahim Bey'in oğlu Kaymakam Abdülhamit (Humud) idaresinde; 43. Alay aynı yerde ve İbrahim Bey'in oğlu Kaymakam Mahmut idaresinde; 44. Alay Siverek'in Karakeçi bucağında Karakeçi Aşireti'nden Kaymakam Halil Bey idaresinde; 45. Alay Re'sulayn ile Mardin arasındaki Kikî aşiretinden ve Kaymakam Reşit Bey idaresinde; 46. Alay Siverek'in Bucak Aşireti'nden ve Binbaşı Yusuf Ağa idaresinde; 48. Alay Cizre'de Miran Aşireti'nden Kaymakam Mustafa Paşa idaresinde; 49. Alay ise aynı yerde Miran Aşireti'nden Mustafa Paşa oğlu Abdülkerim Bey idaresinde idi[22].

Hamidiye Alayları'nın kuruluş aşamasında Milli İbrahim "*Emîrü'l-ümerâ*" payeli ve "*kaymakam*" rütbeli idi. Zamanla kendisini Saray'a ve Mabeyn'e çok sevdirmiş, 2 Aralık 1902 tarihinde kendisine "*mirliva"* rütbesiyle "*paşalık*" verilmiştir[23]. Diyarbakır bölgesinde kurulan on bir Hamidiye alayından beşini Milli Aşireti oluşturdu. Böylece bölgede, diğer aşiretlere göre önemli bir üstünlük elde etti. 1890 ve 1896 yıllarında İstanbul'a gelerek II. Abdülhamit'i ziyaret eden aşiret alayları içerisinde, İbrahim Paşa da bulunuyordu[24]. Bu ziyaretlerde aşiret reisleri, padişah tarafından çeşitli hediyelerle ödüllendirildi. Abdülhamit'in şahsında devlete, kalbî yakınlık ve bağlılıkları sağlandı. Bu aşiret reisleri içerisinde İbrahim Paşa'nın Abdülhamit tarafından daha bir ilgi gördüğü, hatta padişahın ona "*oğlum*" diye hitap ettiği nakledilmektedir[25].

Bütün bunlar İbrahim Paşa'nın diğer aşiret reisleri, mahallî hükümet yetkilileri ve halk üzerinde saygınlığını artırdığı gibi şahsi ihtiraslarını da kamçıladı. Devletin ve askeriyenin desteğini arkasına alan İbrahim Paşa, baskı ve şiddet yoluyla nüfuz alanlarını genişletmeye başladı. Aşiret alaylarının kuruluşu, eğitimi ve kontrolleri ile 4. Ordu Komutanı yani bu işin mimarı Müşir Mehmet Zeki Paşa ilgileniyordu. Bu yüzden Zeki Paşa, kısa sürede, aşiretler için tek otorite hâline geldi. Zeki Paşa'nın izni ve haberi olmadan aşiretlere kimse bir şey yapamıyordu. Bunun çeşitli yönlerden büyük sonuçları oldu. Evvela mülki mahallî otorite ile askerî otoriteler arasında anlaşmazlık çıktı. Hamidiye

22 Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.762.

23 **BOA**, Y.Mtv. 62/3.

24 Eyüp Kıran, **Kürt Milan Aşiret Konfederasyonu**, Elma Yayınları, İstanbul 2003, s.171; Ali Karaca, **Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)**, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s.177.

25 Fırat, **a.g.e.**, s.140.

Levent Şahverdi Arşivi

alaylarına mensup aşiretler, Çerkez Zeki Paşa'dan güç alarak, mahallî hükûmet memurlarını hiç dinlememeye başladılar. Mahallî otoriteler, herhangi bir olaydan dolayı, bir aşiret subayını sorguya bile çekemiyorlardı. Bu hal valilerle Zeki Paşa'nın arasının açılmasına sebep oldu. Paşa'nın damat oluşu nedeniyle Saray'a ve Padişah'a yakınlığı, Doğu Anadolu'daki valilerin aleyhine bir durum yarattı ve aşiretler indinde, valilerin otoritesi olmadığı hissini doğurdu[26]. Bu durum mülkî idarecilerle askerî makamlar arasında anlaşmazlıklara yol açtı. Nizamnamelerde, Hamidiye Alayları'nın ve bu alaylara mensup aşiretlerin vali, mutasarrıf, kaymakam gibi merkezi otoritenin mülkî idarede temsilcileri olan kişi ve kuruluşlar karşısında hukuki ve idari durumlarının ne olacağı, açık ve kesin belirtilmemişti. Bu gibi olumsuzluklar, İbrahim Paşa'nın keyfî tutumunu kolaylaştırdı[27]. Mahallî idarecilerden kendisine yandaş bulmada güçlük çekmeyen İbrahim Paşa, yöredeki diğer aşiretleri de kontrolüne almaya girişti[28]. Bir devlet yetkilisi olan İbrahim Paşa'nın en önemli amacı geçmişte aşiretinin ve atalarının sorun yaşadığı aşiretleri ve mahallî devlet yetkililerini ezmekti[29].

Birinci Telgrafhane İşgali

20. yüzyılın başlarından itibaren İbrahim Paşa'nın halk ve aşiretler üzerinde kurduğu nüfuzun, mahallî idare ve askerî makamlara kadar yaygınlaştığı görülmektedir. Urfa bölgesindeki köylere yaptığı baskınlar, halka yaptığı zulümler daha da artmış; himayesine aldığı mahallî idarecilerle birlikte otorite tanımaz hâle gelmiştir. Böylece Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa, Sultan Abdülhamit'in bahşettiği *"şeref-i imtiyâzını"* alabildiğine istismar ederek nüfuz

26 Kodaman, **a.g.e.**, s. 49-51.

27 Oktay Bozan, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Mardin Sancağında Müslim-Gayrimüslim İlişkileri ve Ermeni Olayları", **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, AKADER, Yıl: 13, S 25, 2015/1, s.110.

28 Bu mücadeleler sonunda Koran, Hıfirkân, Çimkan, Kumtasan, Seydan, Div, Sermestan, Şarkiyan, Çuvan, Dudkân, Narsan, Mindan, Sorkan, Şeykân, Berkühan, Garacina, Advân, Bakkâre, Hadidi, Abyan, Semitan, Naiman, Şerabî, Reşan, Cemaleddin, İzollu, Harekân, Norun, Benîh, Türkân, Kejân kabilelerini idaresi altına almıştır. Bunlar içerisinde Arap ve Türkmen aşiretlerinin yanı sıra Millilerle ilgisi bulunmayan Kürt kabileleri de vardı. Karacadağ'da yaylayan Türkân/Tırkân ile Kejân/Kecanlı aşiretleri Türkmen asıllıdır. Bekkâre, Advân, Div, Geracina ve Şerabî aşiretleri Arap'tı. Selçuk Günay, "II. Abdülhamid Devri'nin Son Yıllarında Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Irak'ta Aşiret Mücadeleleri ve Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S 2, 1995, Erzurum, s.118; Gökalp, **a.g.e.**, s.58.

29 Kıran, **a.g.e.**, s. 171.

Levent Şahverdi Arşivi

alanını genişletmiş ve bir süre sonra da "*iktidâr etmek*" iddiasına düşmüştür. Musul ve Halep vilayetleriyle Zor Mutasarrıflığı'ndaki birkaç büyük aşiret ile Diyarbakır vilayeti dâhilindeki "*Ekrâd ve aşâir-i bedeviyeyi ve canilerle, redif ve nizamiye firarilerinin ekserisini başına toplayıp*" öteden beri mücadele halinde olduğu Şammar Aşireti'ne saldırılarda bulunmuştur[30].

Bu süreçte İbrahim Paşa, Şammar Aşireti'ne yaptığı saldırılarda bir kısım askerî ve sivil erkânı da yanına almayı başarmıştır. Bunların başında Diyarbakır Jandarma Kumandanı Çeçen asıllı Azimet Paşa[31] ile Diyarbakır eşrafından Hacı Abdülhamit Niyazi (Çıkıntaş) Efendi'nin desteğidir. Böylece Azimet Paşa ve Niyazi Efendi'nin de desteklediği İbrahim Paşa kuvvetleri Şammar Aşireti'ne hücum ederek aşireti büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Yüz bini aşkın koyun, yirmi bine yakın deve ve aşirete ait ne kadar mal-mülk varsa yağma etmiştir. Çatışmalarda birçok kişinin öldürüldüğü, kadınların ırzına geçildiği, küçük yaştaki çocukların bıçak ve silahlarla öldürüldüğü ve hayvanların, ayakları altında çöllerde telef olduğu belgelere yansımıştır[32].

Şammarlılarla mücadelede başarılı olan İbrahim Paşa bu galibiyet üzerine, büyük zafer kazanmış komutan edasına bürünmüştür. İbrahim Paşa sağında Jandarma Kumandanı Azimet Paşa ve solunda Diyarbakır eşrafından Niyazi Efendi olduğu halde olay mahallinden çadırına dönerken Müfreze Mülazımı Tahsin Efendi iki üç bin dolaylarında askerini harp nizamında dizerek üç defa "selam havası" çaldırmıştır. Bu sırada müfrezeleri "Padişahım çok yaşa" nidalarına ilaveten İbrahim Paşa'nın askerleri de "Allahu yensur Sultan İbrahim, Allahü yensur Sultanü'l-çöl, Ebu'l-Hamud, Allahu yensur Sultanü'l-iber İbrahim Paşa" diye küme küme bağırmıştır[33].

Şammar Aşireti'ne vurulan bu darbeden sonra 1894 yılında İbrahim Paşa'ya rakip olabilecek tek aşiret, Karakeçili Aşireti idi. Şimdi bu aşireti de yıldırmak için şartlar İbrahim Paşa lehineydi. Bu yüzden zaman kaybetmek istemeyen İbrahim Paşa, beraberindeki on beş bin kişilik süvari ile Karakeçili Aşireti'nin

30 **BOA**, Y. MTV, 277/38, s.3; Günay, a.g.m., s.112-113.

31 Nusaybin bölgesindeki Çeçen muhacirlerinden olup, Diyarbakır Vilayeti Jandarma Alay Kumandanlığı görevinde bulunmuştur. Şevket Beysanoğlu, **Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı**, Diyarbakır Tanıtma Derneği Yayınları, İstanbul 1956, s.71.

32 **BOA**, Y.A. HUS, 416/5, s.5; Ebubekir Hazım Tepeyran, **Canlı Tarihler**, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1944, s.325; Beysanoğlu, **Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı**, s.71.

33 **BOA**, YA. HUS, 416/5, s.6; Tepeyran, **a.g.e.**, s.326.

Levent Şahverdi Arşivi

yaşadığı Urfa istikametinde harekete geçmiştir. Bu yüzden köylerini tamamen boşaltan halk, akın akın Urfa'ya göç etmeye başlamıştır[34]. Bu durum bölgenin asayişini, ekonomisini ve vergi düzenini ciddi manada etkilemiştir[35]. Böylece günden güne artan kuvvetine bir derece mukavemet etmek isteyen Karakeçili aşireti üzerine de yaptığı hücum ile Siverek kazasının her tarafını ayaklar altına almış, kaza ahalisi ile Karakeçili Aşiretini de Milli'ye iltihak ettirmeye muvaffak olmuştur[36].

İbrahim Paşa, Milli ve Karakeçili aşiretlerini tasfiye ettikten sonra 1905 yılı ilkbaharında ise Nusaybin ve Mardin havalisinde bulunan Bucak, Berazi, Anaze, Cubûr, Tay, Kikî, Helacân, Kûrî gibi aşâir ve urbân içinde nüfuzuna boyun eğmeyecek kimse kalmadığını görmesiyle adeta "*satvet-i hükûmete rekâbet edecek bir iktidara mâlikim zann-ı fesâdına*" düşmüştür[37].

Milli İbrahim Paşa'nın aşiretlere yönelik saldırılarını Ziya Gökalp "Şaki *İbrahim Destanı*" adlı eserinde şöyle dile getirmiştir[38]:

Barâzîyi, Anaze'yi dağıttı
Seller gibi Şammar kanı akıttı
Mızrak dikti Karakeçi yurduna
Karakeçi gögüs gerdi uğraştı
Dıre'i[39] Bey aslan gibi savaştı
Esir düştü âhir bu çöl kurduna

Bundan sonra Milli İbrahim Paşa fırsat buldukça Diyarbakır vilayet merkezine bağlı yerleşim yerlerine saldırmaya başlamıştır. Aslında Milli Aşireti reislerinin öteden beri Diyarbakırlılara karşı büyük düşmanlığı vardı. Buna sebep, Milli Aşireti reislerinden Temür Paşa'nın devlete isyanının o tarihte Diyarbakır voyvodası olan Diyarbakırlı İbrahim Hafid Paşa tarafından 1794'te şiddetle bastırılması ve Temür Paşa'nın hazinesine el koyması idi. Şimdi öç

34 **BOA**, Y.A. HUS, 474/37, s.1.

35 **BOA**, Y.A. HUS, 474/71. s.2; **BOA**, Y.A. HUS, 474/82, s.2; **BOA**, Y. MTV, 277/38, s.3.

36 **BOA**, BEO, 2642/198116; **BOA**, Y. MTV, 277/38, s.3; **BOA**, Y.A. HUS, 479/50, s.2; Muhammed Emin Zeki Beg, **a.g.e.**, s.237.

37 **BOA**, Y. MTV, 277/38, s.3

38 Beysanoğlu, **Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı**, s.71.

39 Karakeçi oymağı ağası ve Milli İbrahim Paşa'nın baş düşmanı Abdurrahman'ın göçebelerce söylenen adıdır.

Levent Şahverdi Arşivi

alma sırası onlara gelmişti. İbrahim Paşa'nın buyruğuyla aşiretin mensupları, Diyarbakır şehri önlerine kadar saldırıyor, köyleri talan ve yağma ediyorlardı[40].

İbrahim Paşa'nın maiyetindeki aşiretin ve askerî birliklerin merkez vilayete bağlı yakın yerleşim yerlerine yönelik ilk önemli saldırıları 1905 yılının Temmuz ayına rastlamaktadır. Bu tarihlerde Diyarbakır valisi Nazım Mehmet Paşa (1840-1926) idi. Birinci telgrafhane olayı bunun zamanında olmuştur. Dönemin tanıklarından Mustafa Akif Tütenk, İbrahim Paşa'nın vilayetle ilgili tutumu hakkında şu bilgileri vermektedir:

İbrahim Paşa'nın himayesindeki Hamidiye Aşiret Alayları yalnız Diyarbakır şehrine değil, Diyarbakır'a bağlı şark ve şimal dağ kazaları müstesna olmak üzere bütün vilayet kazalarına bağlı köyleri "*müstemleke*" haline sokmuşlardı. Ellerindeki askerî silah sayesinde aşiretten olan hasımlarını da istîsâle, tenkile muvaffak oldular. Kazalarda bulunan seyyar ve süvari jandarmalar ve hatta takibe çıkan piyade muvazzaf askerlerini de elindeki tüfengi almak için her türlü işkencelerle mahv ve şehit ederlerdi. Bu gibi cinayetlerle yetinmeyen İbrahim Paşa ve karısı Hansa, şehre geldiğinde Hacı Abdülhamit Niyazi (Çıkıntaş) Bey'in evinde misafir kalır, haraca bağlanan kimselerden paraları tahsil eder, aleyhlerine konuştuklarını tespit ettikleri kimseleri de adamları vasıtasıyla bu eve getirtir, çeşitli işkencelere tabi tutar, evin ahırına hapsederdi. Kendisine gıyaben dil uzatan ve yetkili makamlara müracaat edenlere baskı yapar, hükûmeti tahkir ederdi. Bu bağlamda Derikli Davut ve daha birkaçını Diyarbakır'da bulunduğu müddetçe Hacı Niyazi'nin ahırında hapsetmişti. Gün ortasında Vali Dairesinin karşısında ve valinin gözü önünde Dicle'nin doğusunda bulunan Kıtırbıl'daki İslamlara ait koyun sürülerini kendi malları gibi sürüp götürmüştü. Milli İbrahim Paşa'ya bağlı alaylar, Hıristiyan köyleriyle Cemilpaşalar'a ve Prinççizade Arif Efendi'ye ait köylere ve mallara dokunmazdı. Tecavüz, nehb, garât, katil ve ihrâk vuku'ât-ı âdiye derecesini bulmuştu. Hükümet merkezine dayanarak ve bağlı oldukları Erzincan'daki 4. Ordu Müşiri Zeki Paşa'nın himayesinde yapmadıkları fezâhat kalmamıştı[41].

---

40 Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.713; M. Fahrettin Kırzıoğlu, "Millü Deli-Behram Paşa'ya Karşı Ayaklanma ve Sonucu", **Kara Amid Mecmuası**, S 2-4, s.350-358.

41 Mustafa Akif Tütenk, "Diyarbekir'ın Son 60 Yıllık Vakaları (1892-1952)", **Kara-Amid Dergisi**, II-III. Yıl, 2-4 Sayı, 1956-1958, s.319-320.

Levent Şahverdi Arşivi

Yerleşim yerlerinin tahrip edilmesi, ekinlerin hayvanlara yedirilmesi, değerli mal ve eşyaların gasp edilmesi ve halkın korku ve baskıdan vilayet merkezine göçe mecbur kalması Diyarbakır eşrafını harekete geçirmiştir. Bunda Mahallî askerî ve mülkî kurumların yaşananlara seyirci kalması veya karşı koyamayacak durumda olması etkili olmuştur. Ziya Gökalp ve arkadaşları şehrin ileri gelenleriyle ve halkla temasa geçmiştir[42]. Konuşmalarıyla halkı coşturarak 1905 yılı Temmuz'unda telgrafhaneyi işgal etmişlerdir[43]. Halk bu şekilde sesini Padişah'a ve Sadaret'e duyurmaya çalışmıştır. Doğrudan doğruya Sultan Abdülhamit ile temas kurup durumu anlattılar. Diyarbakır eşrafından 250 kişinin imzasını taşıyan ve Mâbeyn-i Hümâyûn Müşîri Gazi Ethem Paşa Hazretlerine gönderilen telgrafta İbrahim Paşa'ya ciddi suçlamalar yöneltilmiş, vilayette mal ve can emniyetlerinin kalmadığı belirtilmiştir. Bunun yanı sıra telgrafta eşkıyalıkla geçinen Milli Aşireti'nin askerlik sıfatı taşımasının bu mukaddes vazifeye büyük bir leke olduğu belirtilmiştir. Ebu Cehil'den daha tehlikeli olarak adlandırılan İbrahim Paşa'nın asayişin ve bilginin düşmanı olduğu vurgulanmıştır. Âlimleri, şeyhleri, evliyayı, eşrafı, ahaliyi ve hatta nizamiye askerlerini dinlemeyen İbrahim Paşa'nın Diyarbakır vilayetinin yanı sıra birkaç vilayetin daha asayişini ihlal ettiği belirtilerek ısrarla bu kişinin fenalıklarına son verilmesi istenmiştir[44]. Hükûmet yetkililerinin bir "*selâm-ı* şâhâne" ile bir de "*soruşturma kurulunun gönderileceği*" sözünün verilmesiyle eyleme son verilmiş ve halk kendiliğinden dağılmıştır[45] .

Vali Nazım Paşa'nın, İbrahim Paşa'nın fenalıklarına sesiz kaldığı anlaşılmaktadır. Zira Ziya Gökalp, "*Şaki İbrahim Destanı*" adlı kitabında bu durumu şöyle ifade eder[46]:

Aldatarak Nazım Paşa'yı
Bir yıl gelip sardı bütün ovayı
Garb'ı Şark'ı düştü talan etmeğe

42 Bruinnessen, **a.g.e.**, s.291.

43 Şevket Beysanoğlu, Birinci Telgrafhane olayının 1903 (1319) yılında meydana geldiğini söylemektedir. Fakat bu bilgi doğru değildir. Bkz. Beysanoğlu, **Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı**, s.72.

44 **BOA**, Y.A. HUS, 491/53, s. 4; Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.771-772

45 **BOA**, Y.A. HUS, 491/53, s.4.

46 Beysanoğlu, **Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı**, s.72.

Levent Şahverdi Arşivi

Diyarbekir ahalisi coştular
Küçük, büyük telgrafa koştular
Başladılar feryad, figan etmeğe

Diyarbakır vilayetinden Behram Paşa komutasında sevk olunan askerî birlikler ve jandarma marifetiyle Milli Aşireti ve aşâir-i saire yayılmış oldukları köy arazilerinde çıkarılarak yaylak olan Karacadağ'a doğru çıkarılmıştır. Ancak bunlar yolda yine köylere tecavüzde bulunmaya devam etmişlerdir. Diyarbakır Valisi Nazım Bey tarafından Sadaret'e gönderilen bir telgrafta, Milli Aşireti'nin vilayetin Şark ve Garb nahiyelerinde sebep olduğu "*katl-i nüfus, hasârât, gasb-ı emvâl ve mevâşi*" hakkında buralara keşif heyetleri gönderildiğini bildirilmiştir. Vali Nazım Bey, aşâir "*haşerâtı*"nın önce Şark nahiyesinden daha sonra da Garb nahiyesinden tamamen çıkarıldığını ve mülkî ve askerî kurumlardan oluşturulan keşif heyetlerinin görevini sağlıklı bir şekilde yaptığını belirtmiştir. Heyet, her köyde gasp edilen mahsuller, yağmalanan değerli eşya, el konulan hayvanlar, gasp edilmesine rağmen aşiretin kaçırmaya fırsat bulamadığı ve dolayısıyla kuyularda bıraktığı mahsullerin bilançosunu bir çizelge halinde tanzim ederek valiliğe teslim etmiştir[47]. Bu konuda Sadaret'ten Seraskerlik'e gönderilen 26 Temmuz 1905 tarihli telgrafta; İbrahim Paşa'nın aşireti tarafından yapılan bu tecavüzlerin vilayetin inzibatını bozacağı ve hatta yabancı devletlerin şikâyetlerine sebebiyet vereceği dile getirilmiştir. Bu nedenle İbrahim Paşa'nın "*her sene tevâlî ve tevsî' eden tecavüzlerine karşı*" 4. Ordu Komutanlığı tarafından gerekli tedbirlerin süratle alınması istenmiştir[48].

Bu arada Diyarbakır Valisi ve Jandarma Kumandanlığı'ndan gelen şikâyetler üzerine Sadaret, 31 Temmuz 1905 günü 4. Ordu Komutanlığı'na gönderdiği telgrafta, İbrahim Paşa'nın sebep olduğu bazı hadiselere temas ederek, gerekli tedbirlerin alınmasını şöyle dile getirmiştir; Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa başına topladığı büyük bir kalabalık kitle ile her tarafa saldırmaktadır. Uhdesindeki kuvvetler her geçen gün artmakta ve bunun da etkisiyle zulüm ve soygunlarda bulunmaktadır. Bu saldırılara maruz kalan ahalinin bir kısmı büyük bir korku ve heyecanla dalga dalga daire-i hükûmete gelerek adalet istemektedir. Bir kısmı ise telgrafhanede toplanarak "*atabe-i ulyâ-yı mülükâneye arz-ı istirhâmât*" ederek İbrahim Paşa hakkında bir muamele-i müessire yapılmazsa telgrafhaneden

47 **BAO**, BEO, 2642/198125, s.2.

48 **BAO**, BEO, 2629/197150.

Levent Şahverdi Arşivi

ayrılmayacaklarını söylemektedirler. Bu arada İsmail Ağa adındaki bir "şerîrin" yakalanması için gönderilen askerî birlikleri Milli Aşireti'nden yüz elliyi aşkın atlının karşı gelmesiyle İsmail Ağa'nın tutuklanmasına engel olmuşlar ve hükûmetin icraatına engel olmuşlardır[49].

Diyarbakır valisiyle, meclis-i idare heyeti mensuplarından Nakibü'l Eşraf Mesut, aza Abdülkadir, aza Ohannes, aza Muratyan, Müftü Suphi, Defterdar Melik ve Hâkim Ömer tarafından müştereken Sadaret'e gönderilen 1 Ağustos 1905 tarihli mufassal telgrafta, İbrahim Paşa'nın vilayet merkezine yakın köylere yaptığı saldırılar ve alınan tedbirler özetle şöyle dile getirilmiştir: İbrahim Paşa, Musul Vilayeti ile Zor Mutasarrıflığı'na bağlı urbânı ve öteden beri Milli nâmı altında bulunmayan dağınık aşiretleri başına toplayarak merkez vilayetin köylerine saldırarak "*envâ'-i hasârata ve emvâl ve ahaliden birçok mağsubata ictisar*" etmiştir. Bunun üzerine önce jandarma ve daha sonra da nizamiye birlikleri gönderilerek şark cihetindeki köylere ve ekinlere dağılmış olan aşiretin büyük bir kısmı çıkarılmıştır. Ancak bunlar bu sefer şehrin garp cihetindeki yerleşim merkezlerinde yağma, talan ve tecavüzlerde bulunmaya devam etmişlerdir. Bu durum ahalide büyük bir korku ve endişe meydana getirmiştir. Nizamiye birlikleri tarafından yerleşim yerlerinden aşiretin sökülüp atılması Milli Aşireti'nde infial uyandırmıştır. Bu durum karşısında Milli Aşireti daha da zorbalaşarak intikam duygusuyla hareket ederek tecavüzlere başlamıştır. Korku ve heyecan içerisindeki ahali "*ulemâ ve eşrâf-ı memleket*"ile valiliğe gelerek şikâyette bulunmuşlardır. Bu durum üzerine Behram Paşa görevlendirilerek şehrin batı taraflarındaki soyguncu aşiret mensupları da geri çekilmeye zorlanmış ve gasp ettikleri şeyler geri alınmaya çalışılmıştır. İbrahim Paşa yüzünden gerek vilayetin ve ahalinin ve gerekse de hazinenin maruz kaldığı zarar ve ziyanı saymak mümkün değildir.

İbrahim Paşa, şimdiye kadar hükûmetçe yapılan tebligatı ve irâde-i Sadâret-penâhîleri dikkate almayarak merkez vilayetin köylerine kadar yaptığı tecavüzle ahalinin mahsulâtını mahvetmiş ve alenen emvâl ve mevâşi gasbına başlamıştır. İbrahim Paşa bu gibi "*mugâyir-i sadâkat harekâtı*" ile vilayetin asayişini ihlal etmiştir. Bu hal sair aşiretlerin de benzer tecavüzlerde bulunmasına zemin hazırlamıştır. On bir köyün ahalisi eşya ve hayvanlarıyla korkularından merkez vilayete gelmişlerdir. Her ne kadar aşâir mamurelerden çıkarılmış ise de tecavüzlerin devam edeceği kaygısı mevcuttur. Burada ahalinin teskin edilmesi,

49 **BAO**, BEO, 2640/197991; BOA, Y.A. HUS, 491/53.

Levent Şahverdi Arşivi

emniyet ve asayişin tesis edilmesi için mutlaka gerekmektedir. İbrahim Paşa'nın buradan kaldırılması ile korkularından onun çevresinde yer alan aşiretler ve urbân derhal dağılacaklardır[50].

Milli Aşireti'nin ve İbrahim Paşa'nın yaptığı zulümlere karşı mülkî ve askerî kurumların acil ve kalıcı tedbir almaması Diyarbakır ahalisini daha da öfkelendirmiştir. Nitekim Diyarbakır'dan Müftü Suphi Efendi ve 25 arkadaşı tarafından 6 Ağustos 1905'de Sadaret'e gönderilen telgrafta bunu görmek mümkündür;

"*Feryâd-ı mazlûmânemiz vâsıl sem'-i şâhâne olmamış olmalıdır ki Milli Reisi İbrahim Paşa'nın te'dîb ve terbiyesi hakkında henüz bir irâde şeref taalluk etmedi. İbrahim Paşa ki düşmanı medeniyet olan bir bedevinin ahâli-i fukarâya tasallut ettiği urbân ve Ekrâdın muzırrâtına hâşâ ki ahali-i muti'yeyi fedâ etsin. Katl-i nüfus, hetek-i namûs, nehb ve* ğarâtdan *giriftâr sefalet olan kurâ ahalisi fevc fevc merkez vilayeti doldurdu. Ah ve anînleri cümleyi dağdar etmekle mezâlimine tahammülümüz kalmadı. Umum sekene-i vilayet günden güne telâfisi kâbil olamayacak hasâratdan mahv ve perişân olurlar. Efkâr ve ahvâl istilâcûyânesi ahâli-i muti'yeyi heyecân içinde bıraktı. Temâdî eden tecâvüzâtını hükûmetin merkez vilayetindeki kuvve-i zâbıta ve askeriye mukavemet edemeyecek dereceye vardırdı. Merhamet-i şâhâneden başka ilticâgâh aramağa diyânetimiz manidir. İstanbul'daki hâmîleri sayesinde mûcîb-i intibâh olacak icraât göremeyecek ise nereye müracaat edeceğiz*"[51].

Bu günlerde Sadaret'e gelen İngiliz Sefiri de Milli Aşireti'nin Diyarbakır çevresinde yaptığı yağmalar ve zulümlere değinmiştir. Diyarbakır İngiliz Konsolosluğu'nun Sefaret'e gönderdiği rapora göre İbrahim Paşa'nın Diyarbakır civarındaki otuz köyü "*tahrip ve envâ-i mezâlimle ahaliyi teazzip*" eylediği ve böylece birçok bîçarenin Diyarbakır'a hicrete mecbur kaldığı dile getirilmiştir[52]. Diyarbakır vilayetinden gönderilen bu telgraflar üzerine Sadaret, Padişah'a sunduğu bir yazıda; Diyarbakır'daki bu durumun daha büyük hadiselere meydan vermemesi ve yabancı devletlerin şikâyetlerine yol açmaması için İbrahim Paşa'nın ya memuren Yemen'e gönderilmesinin yahut oradan bir münasebetle kaldırılarak başka bir tarafta ikamesinin şart olduğunu dile getirmiştir[53].

50 **BOA**, Y. A. HUS, 491/1, s.2.

51 **BOA**, Y. A. HUS, 491/26, s.2; **BOA**, Y. A. HUS, 491/26, s.1.

52 **BAO**, BEO, 2635/197606.

53 **BOA**, Y. A. HUS, 491/1, s.1.

Levent Şahverdi Arşivi

Sadaret'in ve Seraskerlik Makamı'nın emirleri üzerine Hamidiye Alayları'nın bağlı olduğu 4. Ordu Kumandanı Zeki Paşa harekete geçirilmiştir. Zeki Paşa tarafından Sadaret'e gönderilen 7 Ağustos 1905 tarihli telgrafta "*irâde-i seniye*" gereğince Milli Reisi İbrahim Paşa'ya "*tebligât-ı mukteziya*" ifa kılmak üzere dünden beri arattırdığını ancak çöl dâhilinde ve telgraf merkezlerinden uzak bulunduğu için henüz bulamadığını belirtmiştir. Bununla beraber Zeki Paşa, geçenlerde bir vesile ile İbrahim Paşa'nın 4. Ordu Müşiriyeti'ne gönderdiği bir telgrafta çekirge afeti[54] nedeniyle aşireti halkının hayvanlarının beslenme ihtiyacını karşılamak mecburiyeti ile öteye beriye dağıldıklarını, aşiretinin Diyarbakır'a doğru dağılmalarının bir tecavüz ve ğârât maksadına dayanmadığını ve sadece hayvanlarının açlıktan telef olmaktan kurtarmak amacı güttüğünü dile getirmiştir. Zeki Paşa, telgrafın devamında İbrahim Paşa'nın bugün veya yarın buldurularak rivayet ve şikâyet sahih ise hemen ve acilen aşiretin geri aldırarak, gasp edilen bir şeylerin iade edileceği ve asayişin tesis edilmesi için de gerekli tebligatın yapılacağını belirtmiştir. İbrahim Paşa hakkında iddiaların tahkik ettirilerek hakkında gerekli kanuni işlemin yapılacağı dile getirilmiştir. Bunun için de Diyarbakır ve Halep vilayetlerince bir "*Hey'et-i Âdile*"nin kurulması, bu heyette Diyarbakır vali ve kumandanın da bulunması gerektiğini önermiştir[55]. 4. Ordu Müşiriyeti'nin bu önerisi kabul edilerek "*İrade-i Seniye*" gereğince Diyarbakır vali ve kumandanıyla beraber bazı memurların tahkikata memur edilmesi gerektiği Mabeyn-i Hümayun Baş Kitabet Dairesi'nden Diyarbakır ve Halep vilayetlerine bildirilmiştir[56].

Her ne kadar Milli Aşireti'nin ve onun reisinin sebep olduğu olayların araştırılarak mahiyetinin ortaya çıkarılması ve ona göre gerekenin yapılması kararlaştırılmışsa da bunun biraz ağırdan alındığı ve dolayısıyla vilayetten gelen şikâyetlerin bir süre daha devam ettiği görülmektedir[57]. Nitekim Asâkir-i Şâhâne kolağalarından Ferid imzasıyla Sadaret'e ulaştırılan bir mektupta İbrahim Paşa'nın yirmi bini aşkın maiyeti ile Nusaybin kazasına gelerek "*ağnâm ve aşâr-ı vâridâta*" zarar verdiği dile getirilmiştir[58]. Bu günlerde Sadaret'e gelen İngiliz Sefiri İbrahim Paşa'nın Diyarbakır vilayetinde neden olduğu saldırılardan dolayı

54 Bu yıllarda kuraklık ve çekirge afetleri nedeniyle bölge ahalisi çok zorluklar çekmiştir. Tepeyran, **a.g.e.**, s.254.

55 **BAO**, BEO, 2639/197913; **BOA**, İ.HUS, 132/17, s.2.

56 **BAO**, BEO, 2639/197916; **BAO**, BEO, 2642/198406.

57 **BAO**, BEO, 2639/197913.

58 **BAO**, BEO, 2642/198149.

Levent Şahverdi Arşivi

ahalinin Diyarbakır'a göç etmeğe mecbur kaldığı, Milli Aşireti'nden atlıların Urfa ve Suruç'a saldırı planladıklarını ve Suruç'ta İbrahim Paşa'ya ait olduğu iddia olunan on bir yük martini ve gara tüfekleriyle mavzer tabancalarının ele geçirildiğini dile getirmiştir[59].

İngiliz Konsolosluğu'nun Sadaret'e ilettiği bilgilerin gerçeği yansıttığı anlaşılmaktadır. Milli Aşiretine mensup Advân, Hıltanlı ve Şarkiyânlı oymaklarından atlı eşkıyalar Urfa'nın Bozabâd nahiyesinin köylerine tasallut ederek bir hayli hayvanı gasp etmiştir. Bunun üzerine ahali merkez livaya gelerek muhafazalarını istemişlerdir. İbrahim Paşa da Mardin ve Diyarbakır'daki bazı aşiretlerden başına topladığı on bin kadar atlı ile Urfa ve Suruç kazalarına saldırmaya niyetlenmiştir. Bu durum üzerine Suruç aşiretleri "*muhâfaza-i mal ve nâmûs ve müdâfa-i cân*" için toplanarak, ortak hareket etme kararı almışlardır. Gelişmelerden haberdar olan 4. Ordu Müşiriyeti, İbrahim Paşa'ya kesin talimat vererek aşiretler arasındaki muhtemel bir faciayı önlemiştir. Bununla birlikte Suruç'ta elde edilen ve İbrahim Paşa'ya aidiyeti iddia olunan on bir yük martini, mavzer ve ğara tüfeklerinin müsadere edilerek Urfa'ya getirilmesi ve bu silahların[60] mahiyetinin araştırılması gerektiği Urfa Mutasarrıflığı'na bildirilmiştir[61].

Diyarbakır âlimlerinden Mahmut, eşrâftan Arif ve reisü'l meşâyîhten Ali Efendilerin de içinde bulunduğu on sekiz kişinin imzasını taşıyan bir telgrafta Milli Aşireti "*haşerât*" olarak tanımlanmaktadır. Aşiretin önceki yıllarda Şammar ve Karakeçili aşiretlerine yaptığı fenalıklar anlatıldıktan sonra vilayette sebep olduğu zulümler şöyle dile getirilmiştir: Milli Aşireti, çekirge bahanesiyle ta merkez vilayetin etrafında insanları katletmiş, namusu kirletmiş, hayvanları ve malları gasp etmiş, mamureleri harap ve berbat etmiştir. Vilayetin ahalisi dehşetli bir bunalım ve heyecan içinde kalmıştır. Aşiretin sebep olduğu yağma, gasp ve çatışmalar birçok nahiye ve köyde, yani çok geniş bir alanda meydana geldiği için jandarma ve nizamiyeden sevk edilen müfrezeler yetersiz kalmış ve aşiretin tecavüzlerinin önüne geçilememiştir. Bu "*haşerâtın*" cümlesi martini

59 **BOA**, Y. MTV, 277/38, s.1.

60 Ele geçirilen silahların mahiyeti hakkında herhangi bir belgeye ulaşamadık. Ancak bu telgrafta sözkonusu silahların İbrahim Paşa'ya ait olduğu iddia edildiği gibi çöldeki urbâna satılmak amacıyla Hama yoluyla getirilirken yakalandığı da iddia edilmektedir. Çöldeki urbâna satılmak için getirilse de bunun nereden alındığı ve kimler tarafından satıldığı soruları belirsizliğini korumaktadır.

61 **BOA**, Y. MTV, 277/38, s.2.

Levent Şahverdi Arşivi

ve mavzer tüfekleriyle silahlı olduğu için ahali korku içerinde kalmış ve bu nedenle elliden fazla köy halkı dalga dalga merkez vilayete sığınmıştır. Vilayete iltica eden ve "*giriftâr-ı sefâlet*" olan bu ailelerin feryatları tahammül sınırlarını aşmıştır. Bu sıkıntıların artarak devam etmesi ve vilayetin konumu nedeniyle ileride daha büyük hadiselerin meydana gelmesinden korkulmaktadır. Telgrafın sonunda ise bundan böyle İbrahim Paşa ve vilayet ahalisi arasında emniyet ve selâmetin külliyen muhal olduğuna vurgu yapılarak bu emniyetsizlikten dolayı vilayette tarım, ticaret ve ziraatın tamamen kesintiye uğradığı, bu nedenle acil ve etkili bir tedbirin alınması gerektiği dile getirilmiştir[62].

İbrahim Paşa, kendi kabilesinin sebep olduğu ve dolayısıyla yüzlerce insanın mağdur olduğu bu hadiselerle ilgili 4. Ordu Müşiriyeti'ne ve ilgili birimlere gönderdiği telgraflarda Diyarbakır eşrafı ve ahalisinin "*şikâyât-ı vâkı'asının muvâfık-ı hakikat*" olmadığını ve "*o misüllü menâfi'-i alî ahvâlin*" meydana gelmediğini iddia etmiştir. İbrahim Paşa, öteden beri Milli Aşireti'ne muhalif olan çevrelerin de iştirak ederek aşiret mensuplarına büyük eziyetler yapıldığını ileri sürmektedir. 4. Ordu Müşiri Zeki Paşa tarafından Sadaret'e gönderilen 12 Ağustos 1905 tarihli telgrafta İbrahim Paşa'nın bu konudaki görüşleri özetle şöyle dile getirilmiştir; çekirge afeti nedeniyle zahiresiz ve hayvanların merasız kalmasına binaen vilayetten müsaade istenilerek aşiretin bir kısmı mecburen Diyarbakır taraflarına gitmiştir. Bunların muhafazasına İbrahim Paşa'nın akrabalarından Eyüp Ağa maiyetinde yeterli miktarda atlı birlik ayrılmış ve bunlara gerekli nasihat verilmiştir. Diyarbakır taraflarına gönderilen aşiret mensupları hiçbir mağduriyete sebebiyet vermemişlerdir. Ancak Diyarbakır'ın öteden beri Milli Aşireti'ni çekemeyen ve "*ağrâz ve menâfi'-i şahsiyelerine bâdi*" bulunan ahalisi asâkir-i nizâmiye, seyyare ve jandarma sevk ile aşireti susuz ve merasız ve kuru toprak olan mahallere çevirmişler ve çeşitli zulümlerle hayvanların telef olmasına sebebiyet verilmişlerdir. Aşiret mensuplarının zahire almasına bile engel olarak aşiretin perişan olmasına ve nüfusça açlıktan telef olmasına neden olmuşlardır. Diyarbakır ahalisinin garazkâr tutumu nedeniyle aşiret mensupları aç ve çıplak kalmış, hayvanlar ise telef olmuştur. Olayları bu şekilde dile getiren İbrahim Paşa, asıl mağdur olanın kendi aşireti olduğunu ve öteden beri Milli Aşireti'ne garazı alan Diyarbakır ahalisinin askerî birliklerle beraber hareket ederek aşiretini mağdur ettiğini iddia etmiştir[63]. Yezidi iken

62 **BOA**, Y. MTV, 277/38, s.3.

63 **BAO**, BEO, 2642/198125, s.4; **BOA**, BEO, 2646/198416, s.2; **BAO**, BEO, 2642/198410, s.1; **BOA**, BEO, 2772/207852, s.2.

Levent Şahverdi Arşivi

daha sonra ihtida ederek Müslüman olan ve bu arada İbrahim Paşa'nın önemli adamlarından olan Hamidiye Binbaşısı Hüseyin Kanco'nun[64] 14 Ağustos 1905'de Sadaret'e gönderdiği telgrafta da İbrahim Paşa'nın iddialarına paralel ifadeler yer almaktadır[65]. Hüseyin Kanco, Milli Aşireti'nin haksız bir şekilde Diyarbakır ahalisinin garaz ve tertibiyle nizamiye askeri ve jandarma ile hareket ederek gece uykuda bulundukları sırada aşirete karşı saldırlar gerçekleştirdiklerini ileri sürmektedir[66].

Diyarbakır Valisi Nazım Bey tarafından 20 Ağustos 1905'de Yıldız Saray-ı Hümayunu Baş Kitabet Dairesi'ne gönderilen telgrafta İbrahim Paşa'nın iddialarının asılsız olduğu dile getirilmiştir. Nazım Bey, İbrahim Paşa'nın Musul vilayetine ve Zor Mutasarrıflığı'na tabi urbândan ve farklı yerlerden başına topladığı külliyetli sayıdaki Kürtlerin tecavüzlerine engel olmak ve onları mamureden çıkarılmaları için jandarmadan ve asâkir-i nizamiye gönderildiğini ancak aşiretin bir kısmının emre itaat etmeyerek tecâvüzlerde ısrar etmesi ve asâkir-i şahaneye karşı silah kullanılması üzerine mukabele edilerek aşiretin mamurelerden çıkarıldığını belirtmiştir. Yaptığı zulümleri ve aşiretin askerî birliklere karşı silah kullanmasını örtmek ve tevil etmek için İbrahim Paşa'nın bu şekilde asılsız iddialarda bulunduğunu dile getiren Nazım Bey, hali hazırda aşiretin Maden sancağı dâhiline geçerek tecavüze başladığı ancak gerekli tedbirlerin alındığını ilave etmiştir[67].

Milli Aşireti'nin sebebiyet verdiği mağduriyetler konusunda vilayetten Sadaret ve Mabeyn makamlarına yapılan şikâyetler üzerine acilen tedbir alınmaması ve mağduriyetlerin devam etmesi üzerine Diyarbakır vilayet merkezinden bu sefer Seraskerlik'e bir şikâyet telgrafı gönderilmiştir. 31 Ağustos 1905 tarihli telgrafta şu ifadelere yer verilmiştir; "İbrahim Paşa merkez vilayete altı saat mesafeye kadar def edilmişse de bu sefer de Maden-Çermik-Ergani

64 Öz adı Hüseyin olup, Viranşehir ile Derik arasındaki Hilili köyünde müdafaa tertibatlı kocaman kargir "Hisar" adlı bir köşkte oturmaktaydı ve buralardaki Yezidi aşiretlerinin ileri gelenlerindendi. Yezidilikten dönüp İslam dinine girmiştir. Milli Aşireti'ne mensup Hamidiye Alaylarında istihdam edilmiştir. Milli İbrahim Paşa'nın bayraktarlığını yapmıştır. Bu kişinin lakabı olan "Kanco" Kürtçe iyi manasına gelen bir sözdür. Hüseyin Kanco'nun ihtida ederek Müslüman olması "sözde" diye ifade edilerek samimi bulunmamıştır. Beysanoğlu, **Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı**, s.71.

65 Tepeyran, **a.g.e.**, s.253; Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.768.

66 **BAO**, BEO, 2642/198410, s.3; **BAO**, BEO, 2642/198410, s.2.

67 **BOA**, Y. MTV, 277/70; BOA, Y. A. HUS, 491/104, s.1.

Levent Şahverdi Arşivi

taraflarındaki köylere saldırmıştır. Köyleri yağma ve ürünleri imhadan başka ahaliyi tahrîr-i nüfustan (nüfus sayımı) ve i'tâ-yı tekâliften (vergi alma) men etmeye cüret etmektedir. Meziyet-i insâniyeden mahrum olan bu dağlının cezası ertelendikçe bilakis tecavüzleri şiddetleniyor. Vilayetin her tarafı harabeye döndü. Devlet hazinesinin ve vilayetin gelirleri büyük bir düşüş göstermektedir. Ahalinin çaba göstererek hâsıl ettiği ve herkesin medâr-ı maişeti olan zahireleri yakılmakta, yağmalanmakta ve çift öküzleri gasp edilmektedir. Merkez ve çevredeki yüz binlerce koyuna ve toplanacak vergiye el konuldu. Gelecek sene bile ziraattan külliyen ümit kalmamıştır. Maliye Nezareti'nin kayıtları ile sabittir ki, şu iki üç sene zarfında aşiretin yaptığı saldırlar nedeniyle yıllık yüz bin liraya yakın hazineye zarar verilmiş ve iki bine yakın Müslüman köyü de harap edilmiştir. Bunların binlerce cinayet evrakı divân-ı harplere verilmiş ise de hepsi de icrasız kalmıştır. Bir ğâsıp üç sene, kâtil on beş sene kürek cezasına, ihrâka tasaddî (kundaklama) edenlere kanunen i'dâm cezasına mahkûm olmaktadır. Fakat bu kadar büyük cinayetleri milyon defalar işleyen ve mamur bir vilayeti böylelikle harap eden İbrahim Paşa bir defalık olsun kanunun en hafif maddesiyle cezasını görmediğinden tecavüzlerini alenen isyan derecesine vardırdı. Şu maksadını gerçekleştirmek için silah ve cephane tedarikine başlamıştır. El-Cezîre ve Kürdistan'ın gelecek ümidi büsbütün kaybolmaktadır. Sadık bu ahalinin refah ve saadetini temine mükellef olan hilâfet-penâhileriden başka dayanağımız yoktur."

Telgrafın sonunda bu telgrafın kaleme alındığı tarihin Sultan Abdülhamit'in saltanata çıktığı 31 Ağustos gününe denk düştüğüne vurgu yapılmış ve halkın taleplerinin dikkate alınarak İbrahim Paşa'nın vilayetten kaldırılması gerektiği dile getirilmiştir; "*istikbalde zâtı ve hizmetinden hiçbir istifade kabil olmayan İbrahim Paşa gibi câhil bir bedevî için binlerce bendegân-ı sâdıkayı fedâ etmek saltanat-ı seniyenin şân ve şerefine layık olamayacağından bütün Osmanlılar için bu fecr-i sabâh saâdet olan cülûs-i hazret-i şehriyarileri leyle-i mes'udesine hürmeten İbrahim Paşa'nın başka bir mahale kaldırılmasıyla avanesi hakkında mücâzât-ı kanuniye icrasına istirhâm eyleriz*"[68].

İbrahim Paşa bu şekilde Musul, Halep ve Diyarbakır vilayetleri arasında hemen hemen bütün Müslüman aşiretlere ve ahaliye bu zulümleri yaparken, gayrimüslimlere karşı tutumu oldukça hoşgörülüydü. Zira İbrahim Paşa'nın kışlağı olan Viranşehir adeta Ermeni kolonisine dönmüştür. Ermeni ustalarca

68 **BOA**, Y. MTV, 277/73, s.2.

Levent Şahverdi Arşivi

dükkânlar, evler hızla yapılmış, Ermeni mektepleri ve kiliseleri de ihmal edilmemiştir. Bu şekilde Ermeniler, İbrahim Paşa'nın samimi himayesini elde etmişlerdir[69]. Mustafa Akif Tütenk, İbrahim Paşa'nın Hıristiyan köylerine ve Hıristiyanlara hiç ilişmemesini kurnazca bir siyaset olarak tanımlamaktadır. Tütenk, 1895 Ermeni olayları sonrasında Ermenilerin sanatkarlıktaki meziyetlerini ortaya koyarak aşiret reislerine hülûl ettiğini, Ermenilerin sahip olduğu kabiliyetlerini sergileyerek her türlü kötülükten kurtulduğunu ve bütün iyiliklere mazhar olduğunu belirtmektedir[70]. Bu süreçte misyonerlerin zaman zaman ziyaret ettiği İbrahim Paşa, misyonerlerin dostu ve koruyucusu olduğunu misyonerlere ifade etmiştir[71].

Mina Efendi'nin İbrahim Paşa İle Görüşmesi

Bu arada mahallî yetkililer, bir taraftan merkezle muhaberat hâlinde meseleye çözüm yolları ararken diğer taraftan İbrahim Paşa'yla münasebet hâlinde bulunarak onun hâl ve hareketlerini gözlem altında tutuyordu. Diyarbakır valiliği, hadiseleri yerinde incelemesi amacıyla Vali Muavini Mina Efendi'yi görevlendirmiştir. İbrahim Paşa'nın karargâhının bulunduğu Yenişehir'e ulaşan Mina Efendi, İbrahim Paşa'nın yanlış yolda olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Ancak bu çerçevede İbrahim Paşa ile yaptığı bir görüşmede, onun sıradan bir asi olmayıp devlete karşı ciddi hesaplar içerisinde bulunduğu yolunda izlenimler edinmiştir. Görüşme esnasında, İbrahim Paşa'nın sağ elinin küçük parmağında, gümüşü andırır platinden imal edilmiş bir mühür bulunduğu dikkatini çekmiştir. Esasen dar olan yüzük, sonradan kesilerek parmağa uygun hâle getirilmiştir. Mina Efendi, bu yüzüğü nereden aldığını sormuş, İbrahim Paşa bu soruya tebessümle: "*Görüyorsun ya, ortasında İbrahim yazılıdır. İstanbul'dan aldım*." cevabını vermiştir. Bu mührün kime ait olduğu sorusuna verdiği cevap ise Mina Efendi'nin zihnini bulandırmıştır. Zira İbrahim Paşa bu mührün esas sahibinin, Mısırlı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa olduğunu ve yaptırarak parmağına takmasındaki amacın, hem kendi adında hem de tarihe mâl olmuş

69 Tütenk, a.g.m., s.316-318.

70 Tütenk, a.g.m., s.320.

71 Hans Lukas Kıeser, **Iskalanmış Barış, Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)**, (Çev: Atilla Dirim), İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s.348.

Levent Şahverdi Arşivi

bir zatın hatırasını yaşatmak olduğunu söylemiştir[72]. Bu söyleşi üzerine Mina Efendi; İbrahim Paşa'nın Mısırlı Mehmet Ali Paşa ve oğlu İbrahim Paşa'nın yolunu takip edeceği, diğer bir ifadeyle Osmanlı Devleti'ne başkaldırı hesapları içerisinde olduğu vehmine kapılarak durumu hükûmet merkezine iletmiştir. Ayrıca İbrahim Paşa'nın, vilayet ahalisinin çoğunun resmî evraka göre Milli Aşireti'ne mensup olduğunu iddia etmesi, mahallî idareciler tarafından, İbrahim Paşa'nın ihtilal hazırlıkları içerisinde olduğu düşüncesinin kuvvetlenmesine yol açmıştır[73].

Vali Muavini Mina Efendi, Diyarbakır Vilayeti'ne yazılan 7 Ağustos 1905 tarihli arizada İbrahim Paşa'nın devlet için olan vahametini ve tehlikeli durumunu ortaya koymuştur. Ona göre İbrahim Paşa Diyarbakır vilayetinin Milli Aşireti'ne mensup oluşundan azami bir şekilde faydalanmaktadır. Diğer taraftan yerleşik ahalinin perişan olması yolunda İbrahim Paşa her türlü kötülüğü yapmakta ve devletin varlığını ihlal etmektedir. Ateşli silahlara sahip olan Milli Aşireti 4. Ordu Müşiriyeti'nin ve vilayetin idarecilerinin aksine hareket etmektedir. Mina Efendi, devletin bu duruma derhal ve acilen çare aramasını ister. Eğer devlet bu şekilde gerekli tedbirleri alacak olursa, İbrahim Paşa'nın kuvvetine zaaf gelecek ve çevresine toplananlar dağılacaktır. Ancak bu şekilde tedbirler alınmazsa, İbrahim Paşa'nın zulüm ve saldırıları ona göre artarak devam edecektir[74].

Tahkikat Heyeti'nin Çalışmaları

İbrahim Paşa hakkındaki suçlamalar karşında devlet yetkilileri genellikle hadisenin nasihat yoluyla halledilmesi gerektiğini 4. Ordu Müşiriyeti'ne gönderdikleri telgraflarda dile getirmişlerdir[75]. Ancak İbrahim Paşa'nın ve aşiretinin Diyarbakır vilayetinde sebep olduğu olayların ve mağduriyetlerin devam etmesi üzerine, durumun mahiyetinin araştırılması için Ağustos ayının

72 İbrahim Paşa'nın Mısır hidivleriyle ilişkisi gençlik yıllarına dayanmaktadır. Tay ve Şammar kabileleriyle mücadeleye giren ve devletçe tutuklanan amcası Mahmut Bey'i kurtarmak için önce Mısır'a sonra İstanbul'a gitmiş ve Mısır Hidivi İsmail Paşa ile görüşerek amcasını kurtarmıştı. Günay, a.g.m., s.124; Muhammed Emin Zeki Beg, **a.g.e.**, s.237

73 **BOA**, Y.A. HUS, 491/97, s.3.

74 **BOA**, Y.A HUS, 491/97, s.3.

75 **BOA**, BEO, 2657/199225; **BOA**, Y. MTV, 277/73, s.1.

Levent Şahverdi Arşivi

başlarında *"İrade-i Seniye"* gereğince bir Heyet-i Adile kurulması kararlaştırılmış ve bu durum vilayete bildirilmiştir. Bu heyete Diyarbakır vali ve kumandanıyla beraber Diyarbakır ve Halep vilayetlerinden bazı memurların da iştirak edilmesi istenmiştir[76]. Bu kapsamda Diyarbakır valisi ve ordu kumandanının yanı sıra Halep'ten Mer'î Paşa, Urfa'dan ise Abdurrahman Efendi görevlendirilmiştir[77]. Bu dönemde Vali Nazım Bey görevinden ayrılmış ve vekâleti Bahri Paşa'ya bırakmıştır. Halepli Mer'î Paşa ve Urfalı Abdurrahman Efendi tahkikât için Diyarbakır'a gelmiştir.

Tahkikat Heyeti vilayete geldikten sonra hemen çalışmalara başlamıştır. Heyet, daha önce valilik tarafından olay mahallerine gönderilen keşif komisyonlarının tutanaklarını, bu konu ile ilgili belgeleri ve ahalinin şikâyetlerini dikkate alarak soruşturmayı sürdürmüştür. Bu arada İbrahim Paşa'ya da kendisi ile ilgili suçlamalara yönelik komisyona gelerek bilgi vermesini istemiştir. Ancak İbrahim Paşa daha başlangıçta "*sıfat-ı askeriyeyi hâiz*" olduğu için hakkındaki tahkikatın 4. Ordu Müşiriyeti tarafından yapılmasını istemiştir. İbrahim Paşa'nın bu talebi onun 4. Ordu Müşiriyeti tarafından korunduğunu ve vilayetteki mülkî ve askerî kurumları dikkate almadığını göstermektedir. İbrahim Paşa, komisyonun talebini kabul etmediği gibi komisyon hakkında da bir takım suçlamalarda bulunmuştur. Öncelikle bu komisyona emniyeti olmadığını ve tahkikatın tarafsız yapılamayacağı belirtilmiştir. Bu arada tahkikat memurlarının soruşturmaları vilayet merkezinde değil de "*bîtarafane bir mahalde yahut cürm-i mahalde*" yapmalarını istemiştir[78].

İbrahim Paşa'nın tahkikat heyetine giderek hakkındaki suçlamalarla ilgili ifade vermeye yanaşmaması üzerine, tahkikatın vilayet dışında İbrahim Paşa'nın bulunmasında mahzur olmayan bir yerde yapılması, IV. Ordu Müşiriyeti tarafından Seraskerlik'e önerilmiştir[79]. Ancak bunun mümkün olmaması üzerine, İbrahim Paşa'nın vilayete gelmekten imtina ettiği ve maiyetindeki birliklerle birlikte çöle doğru hareket ettiği komisyona gönderdiği yazıda dile getirilmiştir. Bu durum üzerine İbrahim Paşa'nın gelmesinden ümit kesen komisyon üyeleri mevcut belgeler ve tutanaklar üzerinden dosyayı sonuçlandırmıştır[80].

76 **BOA**, BEO, 2639/197916; **BOA**, BEO, 2642/198406; **BOA**, BEO, 2642/198125, s.1.

77 **BOA**, BEO, 2649/198630; **BOA**, DH. MKT, 1032/63, s.1.

78 **BOA**, Y. MTV, 280/47, s.2.

79 **BOA**, BEO, 2696/202173, s.2.

80 **BOA**, BEO, 2696/202173, s. 1; **BOA**, BEO, 2727/204461, s.1; **BOA**, Y. MTV, 280/35, s.2.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu arada Diyarbakır'dan Feyzizade Niyazi ve yirmi dört arkadaşının imzalarıyla Sadaret'e gönderilen telgrafta, tahkikat komisyonunun çalışmalarına değinildikten sonra, İbrahim Paşa'nın hakkındaki iddialar ile ilgili tahkikat komisyonuna çağrılmasına rağmen iştirak etmemesinin "*devlete itaatsizliğinin bir delili*" olarak kabul edilmesi gerektiği dile getirilmiştir[81]. Kadirzade İbrahim ve on beş arkadaşı tarafından Diyarbakır merkezinden Sadaret'e çekilen 23 Kasım 1905 tarihli telgrafta da İbrahim Paşa'nı tecâvüzlerine vurgu yapılarak, onun zaman geçirilmeden "*taht-ı muhakemeye alınması*" gerektiği dile getirilmiştir[82].

Gerek tahkikat heyetinin merkeze gönderdiği rapora ve gerekse de vilayetten giden bu şikâyetlere rağmen İbrahim Paşa'ya her hangi bir yaptırım uygulanmamıştır[83]. Tahkikat raporları sonucunda ne aşırılan mallar iade edilmiş ne de zorbalar ıslah edilmiştir[84]. Bunda özellikle 4. Ordu Müşiri Mehmet Zeki Paşa'nın bazen kararsız ve çoğu zaman da İbrahim Paşa'yı destekleyen politikası etkili olmuştur. Zeki Paşa, genellikle İbrahim Paşa'nın aynı temalı telgraflarını Serkeskerlik'e yazarak işi ağırdan almıştır.

İbrahim Paşa'nın tahkikat heyetinin çağrısına cevap vermeyip çöle çekilmesi üzerine bir askerî harekâtın yapılmasından kaygı duyduğunu akla getirmektedir. Bu dönemde gerek tepkilerin fazla olması ve gerekse merkezden yapılan itidal çağrıları üzerine İbrahim Paşa daha dikkatli davranmış ve yaklaşık iki yıl boyunca göreceli bir istikrar sağlanmıştır. Bir müddet sonra Hicaz Tren Hattı'nda çalıştırmak veya o hattın muhafazasında bulunmak üzere İbrahim Paşa vekâleti oğlu Hamud'a vererek, "Hicaz Hutût-ı Muhafızlığı" namıyla maiyetindeki aşiretin bir bölümü ile Şam'a gitmiştir[85]. Ancak buna rağmen zaman zaman İbrahim Paşa'nın sebep olduğu şikâyetler kayıtlara yansımıştır[86]. Nitekim Diyarbakır Vilayeti Defterdarlığı Vekâletinden Maliye Nezareti'ne gönderilen 23 Mart 1906 tarihli tezkirede İbrahim Paşa'nın Derik ve Çermik kazalarına adamlar göndererek ağnâm-ı ta'dâd (koyun sayımı) ettirdiğinden

81 **BOA**, Y. MTV, 280/35, s.3; **BOA**, Y. MTV, 280/147, s.1; **BOA**, BEO, 2703/202696.

82 **BOA**, BEO, 2709/203136.

83 Şevket Beysanoğlu, bu süreçte "Boyacı" lakabıyla anılan Ferik (Tümgeneral) Ziya Paşa başkanlığında gönderilen bir soruşturma kurulunun da etkili ve verimli bir iş göremediğini belirtmektedir. Beysanoğlu, **Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı**, s.73.

84 Tütenk, a.g.m., s.319

85 Tütenk, a.g.m., s.320

86 **BOA**, BEO, 2709/203143.

Levent Şahverdi Arşivi

bahisle İbrahim Paşa'nın bu hareketinden hemen menedilmesi ve resmî sayım görevlilerinin yanına asâkir-i şahane görevlendirilmesi gerektiğinin 4. Ordu Kumandanlığı'na tebligat yapılması istenmiştir[87]. Bu konuda Sadaret Mektubî Kalemi'nden Seraskerlik'e ve Diyarbakır vilayetine gönderilen telgrafta bu durumun ağnam vergisinin zayi olmasına neden olacağı bu nedenle de İbrahim Paşa'nın tecavüzlerine artık nihayet verilmesi ve sayım memurlarına lüzumu kadar asker ayrılması gerektiği dile getirilmiştir[88].

Aşiretler Arası Çatışma Gerginliği

1906 yılı Eylül ayının ilk günlerinde Diyarbakır vilayetinin güney sınırında önemli bir hareketlilik yaşanmıştır. Diyarbakır vilayetinin güvenliğini yakından ilgilendiren bu gelişmeler Sadaret'e gönderilen 3 Eylül 1906 tarihli telgrafta dile getirilmiştir. Şammar Aşireti ile Cubûr ve Raşdî aşiretleri ittifak kurarak Nusaybin dâhilindeki Tay Aşireti üzerine yürümeyi planlamaktaydı. Bu hücumların meydana gelmemesi için Dâhiliye Nezareti, Halep ve Musul vilayetleriyle Zor sancağına tebligat yapmıştır. Şammar Aşireti'nin Musul'a ait kolu, müfreze gönderilerek Nusaybin'e 16 saat mesafede bulunan Küheyla mevkiinde durdurulmuştur. Şammar'ın Zor sancağına tabi Muslat ve Abdülkerim kolları da Nusaybin'e 15 saat uzakta Rumilât mevkiinde durdurulmuştur. Anaze Aşireti'ne bağlı bazı kabileler Resulayn bölgesinde ve Nusaybin'e 24 saat mesafede durdurularak herhangi bir uygunsuzluğa meydan verilmemiştir. Sadaret'ten Seraskerlik'e gönderilen 14 Eylül 1906 tarihli tezkirede, İbrahim Paşa'nın da hücum maksadıyla harekete geçtiği belirtilmiştir. Bu nedenle Halep ve Musul vilayetleriyle Zor sancağına ait olan bu aşiretlerin "*tedâbir-i lâzıme*" ile çatışmasına meydan verilmemesi kesin bir talimatla dile getirilmiştir[89]. Aşiretler arası çatışmaları Milli İbrahim Paşa'nın fırsata dönüştürmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Nitekim Dâhiliye Nezareti'den 27 Eylül 1906 tarihinde Sadaret'e gönderilen tezkirede; bu tür vesilelerle tüm aşiretleri ezerek "*âmal ve menâfi-i mahsusasını*" temine çalışan ve fitneye neden olan İbrahim Paşa hakkında gerekli muamelenin yapılması gerektiği dile getirilmiştir. Diyarbakır, Musul, Bağdat ve Halep vilayetleri ile Zor sancağı ve Kevkep Müdüriyeti gerekli

87 **BOA**, BEO, 2790/209228, s.2.

88 **BOA**, BEO, 2790/209228, s.1; **BOA**, Y. MTV. 285/35; **BOA**, BEO, 2790/209228, s.3.

89 **BOA**, BEO, 2909/218158, s.1.

Levent Şahverdi Arşivi

tedbirleri alarak bu aşiretlerin kendi alanlarına döndürülmesi sağlanmış ve büyük bir çatışmanın önüne geçilmiştir[90].

Elimizdeki belgelerde sebebi çok net olarak belli olmayan bu hareketlilikler askerî ve mülkî yetkililerin yerinde aldığı tedbirler neticesinde normale dönmüştür. Muhtemelen Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa'nın yaptığı saldırılar ve tecavüzler onun yanına kâr olarak kalınca ve başına buyruk hareket edince onun bu tutumu diğer aşiretlerin de benzer tecavüzlere yeltenmesine zemin hazırlamış olmalıdır. Her ne kadar aşiretler arasında meydana gelebilecek büyük bir çatışmanın önüne geçilmiş ise de İbrahim Paşa'nın Diyarbakır vilayetine yönelik saldırıları ve vilayet ahalisinin şikâyetleri durmak bilmemiştir. Ulemadan Mahmut ve dört arkadaşı tarafından 1906 yılı Kasım ayının ilk haftasında Sadaret'e gönderilen bir telgrafta; İbrahim Paşa'nın bu günlerde elli adet köyü yağma ve katl-i nüfusa giriştiği belirtilmiştir. Sadaret'ten 4. Ordu Müşiriyeti'ne gönderilen 17 Kasım 1906 tarihli tezkirede ise İbrahim Paşa'nın bir takım Kürtlerle beraber iki aydan beri köylere tecavüz ederek ahalinin "*emvâl ve mevâşisini gasp ve* ğarat" ettiği, bu nedenle ahalinin muhafaza-i hukukları için gereğinin yapılması istenmiştir[91].

İkinci Telgrafhane Baskını

Halkın ve mahallî idarecilerin tüm gayretlerine rağmen İbrahim Paşa'nın bölgeden uzaklaştırılması sağlanamamıştır. Tahkikatlar neticesinde bir yaptırım uygulanmayınca İbrahim Paşa'nın yöre halkına zulmü artarak devam etmiştir. Bölge halkı nispeten iki yıl huzura kavuşmuşsa da 1907'de Milli Aşireti yeniden işi azıtmış, eskisi gibi yağma ve soyguna başlamıştır. Çöl-Sultanı namını alan Milli Aşireti hâkimiyet alanını genişletmiştir. Necîd, Musul, Deyrizor, Halep, Urfa ve Diyarbakır arasında Milli atlıları istedikleri surette hareket etmiş ve her tarafı yağmalamıştır. Kendilerine mensup olmayan veya mensuplarının rızasını elde edemeyen kişiler, velev ki tüccar olsa bile, seyahat edemez olmuştur. Münferit seyahat şöyle dursun, memleketin batı ve güney taraflarında kafileler ve kervanların da seyahatleri durmuştur. Bu zulme karşı halkın ve mahallî idarecilerin mücadelesi 1907 yılı sonlarına doğru yeniden başlamıştır. Şehrin ileri gelenleri bu konuda toplantılar düzenleyip hep birlikte bunun çarelerini görüşmeye koyulmuştur. Nakibü'l-Eşraf Hacı Mesut Bey'in evinde yapılan

90 **BOA**, BEO, 2909/218158, s.2.

91 **BOA**, BEO, 3186/238927.

Levent Şahverdi Arşivi

toplantıda, şehrin bütün ileri gelenleri bulunmuştur. Yapılan müzakereler sonunda daha önce olduğu gibi telgrafhanenin yeniden işgali ve olumlu bir sonuç alınıncaya kadar mücadele edilmesi ve bu konuda valinin de desteğinin sağlanması için girişimde bulunulması kararlaştırılmıştır[92].

Ziya Gökalp, İbrahim Paşa'nın iki yıl sonra yeniden başlayan fenalıklarını şöyle ifade eder[93]:

İki sene uslu durdu, dinlendi
Geçen sene yine zulme yeltendi
Hücum etti ovalara, köylere
Devriyede jandarmaya saldırdı
Zabitlerin silahını aldırdı
Ateş etti, zabtiyeye, askere
Bu haberler Diyarbakır'a gelince
Beş on kişi toplanarak gizlice
Eylediler bir mahalde meşveret

Diyarbakır ahalisinin bu şekilde suistimallere karşı ortak hareket etmesinin İkinci Meşrutiyet öncesinde çok sayıda fikir ve düşünce adamının bir takım siyasi nedenlerle Diyarbakır'da sürgünde bulunmasının da önemli bir etkisinin olduğunu düşünmekteyiz. Ramiz Molla, Abdullah Mahir, Derviş Vahdeti ve Şeyh Tahir bunlardan bir kısmıdır. Ziya Gökalp ve Hacı Niyazi Çıkıntaş bu inanç ve fikir adamlarından etkilenmiştir. Büyük ölçüde siyasi iktidar ve devlet ile kavgalı olan bu kişilerin fikirleri Diyarbakır ahalisinin düşünce hayatında ve siyasi duruşunda önemli bir etkiye sahip olmuştur[94].

İbrahim Paşa'nın yeniden vilayet genelinde problem olduğu bu dönemde Diyarbakır valisi Hasan Fehmi Bey idi[95]. Hasan Fehmi Bey de halktan yanaydı[96]. Ancak Vali Fehmi Bey, hastalığını ileri sürerek vekâletini Müftü Diyarbakırlı Suphi Efendi'ye vermiştir. Alay Komutanı Albay Seyyit Bey'e de tarafsız kalmasını rica etmiştir. Böylece içlerinde Ziya Gökalp'in[97] de bulunduğu

92 Beysanoğlu, *A***nıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.766.

93 Beysanoğlu, **Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı**, s.73.

94 Tütenk, a.g.m., s.335.

95 Beysanoğlu, **Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı**, s.14.

96 Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.766.

97 Ziya Gökalp'in ilk baskısı 1908'de yapılan "*Şakî İbrahim Destanı*" adlı kitabında bu

Levent Şahverdi Arşivi

halk 14 Kasım 1907günü telgrafhaneyi işgal etmiştir. On bir gün ve gece işgal altında kalan telgrafhanede bütün haberleşme durmuştur. İbrahim Paşa ve adamlarının tenkili için birçok telgraf çekilmiştir. Sarayın bütün ısrarlarına rağmen halk dağılmamıştır. O zamanlar, İngiltere'nin aldığı müsaade ile Diyarbakır'dan geçen ve Fransızca haberleşmeyi başaran memurların sürekli olarak bulunduğu Diyarbakır telgrafhanesi, bütün Hindistan, Çin ve Avustralya gibi ülkelerle Avrupa'nın muhaberesini sağlıyordu. Halkın on bir gün ve gece bütün haberleşmeyi kesmesi Bâbıâli'yi telaşlandırmıştır[98].

Milli İbrahim Paşa hakkında Diyarbakır eşrafından 350 kişinin imzasını taşıyan bir telgrafta İbrahim Paşa'nın "*koleradan, taundan, vebadan*" daha müthiş bir surette hüküm-fermâ olan mezâliminin[99] on beş yıldan beri devam ettiği vurgulandıktan sonra, İbrahim Paşa hakkında İrâde-i Seniyye çıkana kadar dağılmayacakları ve gerekirse kendi çabalarıyla İbrahim Paşa ve adamlarını ortadan kaldıracakları dile getirilmiştir[100]. Doğu ve Güneydoğu eskiden beri, aşiretler arasındaki mücadelelere yabancı değildi ancak aşiretlerle kasaba, şehir ahalisi ve şehir eşrafı arasında anlaşmazlıklar olsa da, böyle bir karşı karşıya gelme hadiselerine çok fazla tanık olunmamıştı. Meskûn halkla aşiretlerin çatışması oldukça tehlikeli sonuçlar doğurabilirdi. Nihayet, halkın artık sabrının tükendiği de dikkate alınarak İbrahim Paşa ve yandaşları hakkında gerekli soruşturmaların yapılarak, suçluların kanunlar çerçevesinde cezalandırılacağı, gasp edilen malların sahiplerine iade edileceği yolunda beklenen irade çıkmıştır[101].

---

olay anlatılmaktadır. Daha sonraları Ziya Gökalp, Dr. Abdullah Cevdet'e, bu ihtilali hazırlarken Gustave Le Bon'un La Psycologiedes Foules (Yığınlar Pisikolojisi) adlı kitabından etkilendiğini söylemiştir. Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi,** C II, s.767.

98 Tütenk, a.g.m., s.320; Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.767; Beysanoğlu, **Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı**, s.75.

99 El-Cezire ve Irak bölgesinde seyahatlerde bulunan ve Bağdat demiryolları hakkında bir eser kaleme alan Alman Dr. Paul Rubach bizzat şahit olduğu cinayetlerden hareketle Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa ve Miran Aşireti Reisi Mustafa Paşa hakkında ciddi suçlamalarda bulunur. Bunları vahşi ve şımarık eşkıyalar, kan içici ve her türlü medeniyete muhalif kişiler olarak tanımlar. El-Cezire bölgesine medeniyetin ve huzurun gelmesinin bu zorbaların hâkimiyetine son vermekle mümkün olduğunu dile getirir. Tepeyran, **a.g.e.**, s.320-327.

100 **BOA**, Y.A. HUS, 491/53, s. 5; Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, C II, s.772.

101 Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.767; Günay, a.g.m., s.126.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu durum Sadaret Mektubî Kalemi'nden Diyarbakır vilayetine gönderilen 20 Kasım 1907 tarihli tezkirede özetle şöyle dile getirilmektedir; evvelce beyan ve tebliğ olunduğu üzere ahalinin gasp edilen emvâl ve mevâşisi geri alınacaktır. Bunun için lazım gelenlerin tedibî ve tecâvüzât men edilerek tekrarına meydan verilmeyecektir. Vilayette bu tür tecavüzlerin men edilmesi için gerekli askerî kuvvetler sevk edilecektir. Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa tarafından vukuu beyan olunan "*tec*âvüzât *ve taadiyât*" hakkında tahkikât ve tetkikât-ı lâzıme icra olunarak tebeyyün edecek neticeye göre muamele-i kanuniye ifa edilecektir. Bu amaçla irâde-i seniye gereğince cihet-i askeriyeden bir heyet-i mahsusanın hemen tahkik için gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Padişahımız bu durumun "*lisân-ı münâsible ahaliye tebliğ ve tefhimiyle telgrafhanede ictimâ' etmiş olanların dağılarak iş ve güçleriyle meşgul olmalarını*" istemiştir[102]. Bu irade üzerine ikinci telgrafhane baskını sona ermiştir.

İkinci telgraf baskının olduğu bu günlerde vilayetin doğusunda olan ve vilayete yarım saat mesafede bulunan Sa'tı köyünden Hacı Şeyh Musa, Mustafa, Abdülkerim ve Mehmet tarafından 21 Kasım 1907 tarihinde Atabe-i Ulyâya gönderilen telgrafta İbrahim Paşa'nın yaptığı fenalıklara değinilmiştir. Bu asrın adaletinin Milli İbrahim Paşa'nın döktüğü kanlarla lekedâr olduğu belirtildikten sonra, müslim ve gayrimüslimlerin zulme maruz kaldığı, umum vilayet ahalisinin feryadını duyurmak için telgrafhaneyi işgal ettiği günün ertesinde bile Sa'tı köyünden İbrahim Paşa'nın çeteleri tarafından sekiz yüz koyunun gasp edildiği dile getirilmiştir[103].

İbrahim Paşa, 29 Kasım 1907'de Seraskerlik Makamı'na gönderdiği telgrafta kendini savunmuş ve hakkında şikâyete bulunan Diyarbakır eşrafını "*erbâb-ı fesâdiye*" olarak tanımlamıştır. Aynı zamanda bu kişileri bir "*cemiyet-i fesâdiye*" kurmakla ve Osmanlı Devleti aleyhine faaliyetlerde bulunmakla itham etmiştir. Telgrafhane baskınını ve haberleşmenin durdurulmasını bu fesâd cemiyetinin bir eylemi olarak nitelendirmiştir. İbrahim Paşa, bu kişilerin kendi aşireti ve Hamidiye Alayları'nca hiçbir tecavüze maruz kalmadığını ancak fesâd ve yaygaralarla kendi kötü emellerini hayata geçirmek istediklerini iddia etmiştir. İbrahim Paşa'ya göre vilayetteki bu durum Vali Bey'in kifayetsizliğinden kaynaklanmıştır. Zira Fehmi Bey, vilayet mührünü vilayet müftüsüne vererek

102 **BOA**, BEO, 3190/239229, s.1.

103 **BOA**, BEO, 3190/239229, s.1.

Levent Şahverdi Arşivi

istedikleri gibi hakkında yazılar yazılmasına sebebiyet vermiştir. İbrahim Paşa telgrafın devamında son zamanlarda aşiretine yönelik vilayetten yapılan saldırılara değinmiştir. İki gün önce hükûmetin emirlerini önemsemeyen ve istedikleri gibi hareket eden Diyarbakır müfsitlerinin nizamiye askerlerini alet ederek gasp, yağma ve tecavüzlerde bulunduklarını iddia etmiştir. Asâkir-i nizamiye ile beraber kendisine bağlı aşiretlere saldırılarda bulunan Hacı Cercis oğlu Abdülcabbar ve Cizreli Raif efendileri bu cemiyet-i fesâdiyenin en şerlileri olarak tanımlamıştır. İbrahim Paşa'nın vilayete yakın yerleşim yerlerini yağmalaması ve çok sayıda kişinin yaşadığı yeri terk ederek vilayet merkezine sığınması, vilayetteki nizami birliklerin yanı sıra eşraf ve ahalinin de Milli Aşireti ve müttefiklerine karşı mücadeleye geçtiğini göstermektedir.

İbrahim Paşa telgrafın devamında vilayet merkezinden kendisine bağlı aşiretlere yapılan saldırıları özetle şöyle dile getirmektedir; İki gün önce hükümetin emirlerini önemsemeyen ve istedikleri gibi hareket eden Diyarbakır müfsidlerinin emriyle asâkir-i şahane kuvvetleri sevk edilmiş ve Dîr kazası müfsitleriyle birlikte hareket ederek Sûrikân kabilesinden bulunan Hamidiye kolları üzerine saldırılmıştır. Meydana gelen çatışmada Sûrikân kabilesinden Selim Bey'in amcazadesi ile diğer birkaç kişi katledilmiş ve üç kişi de yaralanmıştır. Bu kabilenin koyunları da gasp edilmiştir. Bugün ise Tirkân kabilesinden ve Hamidiye yüzbaşısı Mehmet Ağa'dan alınan bir yazıya göre Diyarbakır eşrafından Hacı Cercis oğlu Abdülcabbar ve Cizreli Raif Efendi yüz atlıdan mütecaviz süvari ve nizamiye askerleri ile birlikte beş gün önce Milli'nin Mindan ve İzol kabilelerini Hamidiye mensuplarının yerleşik bulunduğu Karahan, Harende, Habeş, Vankıran, Arsana ve yirmi kadar o civarlarda bulunan köy üzerine saldırmıştır. Yapılan hücum üzerine mallar yağmalanmış ve Tirkân kabilesinin arâmgâhı (dinlenme yeri) bulunan Karabağçe köyü saldırılara ve zulme maruz kalmıştır. Bu saldırılar nedeniyle aşiret mensupları aç ve muhtaç duruma düşürülmüştür[104]. İbrahim Paşa, "*cemiyet-i fesâdiye*" diye adlandırdığı kişilerin asıl amaçlarının, Hamidiye Alayları ile nizamiye askerleri arasında çatışmaya yol açmak ve çevresindeki aşiretleri Milli Aşireti'nden koparark onu zayıf bırakmak ve böylece onunla daha kolay mücadele etmek olduğunu dile getirmiştir[105].

104 **BOA**, Y. MTV, 303/192, s.1; **BOA**, Y. PRK. ASK, 252/83, s.1.

105 **BOA**, Y. PRK. ASK, 252/83, s.2.

Levent Şahverdi Arşivi

Tahkikat Heyeti'nin Çalışmaları

İbrahim Paşa hakkında gittikçe artan şikâyetler üzerine meselenin sağlıklı bir şekilde incelenip karara bağlanması için bir tahkikat komisyonunun kurulması kararlaştırılmıştır. Bu görevi yürütmek üzere "*Yâverân-ı Hazret-i Şehriyari*"den Birinci Ferik Ahmet Talat Paşa tahkikat komisyonun başkanı olarak seçilmiştir[106]. Üç kişiden oluşan bu komisyon, Diyarbakır ve Muş taraflarındaki hafif süvari alayları zabitan ve efradı hakkındaki şikâyetleri araştırmak için Diyarbakır'a gönderilmiştir[107]. Diyarbakır ve Muş'a gidecek olan komisyonun görevi hakkında şu hususlara yer verilmiştir: Komisyon, Beyrut ve Halep yoluyla doğruca Diyarbakır'a ulaşacak ve icra edilecek tahkikata esas olmak üzere gelen telgrafların icap edilenleri kendilerine tevdi edilecek. Diyarbakır'da bazı ahali tarafından Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa hakkında vuku bulan şikâyetlere dair her iki tarafça yapılan şikâyetleri dikkate alacak. İbrahim Paşa'nın sorgulanmasına ihtiyaç duyarsa kendisini münasip bir yere çağırarak ifadesine ve malumatına başvurabilecektir. Komisyon, bu suretle Diyarbakır'da vazifesini tamamladıktan sonra Muş'a geçerek oradaki hafif süvari alaylarının mensupları ile ilgili uygunsuzluklar hakkında da tahkikat yapacaktır. Diyarbakır ve Muş'taki tahkikat sırasında alayların genel vaziyeti de teftiş edilecektir. İcra edilecek tahkikat sonrasında tanzim edilecek iki adet layihanın biri Seraskerlik'e diğeri ise Askerî Komisyon'a verilecektir[108].

Ahmet Talat Paşa tarafından Baş Kitabet Dairesi'ne gönderilen 8 Aralık 1907 tarihli tezkirede; Osmanlı Devleti hakkında bazı meselelerden dolayı "*müfteriyât ve müdâhâlat-ı ecnebiyeye*" meydan verilmemek üzere tahkikat için Halep'e azimet edildiği belirtilmiştir[109]. Komisyonun tahkikatın sağlıklı bir şekilde yürütülmesi için hassasiyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Talat Paşa tarafından 14 Aralık 1907'de Baş Kitabet Dairesi'ne gönderilen telgrafta; tahkikat komisyonuna eşlik etmesi irâde-i seniye gereğince belirtilen Diyarbakır İstinaf Mahkemesi azasından Niyazi Efendi'nin ikinci telgrafhane hadisesine müdahil olduğu anlaşılan Nakib Efendi'nin damadı olduğu ve bunun yanı sıra kendisinin de birinci telgrafhane hadisesinde yer aldığı için tahkikat

106 Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.767.

107 **BOA**, Y. MTV, 303/144, s.1.

108 **BOA**, Y. MTV, 303/144, s.2.

109 **BOA**, Y. PRK. ASK, 252/83, s.9.

Levent Şahverdi Arşivi

komisyonunda bulunmasının dedikoduya sebep olacağı belirtilerek, Niyazi Efendi'nin sadece bazı konularda lüzum görüldükçe komisyona çağrılmasının uygun görüldüğü ifade edilmiştir[110].

Diyarbakır'dan Baş Kitabet Dairesi'ne gönderilen 17 Aralık 1907 tarihli telgrafta tahkikat komisyonunun çalışmalara başladığı ve beş oturum gerçekleştirildiği belirtilmiştir. Telgrafın devamında ise tahkikatın "*adl ve hakka*" uygun bir şekilde sürdürüleceği dile getirilmiştir[111]. Talat Paşa tarafından Baş Kitabet Dairesi'ne gönderilen 28 Aralık 1907 tarihli telgrafta komisyonun çalışmaları ve raporun mahiyeti hakkında önemli bilgilere yer verilmiştir. Burada İbrahim Paşa hakkında yürütülen tahkikatın on iki oturumda tamamlandığı belirtildikten sonra İbrahim Paşa'nın sebep oluğu mağduriyetler ve zararlar şöyle dile getirilmiştir:

Milli Aşireti'nin tecavüz ve tahribatından dolayı 1900 senesinden bu güne kadar (1907 senesine) Diyarbakır'ın Yenişehir nahiyesi ile Siverek, Mardin ve merkez kazasına ait olmak üzere "*virgü, aşâr ve ağnâmdan*" hazine beş milyon zarar etmiştir. Aynı şekilde Yenişehir civarındaki Nebî Eyyub Vakfı'ndan on bir köyün aşarından vakıf hazinesi 796.000 kuruş ziyana uğramıştır. Halep Vilayeti'den tahkikat komisyonuna gönderilen resmî kayıtlar ile Urfa ve Zor mutasarrıflıklarından gelen defter ve telgraflarda da o bölgelerin dahi bir hayli ziyan ve hasaratının olduğu görülmektedir. Keza bu civar ahalisinden çok sayıda kişinin de ziyana, hasara ve hatta cinayetlere maruz kaldığı, valiliğin sunduğu keşif defterlerinde kayıtlıdır. Ancak buna rağmen bu konuda herhangi bir şey yapılmadığı anlaşılmaktadır. Bu arada ahali tarafından tahkikat komisyonuna verilen arzuhallerde cinayet ve tahribatlara maruz kaldıkları, mallarının yağmalandığı ve hayvanlarının da gasp edildiğinden yakınmaktadırlar[112]. Bu telgrafla birlikte görevlerinin tamamlandığını belirten Talat Paşa, takdim edilecek layihada, bu gibi hallerin bir daha meydana gelmemesi için lazım gelenlerin dile getirileceğini belirtmiştir[113].

Talat Paşa ve komisyon üyeleri tarafından tanzim edilen 26 Şubat 1908 tarihli raporda, İbrahim Paşa'nın sebep olduğu hadiselerin bir daha yaşanmaması

110 **BOA**, Y. PRK. ASK, 252/83, s.7.

111 **BOA**, Y. PRK. ASK, 252/83, s.10.

112 **BOA**, Y. PRK. ASK, 252/83, s.6.

113 **BOA**, Y. PRK. ASK, 252/83, s.5.

Levent Şahverdi Arşivi

için şu öneriler yapılmıştır: Siverek, Viranşehir ve Yenişehir mutasarrıf ve kaymakamlarına muktedir bir zat tayin edilmelidir. Siverek'e iki bölük piyade ve Viranşehir'e bir bölük piyade ile bir bölük süvari ikame edilmelidir. Diyarbakır'daki ester süvâr jandarma taburu 200 mevcuda çıkarılmalı, 100 nefer ester süvar Viranşehir'e ve 40 nefer dahi Siverek'e ilave edilmelidir. Siverek, Viranşehir, Derik, Beşiri, Çermik ve Lice kazalarına telgraf hatları çekilmeli, buralara asâkir-i nizamiye ve ester süvar jandarma ikame edilerek aşiretler kontrol altına alınmalı ve asayiş tesis edilmelidir. Kumandanlığa muktedir biri tayin edilmelidir. Gerek Diyarbakır ahalisinin ve gerek Milli Aşireti'nin birbirlerine karşı olan güvensizliği nedeniyle şikâyetlerin devam etmesi sebebiyle "*âsâyiş-i mahalliyenin tamamen te'min ve istikrarı*" için İbrahim Paşa Halep'e gönderilmelidir.

Bu arada Diyarbakır ahalisinden olup aşiretlerle ahali arasında bazı uygunsuzluklara sebebiyet vermekte olan Pirinççizade Arif, Cizrelioğulları Raif ve Aziz, Feyzizade Niyazi efendilerle Kadirağazade İbrahim'in de geçici olarak münasip bir yere gönderilmesi ve orada kalmaları teklif edilmiştir. Ancak raporun sonunda bu kişilerin şu aralık başka bir yere sürülmesinin bazı uygunsuzluklara neden olabileceği de ihtimal dâhilinde görülmüştür[114]. Tahkikat komisyonunun bu önerisi üzerine İbrahim Paşa'nın ilk önce maiyeti ile birlikte Halep'e sürülmesi yönünde irade çıkmıştır. Soruşturma kurulu olayı yöneten kişilerin de cezalandırılması gereği üzerinde durunca, Padişah hem bunların hem de İbrahim Paşa'nın affı cihetine gitmiştir[115]. Öte taraftan İbrahim Paşa kendisi hakkında yürütülen soruşturmalara sürekli müdahale etmiş ve çeşitli şekillerde etkili kişileri yanına çekmeye muvaffak olmuştur. Nitekim Mustafa Akif Tütenk, bu konuda şu bilgileri vermektedir: İbrahim Paşa, bir yandan köylüyü soyar, bir yandan da misafirperverlik ile çadırına gelenlere mevki-i ictimaiyelerine göre ihsanlarda bulunur, ağnam memurlarına ve müfettişlere atlar ve altınlar hediye ederdi. Bu semâhati sayesinde de memurları daima lehinde söyletmeğe muvaffak olur, takip memurlarını ve müfrezeleri "ihsân" namı altındaki rüşvetle durdururdu. Diyarbakır'da hafiyeleri vardı ve Jandarma Kumandanı Azimet Paşa'yı da elde etmişti[116].

114 **BOA**, Y. PRK. KOM, 16/26, s.3.

115 Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.767.

116 Tütenk, a.g.m., s.320.

Levent Şahverdi Arşivi

İbrahim Paşa'nın Sonu

Hakkında yapılan tahkikat sonunda İbrahim Paşa önce Şam'a gönderildi. Ancak bir süre sonra İbrahim Paşa'nın Hamidiye-Hicaz demiryolunun muhafazası vazifesiyle, bölgeden uzaklaştırılması kararlaştırıldı. Bu amaçla kendisine Şam'da önemli miktarda yeni silahlar verildi. İbrahim Paşa, Şam'da bulunduğu süre içerisinde de yerel yöneticilere birtakım sıkıntılar çıkarmaya devam etti. Tam bu sırada II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi İbrahim Paşa için yeni bir umut kaynağı oldu. Fakat Meşrutiyet'in ilanı aslında İbrahim Paşa'nın yıldızının sönmesine neden olacaktır. Zira öteden beri Diyarbakır ahalisine ve eşrafına karşı her türlü zulmü yapan ve hiçbir yaptırıma maruz kalmayan İbrahim Paşa için artık devran değişmişti. Ziya Gökalp'in başında bulunduğu Diyarbakır İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin teşebbüsü ile İbrahim Paşa ve kuvvetlerinin peşi bırakılmadı. Yeni kurulan hükûmete, Hicaz'a gönderilmek üzere olan İbrahim Paşa hakkında önceki suçlarını içeren yazılar gönderildi[117].

Bunun üzerine bu konu Meclis-i Vükela'nın gündemine taşındı. İbrahim Paşa'nın yanındaki süvarilerin silahlarından arındırılarak memleketlerine gönderilmesi ve kendisinin de müzakere için İstanbul'a alınması Suriye vilayetine tebliğ edildi. Sadaret'e gönderilen 25 Ağustos 1908 tarihli tezkirede İbrahim Paşa'nın Medine'ye gönderilmekten vazgeçildiği ve İstanbul'a davet edildiği belirtilmiştir. İbrahim Paşa'nın İstanbul'a istenmesinin gerekçesi olarak Hicaz Demiryolu'nun muhafazası için Medine'ye sevk edilmek üzere Şam'da bulunan Hamidiye Hafif Süvari Alayının sevkine lüzum olmadığı, Hamidiye Süvari Alaylarının mutasavver olan ıslahatı hakkında tecrübe ve bilgisi nedeniyle görüşlerine müracaat edilmek istenmesi gösterilmiştir. İbrahim Paşa hakkında alınan bu karar zaman kaybedilmeden 30 Ağustos 1908 günü Suriye vilayetine tebliğ edilmiştir. Ancak Sadaret'in bir tezkiresinden anlaşıldığına göre Şam'da bulunan İbrahim Paşa'nın İstanbul'a davet edilmesinden maksat hakkındaki "*muâmele-i lâzımenin*" icrası idi. Bazı kaynaklarda İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra İbrahim Paşa'nın Osmanlı hükûmetine bağlı kalmayacağını ilan ettiği ve hükümetin de bunun için harekete geçtiği ileri sürülmektedir[118].

İbrahim Paşa, İstanbul'a davet edilmesinden ürkerek idaresindeki süvarilerle Şam'da verilmiş olan mavzer tüfekleri iade etmemiş ve 900 kadar süvariyle

117 **BOA**, BEO, 3388/254040, s. 4-5.

118 Muhammed Emin Zeki Beg, **a.g.e.**, s. 238; Bruinnessen, **a.g.e.**, s.291.

Levent Şahverdi Arşivi

Şam'ın Gökmeydanı'ndan hareketle Viranşehir'e gelmek üzere yola çıkmıştır. Bu durum üzerine Sadaret'ten Suriye vilayetine gönderilen telgraflarda, İbrahim Paşa'nın aleyhindeki hukuk davalarından dolayı, mahkemeye çıkarılmak üzere Halep'e gitmesi gerektiğinin kendisine tebliğ edilmesi, emre riayet etmediği takdirde tevkif edilmesi bildirilmiştir[119]. Sadaret, Harbiye Nezareti'ne gönderdiği 2 Eylül 1908 tarihli tezkiresinde, İbrahim Paşa'nın bu tutumunun "*sadakatine dalalet etmediği*", bu nedenle elindeki silahların alınarak zaman kaybetmeden mahkemeye verilmesi veyahut müzakere için İstanbul'a gönderilmesi, buna yanaşmaması halinde ise takip edilerek ele geçirilmesi kesin bir şekilde istenmiştir[120].

Kendisine iletilen emirlere aldırmayan İbrahim Paşa, Halep'e bir saat mesafede, üzerine gönderilen askerî kuvvetlerle çatışmaya girerek birkaç kişinin ölümüne sebep oldu. Benî Halid Aşireti'nin Şam'a yük götüren develerini gasp ederek bütün ağırlığını bu develere yükledi. Şam'da bulunan Müşir Abdullah Paşa, bu olay karşısında harekete geçmeyip seyirci kaldı. Sultan Abdülhamit'in henüz padişah bulunması ve Padişah'ın İbrahim Paşa'ya olan tutumunu bilmesi muhtemelen onu böyle bir davranışa yöneltmişti[121]. Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 2 Eylül 1908 tarihli tezkirede; İbrahim Paşa'nın Nebek'de gasp ettiği yüz deve, altı ester ve saireden bir kısmının onu takip eden birlikler marifetiyle elde edilerek sahiplerine teslim edildiği, ancak 56 deve ve 2 esteri cebren beraber götürdüğü bildirilmiştir[122].

Bu beklenmedik gelişmeler civar vilayetlere bildirilmiş ve gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir. Bu arada aşiretler üzerinde nüfuzunun kırılacağı ve yakalanmasının kolaylaşacağı düşüncesiyle, İbrahim Paşa'nın rütbesinin bir an evvel kaldırılması, mahallî hükûmet yetkilileri tarafından hükûmet merkezine bildirilmiştir. Bunun üzerine 8 Eylül 1908'de rütbesinin kaldırıldığına dair padişahın iradesi de çıkmıştır[123]. İbrahim Paşa Sadaret'in talimatlarının aksine, Viranşehir'e doğru harekete geçmiştir. Halep İttihat ve Terakki Cemiyeti, İbrahim Paşa'nın Urfa'ya doğru hareket ettiğini Diyarbakır'a iletmiştir.

---

119 **BOA**, BEO, 3653/273902, s.1.

120 **BOA**, BEO, 3388/254040, s.1.

121 Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.768.

122 **BOA**, BEO, 3388/254040, s.3.

123 Fatih Ünal, "Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Güneydoğu Aşiretlerinden Millî Aşireti ve İbrahim Paşa", **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi**, Yıl: 2007, S 41, s.11.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu telgraf hem Urfa hem de Diyarbakır vilayeti ahalisinde büyük bir korku oluşturmuştur[124]. Zira İbrahim Paşa'nın bu tutumunun açık başkaldırı olduğu ve kendisine muhalif olanlardan intikam almaya çalışacağı kaygısı hasıl olmuştur. Nitekim Diyarbakır'dan Sadaret'e gönderilen bir telgrafta; İbrahim Paşa'nın Viranşehir'e doğru hareket ettiğini haber alan vilayet ahalisinin, daha önce olduğu gibi telgrafhanede toplandıkları ve İbrahim Paşa hakkında tedbir alınmasını valilikten istedikleri dile getirilmiştir[125].

Telgrafhaneyi işgal eden ahali, İbrahim Paşa'nın Viranşehir'e gelmemesi hususunda kesin talimat verilmedikçe telgrafhaneden çıkmayacaklarını ifade etmişlerdir. Zira İbrahim Paşa'nın Viranşehir'e ve vilayete gelmesi halinde kendi alaylarıyla beraber harekete geçerek ahaliden öç almaya girişeceği ve ciddi hadiselere sebebiyet verileceği vurgulanmıştır. Ömer, Edip ve Celal adlı kişiler tarafından Urfa'dan çekilen telgrafta da, İbrahim Paşa'nın Viranşehir'e dönüşünün ahalide büyük bir korku oluşturduğu, bu nedenle İbrahim Paşa'nın maiyetindeki alayların geri dönmesine müsaade edilmemesi talep edilmiştir[126].

İbrahim Paşa, Menbiç yoluyla Fırat'ın Fatsa mevkiine geldi ve buradan Kiskân Aşireti Reisi Basravî'nin rehberliğiyle Fırat'a geçti. Fakat bu geçiş sırasında bazı süvarileri atlarıyla beraber suda boğuldular. Paşa, Urfa ile Viranşehir arasındaki Sometre harabesine gelerek burayı bir süre için karargâh ittihaz etti. Oğlu Abdülhamit de üç yüz atlıyla burada babasına katıldı. Bu sırada Deli Hurşit namıyla bilinen bir nizamiye binbaşısı, bir tabur piyade ile Mardin'den ve Siverek'teki 42. Hamidiye Alayı'nda görevli olan İsmail Bey de dört yüz mevcutlu bir süvari birliğiyle Siverek'ten gelerek Viranşehir'deki kışlaya yerleştiler. İbrahim Paşa, bu askerî kuvvetten haberdar olduğundan kendisi de Viranşehir'e geldi. Taraflar arasında vuku bulan ve üç gün süren çarpışmada Millilerden 150, nizami askerlerden de 18 kişi öldü[127].

Birçok yerden askerî birliklerin sevk edilmesi üzerine İbrahim Paşa, Kûran Aşireti Reisi Hacı Ömer Ağa'yı komutanların yanına gönderdi. Bu sırada Mirliva Hamdi Paşa bir cebel topu ve beş yüz piyade kuvvetiyle Maraş'tan, Kaymakam Bidhan (?) Bey dört yüz süvari ile Halep'ten, Kırım Hanlarına mensup

124 Tütenk, a.g.m., s.320.

125 Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.773-778.

126 **BOA**, BEO, 3653/273902, s.2.

127 Beysanoğlu, **Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı**, s.158; Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.768; Tütenk, a.g.m., s.320.

Levent Şahverdi Arşivi

Kaymakam Şahingiray Bey iki yüz süvari ile Urfa'dan, Süvari Redif Komutanı Hacı İzzet Bey Siverek'ten ve Karakeçili Aşireti Reisi Kaymakam Halil Bey'in oğlu Dıriî Bey bütün aşiretiyle ve Siverek'in bütün ileri gelenleri de gönüllü birlikleriyle olay yerine gelmeye başladılar. Bu durum karşısında arabulucu olarak gönderilen Hacı Ömer Ağa iki yüz çadırıyla, İbrahim Paşa'nın arzusu hilafına askere iltica ve sığınmak zorunda kaldı. Bu durum Millilerin manevi gücünü sarsıp morallerini bozduğundan Milli Aşireti'ne bağlı bazı aşiretler de ondan ayrıldılar[128].

Bu arada Diyarbakır İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ahalinin arzusu ve valinin teklifi üzerine nizamiye birliklerinin yanı sıra Viranşehir'e sekiz saat mesafe olan Derik kazasında Gönüllü Redif Taburu'nun toplanması için eşraftan Arif Efendi'ye kaymakam vekâleti verildi. Öteden beri İbrahim Paşa'ya karşı mücadele eden Arif Efendi, Cizrelizade Aziz ve Hacı Kadirağazade Rıza ile birlikte çok hızlı hareket ederek Derik'e ulaştı ve iki bin kişiye yakın redif ve gönüllü topladı[129]. Bu arada Harbiye Nezareti'nin emirleri gereğince Tay Aşireti'nden oluşan 47. Süvari Hamidiye Alayı 800 ve Aznavur Nahiyesi'nden gönüllü 200 süvari ile Mardin'den gönüllü 200 mevcutlu redif taburu Derik'e geldi. Diyarbakır'dan gelen Nizamiye ve Derik Gönüllü Taburu ile beraber 2.500'ü mütecaviz asker toplandı. Diyarbakır Nizamiye Kumandanı Ferik Emin Paşa da Derik'e geldi. İki gün sonra İbrahim Paşa, nizami kuvvetlerin tazyiki karşısında Viranşehir'den firar ederek Derik'e dört saat mesafede Hilili köyünde aşiret sancaktarı Hüseyin Kanco'nun bölgesine sığındı. Bunun üzerine Emin Paşa hareket ederek Dişi köyüne ulaştı. Burada iken İbrahim Paşa'ya teslim olması için bir mektup yazdı. İbrahim Paşa gönderdiği cevapta; Meclis-i Mebusan'ın açılışında İstanbul'a gideceğini ve şimdi teslim olmayacağını beyan etti. Hüseyin Kanco, mukavemetin bir çılgınlık olacağını, en doğru davranışın ise teslim olmak olduğunu kendisine söyledi. İbrahim Paşa yaptığı fenalıklar nispetinde hakaret göreceğini ve belki de parçalanacağını düşünerek, buna yanaşmadı. Seneler süren arkadaşlık hürmetine kendisinin selametle Sincar'a ulaştırılmasına yardımcı olmasını diledi[130].

---

128 Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.768.

129 Tütenk, a.g.m., s.320.

130 Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.768.

Levent Şahverdi Arşivi

Bunun üzerine İbrahim Paşa, yakınlarıyla birlikte, kısa bir süre sonra, Sincar'a doğru yola çıktı. Bu arada Harbiye Nezareti'nin emriyle Millilerin tenkiline daha önce aralarında husumet ve çatışmalar yaşamış olan Karakeçili, Şammar ve Anaze aşiretleri de katıldı. Bu gelişmeler üzerine İbrahim Paşa'nın muhtemel kaçış güzergâhları dikkate alınarak gerekli tedbirler alındı. Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 28 Eylül 1908 tarihli tezkirede alınan bu tedbirler şöyle dile getirilmiştir: Viranşehir kasabasında mahsur bulunan "şaki" İbrahim oradaki asâkir-i şâhânenin hücumlarına mukavemet edemeyerek Sincar'a doğru savuşmuştur. Sincar'daki altmış mevcutlu Musul Jandarma Ester-Süvar Binbaşılığı'yla sair icap edenlere ve Dicle'yi geçerek Şırnak ve Hetan dağlarına iltica etmek ihtimaline binaen teyakkuz halinde bulunulması gerektiği Zaho yoluyla hareket eden 76. Alay'ın 4. Tabur Kumandanlığı'na yazılmış ve Sincar istikametiyle hareket etmek için 74. Alay'ın 3. Taburu'na emir verilmiştir. Zor Sancağı hududunca lazım gelen tedbirlerin alınması Mutasarrıflığa ihtar edilmiştir. Dicle ve Fırat nehirlerinin bir takım istinad noktalarına iltica ve fırsat buldukça Musul'a doğru kaçmak ihtimaline karşı da ilgili noktalar müfrezelerle kontrol altına alınmıştır. Halep-Bağdat ve Halep-Musul yollarının da muhafazasına itina olunması ilgililere tebliğ edilmiştir. Bu şekilde Diyarbakır, Bağdat, Musul ve Halep vilayetleriyle Urfa ve Zor mutasarrıflıklarına gerekli talimatlar verilerek İbrahim Paşa'nın kaçmasına meydan verilmemesi istenmiştir[131].

İbrahim Paşa ve oğulları Abdülhamit, Mahmut, İsmail, Halil, Temür, Abdurrahman ile zevceleri ve bazı akrabaları, kendisini hiç bırakmayan ve daima ona bağlı kalan yedi yüz çadırlı Abır oymağı halkıyla birlikte yola çıkmıştı. Yolda zaman zaman saldırılara uğradılar. Muhtemelen rahatsız olan İbrahim Paşa, Nusaybin'in 5-6 saat kadar güneyinde bulunan Kevkeb tepeleri civarında Safiyye adlı mevkide öldü. Cenazesi bir yorgana sarılarak burada toprağa verildi. Bu ölüm haberinin hileli bir söylentiden ibaret olması ihtimaline karşı, devlet kuvvetleri tarafından mezarı açtırılarak cesedi muayene ettirildi. Bunun üzerine çocukları, eşleri ve ailesinin diğer fertleri Nusaybin'e gelerek teslim oldular[132].

22 Ekim 1908 tarihli Diyarbekir gazetesinin haberinde; "Şaki İbrahim'in resmen tahakkuk-ı vefatına mebni, harekât-ı askeriyenin tatili icap etmekle, Fırka-i

131 **BOA**, BEO, 3388/254040, s.2.

132 Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.769; Beysanoğlu, **Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı**, s.80-81.

Levent Şahverdi Arşivi

Takibiyye Kumandanı Saadetlü Emin Paşa Hazretleri, müteveffa-yı merkumun üç oğluyla damadını yanına alarak Diyarbekir'e avdet eylemişlerdir"[133]. Bu kayıttan İbrahim Paşa'nın 22 Ekim 1908 tarihinden az önce öldüğü veya öldürüldüğü anlaşılıyor. Hüseyin Kanco da Emin Paşa'ya haber göndererek, bunlar aracılığıyla teslim oldu. Gelen emir uyarınca İbrahim Paşa'nın oğulları ve Hüseyin Kanco yargılanmak üzere Trabzon'a gönderildiler. Bir süre sonra sıkıyönetim mahkemelerinin kaldırılması sebebiyle de dosyaları Diyarbakır'a iade edildi. Fakat muhakemeleri devam etmekte iken II. Meşrutiyet'in şerefine genel af ilan edildi[134].

Bu arada Viranşehir'in ıslahı ve gasp edilen malların geri alınması için tayin edilen "Heyet" birçok ağnam ve atlarla Diyarbakır'a geri döndü. Öyle ki koyun ve keçi fiyatı beş kuruşa kadar indi. Satılan hayvanların bedeli olan yirmi bin lira Hamravat suyunun ıslahına sarf edilmek üzere Belediye'ye verdi[135]. Milli İbrahim Paşa'ya yapılan bu operasyon esnasında sadece onun malları yağmalanmamış, Şammar, Anaze ve Karakeçili gibi aşiretler de durumdan vazife çıkararak İbrahim Paşa'nın müttefiki olan aşiretlerin mallarını yağmalamışlardır[136].

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan hükûmetler, Hamidiye Hafif Süvari Alaylarını kaldırmamış, onları ıslah ve yeniden düzene koyma yolunu tercih etmiştir. Bu maksatla iki komisyon kurulmuştur. Bu komisyonlar gittikleri yerlerde kayıt defterlerini kontrol etmişler, ölenlerin kayıtlarını silip askerlik çağına gelmiş olanları da deftere kaydetmişlerdir. Hamidiye Hafif Süvari Alayları'nın adı Aşiret Alayları şeklinde değiştirilmiştir[137]. İbrahim Paşa'dan sonra Mahmut Bey yönetimindeki Milli Aşireti, üç alayla Balkan Savaşları'na iştirak ederek, savaşta ortaya koyduğu yararlıklarla hükûmete sadakatini göstermiştir[138]. İngilizler, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele yıllarında Mahmut Bey'le sık sık görüşmelerde bulunmuşlardır. Ancak Mahmut Bey, İngilizlerin bu teşviklerine aldırmayarak devlete sadakatini devam ettirmiştir[139].

---

133 **Diyarbekir Gazetesi**, Yıl: 34, Nu: 1580, 27 Ramazan 1326/9 Teşrin-i Evvel 1324 (22 Ekim 1908, Perşembe)

134 Beysanoğlu, **Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı**, s.150.

135 Tütenk, a.g.m., s.320.

136 Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, C II, s.774.

137 Fahrettin Altay, **10 Yıl Savaş ve Sonrası (1912-1922)**, İnsel Yayınları, İstanbul 1970, s.54-57.

138 Kodaman, **a.g.e.**, s. 94; Muhammed Emin Zeki Beg, **a.g.e.**, s.238.

139 Oktay Bozan, **Millî Mücadele Döneminde Diyarbakır (1918-1923)**, Çizgi Yayınları, Konya 2016, s.129.

Levent Şahverdi Arşivi

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin idaresi altında Doğu ve Güneydoğu'da çok sayıda aşiret vardı. Devlet otoritesi, bu aşiretler üzerinde çok fazla hissedilmiyordu. Devlet, aşiret reislerinin kendi halkı ve yöre ahalisi üzerinde keyfi tutumuna, devlete itaatsizliği olmadığı sürece çok fazla müdahale etmiyordu. Güçlenen tarafın diğer aşiretin topraklarına göz dikmesi, yöredeki halkı ve küçük aşiretleri itaat altına alarak çıkar sağlamaya çalışması adeta gelenekselleşmiş bir hayat tarzı idi. Gasp ve talan olayları Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun hemen her tarafında yaygın hale gelmişti. İbrahim Paşa'nın aşiret reisi olduğu dönemde, Milli Aşireti birçok aşireti bünyesine alarak büyük bir konfederasyona dönüştü. Diyarbakır, Urfa, Halep, Mardin ve Musul arasında geniş bölgede hüküm süren bu aşiret, Sultan II. Abdülhamit döneminde kurulan Hamidiye Alayları kapsamına alındı. Hamidiye Alayları'na dâhil olan aşiretlere hukukî bir statü kazandırılması, silahlandırılması, maaşa bağlanması ve daha birçok avantaj sağlanması, onların yöre halkı ve aşiretler üzerinde belki daha önemlisi yeri geldiğinde hükûmet yetkilileri üzerinde baskı kurmalarını sağladı. Bu uygulamayla aşiretler, devletin doğrudan bir uzvu hâline getirilmiş olmakla birlikte, yine de eski gelenek ve alışkanlıklarından kurtulamamışlardır.

Hamidiye Alayları aşiretler arasındaki çekişmeleri önleyemediği gibi daha da artırmıştır. Zira yeterli hazırlık ve eğitimden geçirilmeden kurulan bu alaylara verilen imkân ve yetkiler, sorumsuzca ve kendi arzuları istikametinde kullanılınca, yöredeki aşiretler ve halk nezdinde devletin itibarının zedelenmesine yol açmıştır. İbrahim Paşa, Hamidiye Alayları'na girdikten sonra gerek alaylarının çokluğu, gerekse kendisinin kabiliyetleri dolayısıyla, devlet makamları nezdinde, diğer aşiretlere göre etkin bir konuma gelmiş ve devletin kendisine tanıdığı imkânları, aşiretin eski hasımlarını dize getirmek için kullanmıştır. Bazı devlet memurları, İbrahim Paşa'nın devlete, padişaha yakınlığı ve sözü dikkate alınabilecek olması nedeniyle, kendilerinin daha iyi mevki ve makamlara tayin ve taltif edilmeleri için bölgede meydana gelen sıkıntılara göz yummuş, hatta destek ve taraf olmuşlardır. Devletin ihmali onu kısa sürede, sıradan bir aşiret reisi için mübalağa sayılabilecek kudret ve nüfuza ulaştırmıştır.

Hamidiye Alayları'nın kudretli koruyucusu Zeki Paşa nedeniyle, adeta Hamidiye Alaylarına mensup kimseler için her türlü cürüm mubah hale gelmiştir. Bu alaylar, memleketin önemli bir kısmına zarar vermiş ve ahaliyi

Levent Şahverdi Arşivi

önemli ölçüde mağdur etmiştir. Ahalinin feryatlarına devlet kurumlarının cevap vermemesi, devlete olan sadakati sarsarken, ahaliyi gazabından emin olmak istedikleri soyguncu ve vahşi aşiretlere yanaşmaya zorlamıştır. Çoğu cahil ve askerî eğitimden uzak olan bu aşiret mensuplarının bölge asayişine herhangi bir katkı sunduğu tartışmalıdır. Devletin başlangıçta, başta Şammar olmak üzere, güneyden kuzeye uzanan ve Kürt aşiretlerine ciddi zararlar veren Arap aşiretlerine karşı Milli İbrahim Paşa'yı desteklemesi, daha sonra ayağına dolaşmasına neden olacaktır. Böylece bir bir aşiretleri devre dışı bırakan ve daha sonra mahallî idarecileri dikkate almayan İbrahim Paşa adeta bölgede devlet içinde devlet gibi hareket etmeye başlamıştır. Kafasına göre insanları silahaltına alan ve devletin toplaması gereken vergiyi kendisi toplayan İbrahim Paşa paralel bir idare kurmaya yeltenmiştir. Hamidiye Süvari Alayları politikası yüzünden bölgedeki sosyal güçler arasında sürtüşmeler, rekabetler ve ittifaklar meydana gelmiştir. İbrahim Paşa meselesinin Sultan II. Abdülhamit döneminde, çok daha kısa sürede halledilememesinin sebeplerinden biri de onu himaye edenlerin hükûmeti tarafsız bilgilendirmemeleridir. Bu yüzden hükûmet İbrahim Paşa meselesinde zamanında, ani ve kesin kararlar alamamış bu ise onun nüfuz alanlarının daha da genişlemesine yol açmıştır.

Büyük devletlerin bölgede Ermeniler lehine takip ettiği ve Osmanlı Devleti'ne dayattığı politika nedeniyle, bir oldubittiye meydan vermemek için, İbrahim Paşa'nın suiistimallerine göz yumulmuştur. Muhtemelen Hamidiye Alaylarının bağlı bulunduğu 4. Ordu ve merkezi yönetim, böylesi nazik bir süreçte Milli Aşireti'ni karşısına almasının bölgede ciddi karışıklıklara sebep olacağını ve belki bu durumun Kürtleri de Osmanlı Devleti'ne muhalif hale getireceğini dikkate almış olmalıdır. Ayrıca Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa'nın bizzat padişah tarafından himaye edilmesi, Mabeyn'e ve Sadaret'e ulaşan şikâyetlerin karşılık bulmamasına neden olmuştur. Milli Aşireti gibi bünyesinde çok sayıda Hamidiye Alayı bulunan bir aşiretin tasfiye edilmesi, devletin büyük umutlarla ve birçok gerekçeye istinaden oluşturduğu Hamidiye Alayları politikasının iflası demekti. Bu alayların kurulduktan birkaç yıl sonra tasfiye edilmeye çalışılması öncelikle Ermenilerin ve büyük devletlerin temennisi olmuştur. Bu alayların varlığı, kurulması düşünülen Ermenistan devleti için engel olarak görüldüğünden kaldırılmaları her fırsatta dile getirilmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

İbrahim Paşa, gayrimüslimlere karşı akıllıca hareket etmiştir. Müslüman ahaliye karşı her türlü zulmü yapan İbrahim Paşa, çok özenli hareket ederek gayrimüslimlere dokunmamış ve hatta onları himaye etmiştir. Bu tutumu ile gayrimüslimler üzerinden konsoloslukları, dolayısıyla büyük devletleri karşısına almak istememiştir. Bu sıralarda Ermeni meselesinden dolayı Avrupa devletleri, Doğu ve Güneydoğu ile yakından ilgileniyor ve müdahale fırsatı gözlüyordu. Bu durumu dikkate alan hükûmet, İbrahim Paşa'nın bölgedeki gücünü gözeterek büyük bir hadiseye mahal verebileceği ihtimalini ve bunun dışarıdan herhangi bir müdahaleye zemin oluşturabileceğini düşünerek meseleyi hukuki yolla çözmeye çalışmıştır. İbrahim Paşa'ya karşı vilayet ahalisinin tepkileri olurken, vilayetteki gayrimüslim temsilcilerinin hemen hemen hiç sesinin çıkmadığını görmekteyiz. Bunu iki şekilde izah etmek mümkündür: Birincisi, İbrahim Paşa'nın merkezi olan Viranşehir'de çok sayıda gayrimüslim olduğundan İbrahim Paşa'ya minnettar oldukları ve buna tepki vermedikleri söylenebilir. İkinci olarak, Ermenilerin öteden beri rahatsız oldukları Hamidiye Aşiretleri ile Ermeni olaylarında komitelerin faaliyetlerine tepki gösteren, bölgede bir Ermenistan teşkiline engel olmaya çalışan vilayet eşrafının Milli İbrahim ile çatışmasında seyirci kalarak, bu şekilde ikisinin de zayıflamasına zemin hazırlamayı düşünmüş olmalıdır. Bütün bu anlatılanlardan hareketle, İbrahim Paşa'nın devlete sadık bir Hamidiye paşası olmadığı, sahip olduğu gücü kötüye kullandığı ve fırsat buldukça askerî ve mülki kurumları yok sayarak geleneksel aşiret yapısına dayalı mahallî bir güç tesis etmeye çalıştığını söyleyebiliriz. Bu arada Diyarbakır'da eşrafın öncülük ettiği postane baskınlarını tabandan destek bulan ve vilayet sakinlerinin hemen hemen tamamının destek verdiği bir halk hareketi olarak da değerlendirmek mümkündür.

Levent Şahverdi Arşivi

KAYNAKÇA:

ARŞİV BELGELERİ:

BOA, BEO, 2629/197150; BOA, BEO, 2635/197606; BOA, BEO, 2639/197913;BOA, BEO, 2639/197916; BOA, BEO, 2640/197991; BOA, BEO, 2642/198125; BOA, BEO, 2642/198149; BOA, BEO, 2642/198406; BOA, BEO, 2642/198410; BOA, BEO, 2639/197916; BOA, BEO, 2642/198125; BOA, BEO, 2642/198406; BOA, BEO, 2646/198416; BOA, BEO, 2649/198630; BOA, BEO, 2657/199225; BOA, BEO, 2696/202173; BOA, BEO, 2703/202696; BOA, BEO, 2709/203136; BOA, BEO, 2709/203143; BOA, BEO, 2727/204461; BOA, BEO, 2772/207852; BOA, BEO, 2790/209228; BOA, BEO, 2909/218158; BOA, BEO, 3186/238927; BOA, BEO, 3190/239229; BOA, BEO, 3388/254040; BOA, BEO, 3653/273902; BOA, BEO, 3653/273902; BOA, DH. MKT, 1032/63; BOA, İ.HUS, 132/17; BOA, Y. A. HUS, 491/1; BOA, Y. A. HUS, 491/104; BOA, Y. A. HUS, 491/26; BOA, Y. MTV, 277/38; BOA, Y. MTV, 277/70; BOA, Y. MTV, 277/73; BOA, Y. MTV, 280/147; BOA, Y. MTV, 280/35; BOA, Y. MTV, 280/47; BOA, Y. MTV, 303/144; BOA, Y. MTV, 303/192; BOA, Y. MTV. 285/35; BOA, Y. PRK. ASK, 252/83; BOA, Y.A. HUS, 416/5; BOA, Y.A. HUS, 474/37; BOA, Y.A. HUS, 474/71; BOA, Y.A. HUS, 474/82; BOA, Y.A. HUS, 479/50; BOA, Y.A. HUS, 491/53; BOA, Y.A. HUS, 491/97; BOA, Y.Mtv. 62/3.

ARAŞTIRMA ESERLER, MAKALELER, GAZETELER:

ALİ EMİRÎ EFENDİ, **Osmanlı Doğu Vilayetleri**, (sad: Abdulkadir Yuvalı-Ahmet Halaçoğlu), Babıâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2015.

ALTAY**,** Fahrettin, **10 Yıl Savaş ve Sonrası (1912-1922)**, İnsel Yayınları, İstanbul 1970.

BAYRAKTAR, Bayram, **Rus General Mayevsky'nin Türkiye Gözlemleri**, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2007.

BEYSANOĞLU**,** Şevket, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara 2003, C II.

BEYSANOĞLU, Şevket, **Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı**, Diyarbakır Tanıtma Derneği Yayınları, İstanbul 1956.

Levent Şahverdi Arşivi

BOZAN, Oktay, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Mardin Sancağında Müslim-Gayrimüslim İlişkileri ve Ermeni Olayları", **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, AKADER, Yıl: 13, S 25, 2015/1, s.85-127.

BOZAN**,** Oktay, **Millî Mücadele Döneminde Diyarbakır (1918-1923)**, Çizgi Yayınları, Konya 2016.

BOZAN, Oktay, "Osmanlı Rus Savaşı'nın Diyarbakır Vilayetine Etkileri ve Islahat Komisyonun Faaliyetleri", **Turkish Studies**, S 10/13, s.263-288.

BRUİNNESSEN, Martin Van, **Ağa, Şeyh, Devlet**, (Çev: Banu Yalkut), İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

DEVELİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûğat**, Aydın Kitabevi, Ankara 2010

DİYARBAKIR SALNAMELERİ, (Haz: Ahmet Zeki İzgöer), Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1999, C.V.

DİYARBEKİR GAZETESİ, Yıl: 34, Nu: 1580, 27 Ramazan 1326.

ERGENÇ, Özer, "Osmanlı Klasik Dönemindeki «Eşraf ve A'yan» Üzerine Bazı Bilgiler", **Osmanlı Araştırmaları III**, İstanbul 1982, s.105-118.

FIRAT, M. Şerif, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1961.

GÖKALP, Ziya, **Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler**, (Haz. Kamer Karavit, Musa Sarıkaya, M. Erman Aslanoğlu), Kaynak Yayınları, İstanbul 2009.

GÜNAY**,** Selçuk, "II. Abdülhamid Devri'nin Son Yıllarında Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Irak'ta Aşiret Mücadeleleri ve Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S 2, 1995, Erzurum, s.103-132.

KARACA, Ali, **Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)**, Eren Yayınları, İstanbul 1993.

KIESER, Hans Lukas, **Iskalanmış Barış, Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)**, (Çev: Atilla Dirim), İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

KIRAN, Eyüp, **Kürt Milan Aşiret Konfederasyonu**, Elma Yayınları, İstanbul 2003.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, "Millü Deli-Behram Paşa'ya Karşı Ayaklanma ve Sonucu", **Kara Amid Mecmuası**, S 2-4, s.350-358

Levent Şahverdi Arşivi

KODAMAN, Bayram, **Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası**, Orkun Yayınevi, İstanbul 1983.

MERT, Özcan, "Âyan" maddesi, **DİA**, C 4, 1991, s.195.

MUHAMMED EMİN ZEKİ BEG, **Kürtler ve Kürdistan Tarihi**, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2014.

ÖZCOŞAR**,** İbrahim, "Şehir ve Eşraf: Osmanlı Diyarbekir'inde Eşraf", **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, Bahar-2015 C 14, S 53 127-144.

ÖZCOŞAR, İbrahim, **Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900)**, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2009.

SORGUN, Taylan, **İmparatorluktan Cumhuriyete**, Kumsaati Yayınları, İstanbul 2004.

ŞEMSEDDİN SAMİ, **Kâmûs-ı Türkî**, İkdam Matbaası, Dersaadet, 1317.

TEPEYRAN, Ebubekir Hazım, **Canlı Tarihler**, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1944.

TÜRKAY, Cevdet, **Başbakanlık Arşivi Belgelerine Güre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler**, Tercüman Yayınları, İstanbul 1979.

TÜTENK**,** Mustafa Akif, "Diyarbekir'ın Son 60 Yıllık Vakaları (1892-1952)", **Kara-Amid Dergisi**, II-III. Yıl, 2-4 Sayı, 1956-1958, s.319-320.

ÜNAL, Fatih, "Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Güneydoğu Aşiretlerinden Milli Aşireti ve İbrahim Paşa", **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi,** Yıl: 2007, S 41.

YILMAZÇELİK, İbrahim, "XIX. Yüzyılda Diyarbakır Eyaletinde Yönetim Halk Münasebetleri", **Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan**, Eser Ofset Matbaacılık, Samsun 1993, s.371-387.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi:
AAM Derg., 2017 ; 33 (2) : 96 : 47-68
Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri : 27.10.2016 - 09.06.2017

HIRVATİSTAN KAYNAKLARINA GÖRE MUSTAFA KEMAL ATATÜRK VE KURTULUŞ SAVAŞI*

Anđelko VLAŠIĆ**

ÖZ

Türk Millî Mücadelesi ve özellikle de Mustafa Kemal Atatürk'ün Samsun'a çıkışı meselesi Hırvatistan'daki araştırma konuları arasında kendisine çokça yer bulamamıştır. Bu açıdan çalışmamızın sözü geçen boşluğun doldurulmasına kısmen de olsa katkıda bulunması amaçlanmaktadır. Bu makalede, Hırvat basın ve yayınında Atatürk'ün Samsun'a çıkışı sonrasındaki gelişmelerin yansımaları incelenmekte ayrıca Hırvat basınının 1919 Anadolu'sundan ne kadar haberdar olduğunun ve Anadolu'daki gelişmeler karşısında izlediği politikanın tanımlanması amaçlanmaktadır. Atatürk'ün Samsun'a çıkışının öneminin Hırvatistan'da sonradan anlaşılmış olması, 19 Mayıs'ın Hırvat basınına bir kurtuluş harekâtı başlangıcı olarak yansımaması ve bu nedenle basında kendine yeterince yer bulamaması sonucunu beraberinde getirmiştir. Buna rağmen 1930 ve sonraki yıllarda Hırvatistan'da basılan kitap, dergi ve ansiklopedilerde 19 Mayıs hakkında pek çok bilgi bulunduğu görülmektedir. Bunun nedeni bu harekâtın öneminin anlaşılmaya başlanması ve 19 Mayıs'ın Hırvatistan'da bağımsızlık harekâtı olarak görülüp desteklenmesidir.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Atatürk, Türkiye, Samsun, 19 Mayıs 1919, Hırvatistan, Millî Mücadele, Hırvat-Türk İlişkileri.

---

* Bu çalışma, 24-26 Ekim 2013 tarihlerinde Samsun'da gerçekleştirilmiş "Canik-Samsun ve Değerleri" III. Uluslararası Canik Sempozyumu'nda yazar tarafından "Mustafa Kemal'in Samsun'a Çıkışı ve Sonrasındaki Gelişmelerin Hırvatistan'daki Yansımaları" başlığı altında sunulmuş bildirinin revize edilmiş ve genişletilmiş halidir. Uluslararası Araştırmacılar için Araştırma Burs Programı (TUBİTAK BİDEB 2216) kapsamında olan Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu'nun (TÜBİTAK) bana verilen mali desteğini minnetle itiraf ediyorum. Emine Dingeç ve Okan Büyüktapu'ya bu makalenin taslağı üzerinde yaptıkları değerli yorumları için çok teşekkür ederim.

** Arş. Gör. Dr., Hırvat Tarih Enstitüsü – Slavonya, Sirem ile Baranya Tarihi Şubesi, Slavonski Brod, Hırvatistan, andelko.vlasic@gmail.com

Levent Şahverdi Arşivi

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK AND THE TURKISH WAR OF INDEPENDENCE ACCORDING TO CROATIAN SOURCES

ABSTRACT

The topic of the Turkish War of Independence and especially Atatürk's departure to Samsun has not been widely researched in Croatia. This is why the aim of this paper is to partially contribute to the mentioned research. This paper is a study of the impact of the aforementioned events in Croatian press and publications and it researches to what extent the Croatian public was aware of what was transpiring in Anatolia in 1919 and what was the attitude of Croatian press towards these events. The importance of May 19, 1919 event became a known fact long after the event, it thus did not echo in the Croatian press as the beginning of the war of Turkish liberation, and this is why it was not given enough place in the Croatian press. Nevertheless, in the 1930s and in the later decades there was a lot of information on the aforementioned topic in books, periodicals, and encyclopedias printed in Croatia. The reason for this is the fact that the Croatian public started to view the May 19, 1919 event and the later events of the Turkish War of Independence as an independence movement and support them as such.

Keywords: Mustafa Kemal Atatürk, Turkey, Samsun, May 19 1919, Croatia, Turkish War of Independence, Croatian-Turkish Relations.

Levent Şahverdi Arşivi

GİRİŞ

Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışı Türkiye Cumhuriyeti tarihi açısından adeta bir "milat" olarak kabul edilir ve yeni kurulan devletin temellerinin "bu çıkış noktası" ile atıldığına inanılır. Manidardır ki bu tarihe dikkatlerimizi çeken de yine bağımsızlık harekâtının mimarı olan Mustafa Kemal'dir. *Nutuk* adlı eserinde Mustafa Kemal, Türkiye Cumhuriyeti'nin nasıl ve ne şartlarda kurulduğunu anlatmaya Samsun'a ayak basması ile başlar ve burada ülkenin içinde bulunduğu durumu tasvir eder.[1]

Bilindiği gibi Birinci Dünya Savaşı sonrasında Mondros Ateşkes Antlaşması imzalanmış ve bu antlaşmanın yedinci maddesine dayanarak galip devletler, İngiltere, Fransa ve İtalya Anadolu'nun kritik merkezlerini işgale başlamıştı. Ayrıca Yunanlılar da 15 Mayıs 1919'da İzmir'e asker çıkarmışlardı. Aynı tarihlerde Mustafa Kemal Samsun'da Rum çeteleri ve Türk halkı arasında meydana gelen çatışmaların sonlandırılması için Osmanlı Hükûmeti tarafından görevlendirilmiş ve kendisine Dokuzuncu Ordu Kıtaatı Müfettişliği verilmiştir. Savaşmadan ülkeyi kurtarma politikası izleyen İstanbul Hükûmetine karşılık Mustafa Kemal, Anadolu'da işgalci devletlerin tutumlarına yönelik gelişen direniş hareketlerinin gerekliliğine inanmış ve tercihini işgalci devletlere karşı "fiili mücadele yönünde" belirlemiştir.[2] Bu karar hem işgalci devletlere hem de İstanbul Hükûmetine meydan okumaydı. İşgallere karşı direnme kararı alanlar aynı zamanda İstanbul Hükûmetinin de karşısında yer almış oluyorlardı. İşgalci kuvvetlere karşı girişilen bu hareket "Kurtuluş Savaşı" ve bu dönem "Millî Mücadele Dönemi" olarak adlandırıldı.

Mustafa Kemal Çanakkale'deki başarıları nedeniyle halkın gözünde bir kahraman imajına sahipti ancak onun Anadolu hareketinin lideri olarak sivrilmesi 19 Mayıs ile birlikte oldu. Bu nedenle 19 Mayıs, Mustafa Kemal'in kaderi ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kaderinin birleştiği tarihtir. Sonradan bu birleşme tarihinin "yeni bir devlet" ve "yeni lider" oluşumunun tarihini sembolize edecek olması önemlidir.

Anadolu'da bu kadar önemsenen bu tarihi olgu dışarıda nasıl algılanmaktaydı? Bu konuda bazı çalışmalar olsa da[3] Hırvatistan basınında Türk Millî Mü-

---

1 Mustafa Kemal Atatürk, **Söylev 'Nutuk'**, Kurtuluş Yayınları, Ankara, 1997, s.1.

2 Mustafa Kemal Atatürk, **a.g.e.**, s.12.

3 Ramazan Çalık, **Alman Basınında Milli Mücadele ve Mustafa Kemal Paşa**, Başbakanlık Yayınları, Ankara 2004; Ergün Aybars, "Milli Mücadelede İngiliz Basını

Levent Şahverdi Arşivi

cadelesi ve Atatürk konusunun yeterince araştırılan bir konu olduğu söylenemez. Bu açıdan burada bu boşluğun doldurulmasına kısmen katkıda bulunulmaya çalışılacaktır. Çalışmamız, Hırvat basın ve yayınında Kurtuluş Savaşı sonrasındaki gelişmelerin yansımalarının incelemesi üzerine olacaktır. Hırvat kamuoyu ve basınının, yani Hırvat gazeteleri, dergileri, kitapları ve ansiklopedilerinin 1919 Anadolu'su ve sonrasından ne kadar haberdar olduğu, bu gelişmelere karşı izlenilen tutum aktarılmaya çalışılacaktır. Aşağıda yalnızca Hırvatistan gazeteleri ve yayınlarından değil ayrıca Hırvatistan'a komşu olan ve Hırvat toplumuna da ulaşan diğer ülkelerin yayınlarındaki makaleler ve pasajlara yer vereceğiz. Çalışmamız gazeteler, dergiler, kitaplar ve ansiklopediler olarak dört bölüm halinde tasniflenerek ele alınmıştır.

Atatürk'ün Samsun'a çıkışı ve Türk Millî Mücadelesiyle ilgili arşiv belgeleri ve dokümanlar 1918 ile 1929 yılları arasında Hırvatistan'ın, Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı'nın bir parçası olması dolayısıyla bu krallığın başkenti olan Belgrad'daki Yugoslavya Arşivi'nde bulunmaktadır.[4] Bu nedenle o dönemin resmi kaynakları Zagreb'deki Hırvat Devlet Arşivi'nde (Hırvatça: Hrvatski Državni Arhiv) bulunmamaktadır. Ayrıca o zamanki Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı'nın Hırvat çıkarlarını temsil etmemesinden dolayı[5] Belgrad'daki bu konu ile alakalı arşiv belgelerinin Sırp tarihinin parçası olduğu görüşündeyiz.

Hırvat kamuoyunun Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları ve Kurtuluş Savaşı'nın başlangıç dönemi için Türklerle alakalı fikirleri nasıldı? Osmanlı İmparatorluğu ile alakalı geçmiş dönemlerden kalan olumsuz algının yukarıda bahsettiğimiz dönemler için hala varlığını sürdürdüğünü söyleyebiliriz. Bu algı Güney Slavlarının 500 yıl boyunca Osmanlı boyunduruğu altında kalmalarından dolayı meydana gelen olumsuz fikirlerle donanmıştı. 19. yüzyılın son on ile 20. yüzyılın ilk on yıllarında Güney Slavları arasındaki Osmanlı

I", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C IV, S 12, Ankara 1988, s.603-636; Ergün Aybars, "Milli Mücadelede İngiliz Basını II, 1919-1923 Sevr'den Lozan'a", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C VII, S 19, Ankara 1990, s.45-73.

4 Belgrad, günümüzdeki Sırbistan'ın da başkentidir. Tonka Župančić, "Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj – Carigrad, Ankara 1919-1945. (1890-1945), Istorijat stvaraoca i značaj arhivske građe fonda" (Türkiye'de Yugoslavya Krallığı Elçiliği – Istanbul, Ankara 1919-1945 (1890-1945), Kurucunun tarihi ile fondun arşiv maddelerinin önemi), **Arhiv**, 5 (2004), S 2, s.10-12.

5 Ayrıntılı bilgi için: Hrvoje Matković, **Povijest Jugoslavije (1918-1991-2003)**, Naklada Pavičić, Zagreb, 2003, s.132-136.

Levent Şahverdi Arşivi

algısı "zalim ve Asyalı bir millet olan Osmanlıların, Balkan topraklarına damla damla geri kalmışlık ve yolsuzluk akıttığı" idi. Bu dönemde okullarda Hırvat çocuklarına Osmanlı işgalinin bölgedeki travmatik etkileri öğretilmekte ve Osmanlı karşıtlığı bu yolla pekiştirilmekteydi.

Hırvat Gazetelerde Millî Mücadele'nin Yansıması

Çalışmamızı yaparken ilk olarak üzerinde çalışmaya başladığımız kaynaklar Hırvat gazeteleriydi; çünkü Kurtuluş Savaşı ve Atatürk'ten ilk bahseden Hırvat yayınları bu gazetelerdir. Gazeteler Anadolu'da meydana gelen gelişmeleri hemen ve direkt olarak okuyucularına aktarıyordu. Bu gazete analizleri, Türklerin kurtuluş mücadeleleri ve buna karşı tepkilerin Hırvat kamuoyunda ne çeşit bir yansıma meydana getirdiğini göstermeye yardımcı olacaktır.

1919 yılında Zagreb'de yayınlanmış ve dönemin en önemli üç gazetesi olan *Novosti*, *Obzor* ve *Jutarnji List* gazetelerinin Mayıs, Haziran, Temmuz ve Ağustos nüshalarında Türkiye üzerine olan haberlerin içerikleri genel olarak şöyle özetlenebilir. Bu gazetelere göre, Atatürk'ün Samsun'a çıktığı günlerde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en önemli olaylardan biri, Yunanlıların 15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgal etmeleriydi. Sözü geçen her üç gazete de bu hadiseyi okuyucuları ile paylaşmıştır.[6] Osmanlı İmparatorluğu ve Türklerin bu olay karşısındaki durumları, Hırvat gazetelerindeki makalelerde oldukça kederli bir konu olarak ele alınmıştır. İlgili haberler "*Ayyıldız, İstanbul ile Küçük Asya'dan sonsuza kadar sürüldü*" başlıklarıyla servis edildi.[7] Bahsi geçen gazeteler, daha sonraki gelişmelerle alakalı Türk halkının İzmir'de direniş içinde olduğunu ve Yunan ordusuna karşı çetelerin silahlı mücadeleye başladığını ve İzmir'deki Yunan ordusunun bu çetelere karşı zorlandığını yazdı.[8] Bu haberlerle birlikte Hırvat basını, 20-27 Mayıs tarihleri arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun sona erdiğini ve Türk topraklarının, İtalya, Yunanistan, Fransa ve başka devletler tarafından paylaşıldığını duyurdu.[9] Buna göre, sultanın kontrolü altında yalnız

6 "Zaposjednuće Smirne po antanti", **Novosti**, C 13, S.134, Zagreb 1919, s.1. "Saveznici dijele Tursku", **Obzor**, 18 Mayıs 1919, 60, S.112, Zagreb 1919, s.1. "Rasulo turskoga carstva", **Jutarnji list**, C 8, S.2683, Zagreb 1919, s.1.

7 "Razdioba turskoga carstva", **Novosti**, 19 Mayıs 1919, S 135, Zagreb 1919, s.1.

8 "Navala Turaka na grčku vojsku u Smirni", **Novosti**, 19 Mayıs 1919, S.135, Zagreb 1919, s.1.

9 "Dioba Turskoga carstva", **Novosti**, 20 Mayıs 1919, S 136, Zagreb 1919,

Levent Şahverdi Arşivi

İstanbul ile Anadolu'nun bir parçası kalmıştı.[10] Haberlere göre Yunan ordusu, 1919 yılının Haziran ayının ilk haftasında Anadolu'ya doğru ilerlediğinde bir direniş ile karşılaşmadı.[11] *Novosti* gazetesi İzmir'in Yunanlılarca işgalini haksız olarak görüyordu ve Türklerin işgal karşsındaki tepkilerine hak veriyordu. Bu gazeteye göre İzmir'in işgali "*geçici bir şey değil, nihai bir şeydi*".[12] Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında bile Hırvatistan'a gelmeye başlayan haberler karşısında Hırvat gazeteleri Türk bağımsızlık mücadelesi yanında yer alan bir tavır sergilemiş, Türklerin yabancı işgalcilere karşı giriştikleri mücadelede haklı olduklarını savunmuştur. İlerleyen dönemlerle birlikte haberlerdeki "Osmanlı" ismi gittikçe seyrelerek yerini "Türk"e bırakmıştır.

Mustafa Kemal Atatürk'ün Samsun'a gidişi ve Millî Mücadele'nin başlangıcı ile ilgili haberler, Hırvat basınına oldukça geç yansımıştır. Bu konuyla ilgili yazılar 1919 yılının Ağustos ayı boyunca birtakım dergi ve gazetelerde bulunabilmektedir. Ancak Atatürk ve faaliyetleri hakkındaki haberler, Mayıs, Haziran ile Temmuz aylarında gazetelerde yer bulmaya başlamıştır.

23 Haziran 1919'da Osmanlı ordusunun silahsızlanması sona ermişti[13] ve Paris'teki barış konferansında Fransız başbakanı olan Georges Clemenceau, 28 Haziran 1919'da Osmanlı İmparatorluğu'na sert eleştiriler getiriyordu.[14] Osmanlı İmparatorluğu'nun barış konferansındaki delegasyonu ve Türkiye'nin geleceği zor durumdaydı.[15] Fakat 14 Temmuz 1919'da Hırvat basınındaki haberlere göre şartlar artık değişmiş ve yeni bir oyuncu sahneye çıkmıştı: "Türk düzenli ve düzensiz çeteleri", yani Kuvâ-yi Milliye. O tarihlerde *Obzor* gazetesi, Türk milli

---

s.1.;"Razdijeljenje Austro-Ugarske i Turske", **Obzor**, 20 Mayıs 1919, C 60, S 113, Zagreb 1919, s.1.; "Talijanske čete iskrcale su se u Turskoj", **Jutarnji list**, 27 Mayıs 1919, S 2690, Zagreb 1919, s.3.

10 "Sudbina Turske", **Novosti**, 25 Mayıs 1919, S 140, Zagreb 1919, s.1.; "Raspad turskog Carstva", **Obzor**, 22 Mayıs 1919, S 115, Zagreb 1919, s.1.

11 "Grci napreduju preko Smirne", **Obzor**, 1 Haziran 1919, S 125, Zagreb 1919, s.1; "Pitanje Turske i Carigrada", **Obzor**, 8 Haziran 1919, S 132, Zagreb 1919, s.2.

12 "O razdiobi turskoga carstva", **Novosti**, 26 Mayıs 1919, S 141, Zagreb 1919, s.1.

13 "Razoružanje Turske dovršeno", **Novosti**, 24 Haziran 1919, S 168, Zagreb 1919, s.3.

14 "Odlučni ton antante protiv Turske", **Novosti**, 29 Haziran 1919, S 173, Zagreb 1919, s.3.

15 "Uslovi mira Turskoj", **Jutarnji list**, 18 Haziran 1919, S 2711, Zagreb 1919, s.3; "Turska delegacija pred Vijećem desetorice", **Obzor**, 21 Haziran 1919, S 144, Zagreb 1919, s.1.

Levent Şahverdi Arşivi

hareketinden bahsetmeye başladı ve Yunanlıların Küçük Asya'daki durumunun düzenli ve düzensiz çeteler nedeniyle zorlaştığını yazdı.[16]

21 Temmuz 1919 tarihli *Novosti* gazetesinde, Yunanlılar ile İtalyanların Küçük Asya'daki toprak paylaşmalarını kararlaştırdıkları günden[17] başka bir makalede ise düzensiz Türk çetelerinden bahsedilmektedir. Bu habere göre yaklaşık olarak 70.000 kişi İç Anadolu'da Yunan ile İtalyan ordularını zor duruma düşürmüştü.[18] Her üç gazetenin de Osmanlı İmparatorluğu'nda cereyan etmiş olayları tarafsızca ele aldığını söyleyebiliriz.[19] Aslında, Türk milli hareketinin ilk ortaya çıktığı günlerde sözü geçen gazeteler bu harekete eleştirel yaklaşıyor, "Bu çetelerin, oradaki toprakları tehlikeye attığını"[20] yazıyorlardı; fakat bu eleştirileri kısa bir süre sonra son buldu.

Hırvat basını, sonraki dönemlerde de Anadolu'daki gelişmeleri okuyucularına aktardı. Sözü geçen "düzensiz Türk çeteleri"nin karakteri ve istekleri Ağustos ayında belli oldu. *Obzor* gazetesine göre 15 Ağustos 1919'da Türklerin Yunanlılara karşı yeni saldırısının "yaygın bir kurtuluş için saldırgan" nitelikte olduğu, amaçlarının "Türkiye'nin düşman ordularından arındırılması" olduğunu bildirdi. Gazete artık bütün Türkiye'de "birlikçi bir hareket" fark edilmekte ve bu hareketin başında "Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in" olduğunu yazmaktaydı.[21] *Jutarnji list* gazetesinde 16 Ağustos 1919'da çıkan haber, sözü geçen Türk hareketinin "tehlikeli" olduğunu ve bu milliyetçi hareketin, Paris'teki Barış Konferansında "müthiş bir huzursuzluğa sebep olduğunu" söylüyordu. *Jutarnji list* tarafından tehlikeli görünen bu hareket, "Küçük Asya'da anlamlı bir biçimde yayıldı".[22]

---

16 "Talijani i Grci u Maloj Aziji", **Obzor**, 15 Temmuz 1919, S 165, Zagreb 1919, s.1.

17 "Sporazum Grčke i Italije", **Novosti**, 22 Temmuz 1919, S 194, Zagreb 1919, s.2.

18 "Nesiguran položaj u Maloj Aziji", **Novosti**, 22 Temmuz 1919, S 194, Zagreb 1919, s.2.

19 "Sudbina Turaka. Talijani i Grci u Maloj Aziji", **Obzor**, 24 Haziran 1919, S "147, Zagreb 1919, s.1. "Mirovni pregovori s Turskom", **Jutarnji list**, 27 Haziran 1919, S 2720, Zagreb 1919, s.2. "Rasap Turske zaključen", **Novosti**, 24 Temmuz 1919, S 196, Zagreb 1919, s.1.

20 "Sporazum Grčke i Italije", **Novosti**, 22 Temmuz 1919, S 194, Zagreb 1919, s.2.

21 "Turci protiv okupacije Anatolije", **Obzor**, 15 Ağustos 1919, S 192, Zagreb 1919, s.1.

22 "Opasan pokret Turaka", **Jutarnji list**, 16 Ağustos 1919, S 2768, Zagreb 1919, s.1.

Levent Şahverdi Arşivi

Novosti gazetesi 16 Ağustos 1919 yılında, Mustafa Kemal Paşa'nın "büyük saygınlık ve popülerliği" konusuna değindi. "Anadolu'daki tüm ordunun Mustafa Kemal'in hareketine sadık kaldığı gözüküyor" yorumunu ile O'nu tutuklamanın çok zor olduğunu bildirdi.[23] Yine *Novosti*'nin 19 Ağustos 1919'da çıkan sayısı, Küçük Asya'daki milliyetçi hareketi, Mustafa Kemal'e atfetti ve "Türklerin istedikleri imparatorluk, Küçük Asya, Ege adaları ile Ermenistan'dan ibaret" rivayetlerine yer verdi.[24] *Obzor* gazetesi ise "Anadolu'da Mustafa Kemal'in "*sözde*" önderliğinde ortaya çıkan güçlü milliyetçi hareketin gerçek liderinin, "*Enver Paşa*" olduğu görüşünde idi. *Obzor* gazetesi bu yeni kurulan Türk devletinin sınırları, "Ege'den Ağrı Dağı'na kadar uzanıyor" diye yazmıştı ayrıca oldukça abartılı başka bir haberde "Kemal Paşa'nın 200.000 askeri" olduğunu duyuruyordu.[25] Bu söylentilerden anlaşılmaktadır ki Anadolu'dan gelen haberler her zaman en iyi şekilde araştırılmıyordu. Ancak Hırvat basını yine de onları basmayı tercih etmişti çünkü Türk halkı için yaşanan olayların öneminin farkındalardı.

Yukarıda aktarılan haberlerden sonra Mustafa Kemal ve Türklerin Anadolu'daki faaliyetleri hakkında 1920 yılına kadar herhangi bir haber çıkmadı. Hırvat gazetelerinin bu tavrının sebebini ne yazık ki bilemiyoruz. Bu dönemi içerisinde Hırvat basını sadece barış konferanstaki gelişmelerinden bahsetmekle yetindi. 1920 yılındaki yazılarda ise "Atatürk ve Millî Mücadele" hakkında sadece olumlu yorumlarda bulundular. Bu haberler yorumlandığında Hırvat basınının Türk Millî Mücadelesi'ne sempati ile yaklaştığı fikrine varabiliriz. 17 Ekim 1923'te *Slobodni dom* gazetesindeki "*Kemal Paşa, vatanını dış düşmanlardan kurtardı…*" ifadesi buna güzel bir örnektir.[26] Bundan sonraki yıllarda da Hırvatistan basınının bu yaklaşımı değişiklik göstermedi 1938 yılında *Hrvatski dnevnik* gazetesinde çıkan bir makalede Atatürk hakkında şu yorum yapılıyordu: "1919 yılında İstanbul, Müttefiklerin egemenliği altındaydı. [...] Yaşlı ve zayıf sultan, sadece kuklaydı ve sadrazam Enver Paşa ile hükûmeti Müttefiklerin ellerinde daha büyük kuklalardı. Enver Paşa onu [Mustafa Kemal'i] önceden sevmedi ve bu yüzden uzağa, Küçük Asya'ya askeri müfettiş olarak onu gönderdi. 1919 Mayısında o [Atatürk] Erzurum ile Sivas civarında Türklerin Müttefiklere karşı

23 "Turski pokret u Maloj Aziji", **Novosti**, 16 Ağustos 1919, S 219, Zagreb 1919, s.1.

24 "Pokret Turaka", **Novosti**, 19 Ağustos 1919, S 222, Zagreb 1919, s.2.

25 "Antanta i sudbina Turske", **Obzor**, 21 Ağustos 1919, S 196, Zagreb 1919, s.1.

26 Edhem Miralem, "Turska republika", **Slobodni dom**, S 43, Zagreb 1923, s.3.

Levent Şahverdi Arşivi

direnişini organize etmeye başladı..."[27] Bu haberde bir bilgi hatası vardı; Enver Paşa o dönemde Kafkasya'da olup hükümette değildi. Ayrıca *Vrhbosna* gazetesi de Atatürk ve Millî Mücadele hakkında şu haberi okuyucularına aktarıyordu: "Giritli Venizelos'un iknasıyla (iki dünya savaşı arasında Yunan başbakanı olmuş Eleftherios) Versay efendileri, bu generale (yani Atatürk'e) karşı Yunan ordusunu gönderdiler; fakat O Yunanları tamamen yenip Türklere nadiren verilen bir unvan olan 'Gazi'yi aldı…"[28] Ayrıca *Pravda* gazetesinin 1922 yılındaki haberinde Mustafa Kemal'in "Ankara'da kurduğu Meclis örgütüne benzeyen bir yapı dünyanın hiçbir yerinde bulunamaz. Bu sistemin dayandığı temel ilke bütün hâkimiyetin kayıtsız şartsız millete verilmesi ve buna göre milletin kaderinin sorumlusu yine kendisidir."[29] Bu alıntı göstermektedir ki Türk rejiminin temel ilkeleri, gazeteler yoluyla kendisini hızlıca Yugoslav halkına ulaştırabilmişti. Yugoslav tavrı da Türklerin Küçük Asya'da ulus devletlerini kurmasını ve bu haklarını savunmasını desteklemekteydi.

Ünlü Hırvat siyasetçi ve Hırvat tarihinin en büyük siyasi partisinin kurucusu ve başkanı olan Stjepan Radić, 1924 yılında *Slobodni dom* gazetesinde Türkiye'nin Millî Mücadelesi hakkında şunları yazmaktaydı: "Türkiye sadece Avrupa'daki topraklarını değil Küçük Asya'nın en değerli kısımlarını da kaybetti... Fakat böyle haksız barışa karşı Türk milleti, öyle müttefik, öyle özverili, öyle korkusuzca karşı çıktı ki, hem silahla hem diplomasiyle İngiltere'yi Kafkaslar, İstanbul ve Çanakkale Boğazı'ndan, İtalya'yı ve Fransa'yı güney Küçük Asya'dan çıkardı ve Yunan ordusunu mağlup ederek neredeyse denize sıkıştırdı... Türklerin Lozan Antlaşması'ndaki en büyük başarısı Batı kuvvetlerini Türk Devleti'nin iç ve dış egemenliğini kabul etmeye mecbur bırakmalarıdır."[30]

---

27 "Godine 1919. Carigrad je bio potpuno u vlasti saveznika. […] Stario oronuli sultan bio je lutka, a veliki vezir Enverpaša i njegova vlada bili su još većom lutkom u rukama saveznika. […] Enverpaša ga nije otprije volio, pa ga je poslao duboko u Malu Aziju kao vojničkog inspektora. Ali već u svibnju 1919. godine počima on u okolici Erzuruma i Sivasa organizirati otpor protiv saveznika…" "Umro je otac Turaka – Kemal Atatürk", **Hrvatski dnevnik**, S 904, Zagreb, 11 Kasım 1938, s.3. Tüm çeviriler makalenin yazarı tarafından çevrildi.

28 Anto Livajušić, "Mustafa Kemal Atatürk", **Vrhbosna**, S 12, Saraybosna 1938, s.268-269.

29 "Slična organizacija ovoj koju zamišlja angorska skupština, ne egzistira nigdje sada u cijelom svijetu. Glavna misao ovog sistema jest: davanje potpunog suvereniteta narodu bez rezerve […] bazira se na principu, da narod lično i uistinu upravlja svojom sudbinom." "Organski štatut nove Turske", **Pravda. Glasilo Jugoslavenske Muslimanske Organizacije**, S 255, Saraybosna 1922, s.1.

30 "Turska [je] ne samo izgubila sve, što je imala u Europi […] nego i najvrednije dijelove Male

Levent Şahverdi Arşivi

Günümüzde Bosna-Hersek'in başkenti olan Saraybosna'da basılan ve Bosna'da yaşayan Hırvatlar tarafından da okunan *Oslobođenje* gazetesinin 1982 yılında çıkmış iki makalesinde Atatürk'ün Samsun'a çıkışı ile ilgili detaylı bilgiler verilmiştir: "Mütarekenin imzalanmasından hemen sonra İmparatorluğun Doğu vilayetlerinde, Bâb-ı Âli ile Müttefiklerin endişelenmelerine neden olan karışıklıklar meydana geldi. Sultan ve Müttefiklerin güvenini kazanmış ve otoritesiyle bu karışıklıkları düzenleyecek bir adam bulunması gerekiyordu. Bu görev için VI. Mehmet ile sadrazamının tercihi, Mustafa Kemal oldu. Müttefikler Mustafa Kemal'e güvenmemelerine ve onun gizli faaliyetler yürüttüğü hakkında bilgilerinin olmasına rağmen bu ismi kabul ettiler. Bu seçimden memnun olan kişi bilhassa Mustafa Kemal Paşa'ydı. Bu görev sayesinde Mustafa Kemal, Bâb-ı Âli ve Müttefiklerin kontrolünden uzağa, Türkiye'nin kalbi olan Anadolu'ya gitmek için bir çıkış yolu, halkın örgütlenmesi ve mücadeleyi yönlendirmesi için büyük bir şans yakaladı. Sonraki olaylar, Türk Milletinin kendini kurtaracağına olan inancında haklı olduğunu ortaya koydu. Mustafa Kemal Paşa, kuzey bölgeleri başmüfettişi ve doğu vilayetleri genel valisi olarak ilan edildi. O'nun Bandırma vapuruna bindiği sıralarda Paris Barış Konferansı'ndan, Müttefiklerin Yunanistan'ın İzmir'i işgal etmesine izin verdikleri haber geldi. [...] Sadrazam Britanya'nın üst vekiline Sultan'ın fikrini değiştirdiği ve Kemal Paşa'nın tayininin iptal edildiği haberini verdiğinde, Kemal Paşa'nın vapuru Karadeniz'e açılmış bulunuyordu [...] ve artık çok geçti. Mustafa Kemal tarihi misyonunun yolundaydı. Karadeniz limanı olan Samsun'a 19 Mayıs 1919 yılında vardı. Mustafa Kemal'in gözaltına alınması emri kısa süre sonra unutuldu. İstanbul'daki yönetimde tamamen düzensizlik hâkimdi."[31]

Azije […] Ali proti takvomu nepravednomu miru digao se turski narod tako jednodušno, tako požrtvovno, tako neustrašivo… da je što oružjem što diplomacijom Englezku maknuo sa Kavkaza, iz Carigrada i sa Dardanela, Italiju i Francusku iz južne Male Azije, a grčku vojsku da je raztepao i gotovo u more natjerao […] Još su veći turski uspjesi u tom, što su zapadne velevlasti bile prisiljene mirom u Lozani priznati podpunu vanjsku i nutrašnju suverenost turske države i turskog naroda." Stjepan Radić, "Turska država", **Slobodni dom**, S 21, Zagreb 1924, s.3.

31 "Prvih meseci 1919... U istočnim vilajetima carstva, naime, odmah po potpisivanju primirja došlo je do nereda koji su kod Porte i saveznika izazvali opravdanu bojazan. Trebalo je naći čovjeka koji bi svojim autoritetom i povjerenjem sultana i saveznika zaveo red u ovim krajevima. Izbor Muhameda VI i velikog vezira zadržao se na Mustafi Kemalu, a prihvatili su ga i saveznici, iako su imali informacija o tome da on nešto potajno radi. Izborom je pre svih, bio zadovoljan Mustafa Kemal-paša. Odlazak u Anadoliju, u srce Turske, daleko od kontrole Porte i saveznika, značio je veliku šansu da se narod organizuje i povede u borbu. Događaji su

Levent Şahverdi Arşivi

Yukarıda bahsedilen makalenin devamı olan ve *Oslobođenje* gazetesinin bir sonraki sayısında basılan makalede şu bilgiler yer alıyordu: "Kemal Paşa Anadolu'ya gelir gelmez işe koyuldu. Maneviyatı oldukça bozulmuş olan ordu hakkında haberler topladı [...] Mustafa Kemal, komutanların hangilerine ne kadar güvenebileceği konusunda araştırmalar yaptıktan sonra güvendiği komutanların birkaçı ile Amasya'daki karargâhta gizli olarak görüştü. Onlar da Mustafa Kemal gibi teşekküllü direnişten başka bir çözüm olmadığına inanıyorlardı. Yunan işgalinin geri püskürtülmesini gerilla çetelerine bıraktılar ve kendilerini daha düzenli yeni bir ordunun biçimlendirilmesine adadılar. Kemal Paşa, onlara geçici bir hükûmetin kurulmasını teklif etse de komutanların çoğu hala Padişaha sadık olduklarından bu teklifi kabul etmediler. Bu toplantıdan sonra Kemal Paşa, ülkenin iç kısımlarını teftiş edip propaganda yapmaya başladı. Türk köylüsünün trajik, adeta umutsuz durumu savaşmanın gerekliliği konusundaki niyetinde bir değişiklik meydana getirmedi. Yolculukları boyunca her köyde görevli askeri bir kurulun oluşturulmasından sorumlu delegelerden oluşan yerel bir heyet oluşturdu. Ateşli sözleriyle, umutsuzluğa düşen insanların öfkesinin son kıvılcımlarını başarıyla ateşledi. Subaylar birbiri ardına Kemal Paşa'ya katıldılar."[32] Bu alıntı göstermektedir ki Türk bağımsızlığına karşı Yugoslav kamuoyunda çok büyük bir ilgi vardı ve bu konu oldukça detaylı bir şekilde yayınlara yansıyordu.

Hırvat Dergilerinde Millî Mücadele'nin Yansıması

Hırvatistan dergilerinde de Atatürk, Samsun ve Millî Mücadele ile ilgili olumlu yazılar yer almıştır. Ayda bir yayınlanan ve askeri bir dergi olan *Ratnik*'in

pokazali da je njegova vera u sposobnost turskog naroda da se sam spase bila opravdana. Samo nekoliko godina kasnije, na razvalinama Otomanske imperije izgrađena je moderna Turska Republika. Kemal-paša postavljen je za glavnog inspektora severnih oblasti i ta glavnog guvernera istočnih vilajeta. Upravo u času kada se ukrcavao na brod stigla je vest iz Pariza: saveznici su na konferenciji mira odlučili da Grčkoj dodele mandat da svojim trupama posedne Smirnu. […] Brod je već plovio uz obalu Crnog mora kada je veliki vezir obavestio britanskog visokog komesara da se sultan oredomislio i poništio imenovanje Kemal-paše. […] Sve je bilo prekasno. Mustafa Kemal već je bio na putu za svoju istorijsku misiju. U crnomorsku luku Samsun stigao je 19. maja 1919. godine. Naredba da se Mustafa Kemal zadrži, uskoro je bila zaboravljena. Rasulo je bilo potpuno." Danica Jakšić, "Mustafa Kemal Ataturk – tvorac moderne Turske (5)", yıl 39, S 12307, **Oslobođenje**, Saraybosna 1982, s.6.

32 Danica Jakšić, "Mustafa Kemal Ataturk – tvorac moderne Turske (6)", yıl 39, S 12308, **Oslobođenje**, Saraybosna 1982, s.10.

Levent Şahverdi Arşivi

1921 yılının Nisan-Mayıs ve Ekim sayılarındaki oldukça kapsamlı iki yazıda Millî Mücadele boyunca cereyan eden çatışmalar çok ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Ayrıca bu yazılara titizlikle hazırlanmış iki savaş haritası bile eklenmişti.[33]

1930'lu yıllarda yayınlanan Hırvat dergilerinde Türk Millî Mücadelesi ile ilgili başka yazılarda kendine yer bulmuştur. 1933 yılına ait *Kultura* dergisinde Millî Mücadele hakkında şu bilgiler yer alıyordu: "Türkiye'deki devrim hareketi savaştan hemen sonra, yani Sevr Antlaşması'nın neticelenmesinin öncesinde başladı. Mütarekenin şartları, Müttefiklerin, Türk İmparatorluğu'nun bağımsızlığının sona erdirilmesini düşündüklerini açıkça ortaya koydu. […] Anadolu'da düzenlenen kongrelerde, en tartışmalı konular Türkiye'nin bağımsızlığı yönünde ve sınırlar üzerine idi. […] Asker enerjik bir şekilde yeniden örgütlendi ve silahlı mücadele başladı… Bu dönemde, millî hareketinin ve silahlı mücadelenin örgütleyicisi olarak Mustafa Kemal Paşa öne çıktı. […] Son Türk-Yunan Savaşı'nda Mustafa Kemal Paşa, Türk ordusunun başkomutanıydı. Bu savaşta Türk millî ordusu gerçek kahramanlığını gösterdi… Açıkça olmasa da İngiltere'nin desteğini alan ve taze kuvvetlere sahip Yunan ordusun karşısında Türkler, 1919 yılından beri dört yıldır durmadan savaşmalarına rağmen ellerindeki yorgun kuvvetlerle bağımsızlığı için elinde silahla ülkesini savundu. Türk halkının mertliğine hayranlık duymamak mümkün değil…"[34]

1930 yıllarında çıkmış başka makalelerde Millî Mücadele'deki Atatürk'ün rolü hakkından sıklıkla bahsedildi. Örneğin *Riječ* dergisinde: "Yunanistan, 1919 yılının Mayıs ayında İzmir'i işgal etti. Yunanlılar tarafından İzmir'in ve

33 "Ratne operacije u Maloj Aziji 1920-1921. godine", **Ratnik**, C 4-5, Belgrad 1921, s.191-194; "Ratne operacije u Maloj Aziji u junu i julu ove godine", **Ratnik**, C 10, Belgrad 1921, s.78-85.

34 "Revolucionarni pokret u Turskoj počeo je neposredno poslije rata, još prije zaključenja Sevrskog ugovora. Uslovi primirja su jasno govorili o rješenju saveznika da svrše sa samostalnošću turskog carstva. […] U provinciji biva sazivan niz nacionalnih kongresa, čija se najglasnija rješenja svode na zahtjev neprikosnovenosti Turske s obzirom na njene etnografske granice. […] U provinciji se […] energično radi na reorganizaciji vojske i počinje otvorena oružana borba… Naročito se u tome periodu izdigao Mustafa Kemal-paša kao organizator nacionalnog pokreta i oružane borbe. […] Na koncu je Kemal-paša rukovodio turskom vojskom u grčko-turskom ratu. U tom ratu turska nacionalna armija pokazuje pravi heroizam […] Ako se uzme u obzir, da su Turci ratovali gotovo bez prestanka od 1911. godine i da je za leđima svježe grčke armije stajala Engleska, koja ju je otvoreno pomagala, treba se diviti muževnosti kojom je tokom četiri godine (1919-1922.) s oružjem u ruci turski narod branio svoju nezavisnost." M. Godec, "Nacionalna gibanja na Istoku", **Kultura**, S 5, Zagreb 1933, s.385-386.

Levent Şahverdi Arşivi

Anadolu'nun bir kısmının işgali, işgale karşı olanların tepkisinin artmasına neden oldu. Bu süreçte oluşan hareketin başına Mustafa Kemal Paşa geçti…"[35] Ayrıca *Katolička riječ* dergisinde şu görüşe yer verildi: "Türkiye'nin [yani Osmanlı İmparatorluğu'nun] kapitülasyonundan sonra, Mustafa Kemal Paşa, 1919 yılında, o [yani Atatürk] hem Sultan'a hem de İngilizlere karşı çeşitli faaliyetler yürüttü. 23 Nisan 1920 yılında, ordunun başında Küçük Asya'da iktidarı ele geçirdi. Büyük Millet Meclisi'ni Ankara'da toplanmaya çağırdı ve Meclis başkanı olarak seçildi. Böylece İstanbul'daki hükûmete açıkça karşı çıkıldı. Ardından Yunanlılara karşı Küçük Asya'da savaş başladı. Mustafa Kemal her iki cephede de kazandı ve Yunanlıları Küçük Asya'dan sürdü..."[36]

Gazeteci Muhamed Mujagić 1929 yılında *Novi Behar* dergisinde çıkan makalesinde Atatürk'ün Anadolu'ya gitmek niyeti hakkında şu görüşü yazıyordu: "Türkiye'den hem bağımsızlığını hem de Avrupa'daki toprakların son parçasını alan Sevr Antlaşması'nı 1919 yılında[37] zorla kabul ettirdikleri zaman Türkler, gerçekten Avrupa'nın köleleri oldular. O zaman Türklerin düşmanları kafalarını daha da kaldırdı. Barış antlaşmasından hemen sonra, Antant'ın izniyle, Yunanlılar İzmir'i işgal edip kan dökerek cinayetler işledi. Böyle kötü bir anda Mustafa Kemal Paşa ortaya çıktı. [Kemal'in Sultan VI. Mehmet'e] ziyareti boyunca Sultan Vahdeddin, Mustafa Kemal Paşa'ya şunu sordu: 'Şimdi yapacak şey nedir? Tamamen mahvolup imha edilmişiz.' Bu sözleri Kemal Paşa şöyle yanıtladı: 'Padişahım, Anadolu'ya tam yetkili, enerjik, askeri ve sivil bir komutan tayin edilirse bir şey yapabilir. Bu kişi, millete göre düzenlenen ve sapasağlam bir örgütlenmeyi meydana getirebilir.' […] Bu görüşmeden sonra Sultan Vahdeddin'in, Kemal Paşa'ya Anadolu'ya tam yetkili kişi olarak gitmesi için yetki verdiği söylenmektedir…"[38]

---

35 "Grčka [je] iskrcala svoje čete u Anatoliji i okupirala Smirnu. To je bilo u maju 1919. godine. Okupacija Smirne i dijela Anatolije od strane Grka, uzbudila je još jače i onako uzbuđene duhove. Na čelu jednog pokreta, koji je uslijed toga nastao, metnuo se Mustafa Kemal…" Grga Novak, "Deset godina Velike turske Narodne skupštine", **Riječ**, S 15, Zagreb 1930, s.15.

36 "Nakon kapitulacije Turske, god. 1919, on poduzima razne akcije protiv sultana, a i protiv Engleza. God. 1920, na 23. travnja, preuzima na čelu vojske vlast u Maloj Aziji, saziva veliku narodnu skupštinu u Ankari i daje se birati za predsjednika. Tada započe otvorena borba protiv Carigrada, a kasnije rat protiv Grka u Maloj Aziji. Kemal pobjeđuje u obim slučajevima. Grke protjera iz Male Azije..." "Mustafa Kemal Atatürk", **Katolička riječ**, S 46, Split 1938, s.2.

37 Aslında Sevr Antlaşması'nın imzalandığı tarih 10 Ağustos 1920'dir.

38 "A kad u godini 1919. naturiše Turcima mirovni ugovor u Sevresu, kojim se Turskoj oduzima

Levent Şahverdi Arşivi

Yukarıdaki alıntılardan da anlaşılabileceği gibi geç 1920 ve erken 1930 Yugoslavya'sında kamuoyu Türk Kurtuluş Savaşı ve Atatürk'ün politik faaliyetlerine karşı neredeyse tamamıyla olumlu bir tavır takınmış gözükmektedir. Bu olumlu tavır aynı zamanda Bosna Hersek'in Müslüman gazetecileri arasında olduğu kadar Hırvatistan'ın Katolik gazetecileri arasında da göze çarpmaktaydı. Aslında bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti Yugoslav kamuoyunda oldukça popüler bir temaydı; çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardan kademeli olarak çekilip nihaî olarak yıkılmasının ardından Balkan Devletleri ve Balkan halkları bu ölmüş imparatorluğun takipçisi hakkında olabildiğince fazla bilgi sahibi olmayı arzuluyorlardı. Yugoslavya esasında Balkan siyasetine derinlemesine müdahil olmuş bir devlet olarak kendini Türkiye'nin kuruluş yıllarındaki politikalarıyla da ilgilenmek zorunda hissediyordu. Yugoslav kamuoyundaki yükselen Türkiye ilgisi kısa zaman içinde 1923'de ilan edilen Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanına yoğunlaştı. Bu ilgiye rağmen ne yazık ki Yugoslavya-Türkiye arasındaki ilişkiler tam olarak anlaşılmamış politik sebeplerden dolayı 1926 yılına kadar istenilen seviyeye ulaşamamıştı. Kademeli olarak birbirine yaklaşan iki ülke arasında kısa zamanda oldukça verimli bir ilişki gelişmiş ve 1932, 1933 ve 1934 yıllarında karşılıklı antlaşmalar imzalanmıştı. İlişkilerin bu derece hızlı ilerlemesinin en önemli nedenlerinden biri hiç şüphesiz Mustafa Kemal Atatürk ve SHS Kralı I. Alexander arasındaki oldukça samimi ilişkiydi.[39]

Hırvat Kitaplarında Millî Mücadele'nin Yansıması

Hırvatistan'da Türk Millî Mücadele'sini konu edinen diğer yayın organları kitaplardır. İtalyan siyasetçi ve diplomat Carlo Sforza'nın Hırvatçaya *Neimari*

samostalnost kao i zadnji komadić zemlje u Evropi, onda Turci postadoše u pravom smislu riječi europsko roblje. Tada još više dignuše glave neprijatelji Turaka. Neposredno iza ugovora o miru, na mig antante, Grci zaposjedoše Smirnu i počiniše silna krvološtva i zločinstva. U tako žalosnim časovima izbija na površinu Mustafa Kemal-paša. […] Prilokom te posjete [Mustafe Kemala sultanu Mehmedu VI] pitao je sultan Vehidudin Mustafa-Kemal pašu: 'Šta se može sad da učini? Totalno smo zgaženi i uništeni.' Na to mu se Kemal paša odgovorio: 'Veličanstvo, moglo bi se nešto učiniti, ako b ise postavio jedan energičan vojnički i civilni komandant, koji bi sa potpunim punomoćima otišao u Anadol, koji bi proveo valjanu organizaciju na principu narodnosti. […] Vele, da je tom prilikom sultan Vehidudin ovlastio Kemal pašu, da ode u Anadol, davši mu potpune punomoći…" Muhamed Mujagić, "S puta po Anadolu", **Novi Behar**, S 8, Saraybosna 1929, s.127.

39 Tonka Župančić, "Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj – Carigrad, Ankara 1919-1945. (1890-1945), Istorijat stvaraoca i značaj arhivske građe fonda" [Türkiye'de Yugoslavya Krallığı Elçiliği – Istanbul, Ankara 1919-1945 (1890-1945), Kurucunun tarihi ile fondun arşiv maddelerinin önemi], **Arhiv**, 5 (2004), S 2, s.11-14.

Levent Şahverdi Arşivi

savremene Evrope adı ile çevrilen kitabında şu bilgiler yer alıyordu: "Bâb-ı Âlî, Mustafa Kemal'i İstanbul'dan uzaklaştırırsa her tehlikeyi ortadan kaldıracağına inanıyordu bu yüzden O'na Asya'da kumandanlık görevini verdi. […] Ancak Bâb-ı Âlî, Kemal'in Küçük Asya'da daha da tehlikeli olabileceğini düşünememişti. Kemal, İzmir'in işgal edildiği haberini aldığında Samsun yakınlarındaydı. Halkı toplayıp ateşli konuşmalarla direnişe teşvik etti. İnsanlar, bu söylevin şimdiye kadarki en heyecanlı nutuklardan biri olduğunu söylüyorlardı. Samsun'u denetleyen İngiliz subay, İstanbul'a telgraf göndererek tehlikeli komutanın derhal geri çağırmasını talep etti. […] Kemal, devletin genel durumunu konuşmak üzere İstanbul'a çağrıldı; ancak Kemal'in arkadaşları hatta Bâb-ı Âli'nin bazı üyeleri, ona bu çağrının geleceğini önceden bildirmişlerdi. Böylece, bulunduğu yerden ayrılmaya henüz karar vermemiş olan Kemal'in, Erzurum'a doğru yönelen ve teftiş olarak zannedilen yolculuğa hemen çıkması gerekti. Bu yolculuk sayesinde Sultan'ın emrine uymaktan kurtuldu çünkü bu emrin resmi metni, Kemal'in Samsun'dan çıkmasından sonra Samsun'a ulaştı."[40]

Hırvat etnograf, toplumbilimci ve yayımcı Mirko Kus-Nikolajev de Atatürk hakkında yazanlar arasındaydı; *Kamal Atatürk* başlıklı kitabında Kus-Nikolajev, Atatürk'ün 1919 yılın Mayısında Anadolu'daki Üçüncü Ordu Kıtaatı Müfettişi olduğunu yazıyordu.[41] Kus-Nikolajev'e göre Atatürk'ün Anadolu'ya gidişi Türk Millî Mücadelesi'nin başlangıcıydı.[42]

Sırp siyasetçi Milan Stojadinović, *Ni rat, ni pakt. Jugoslavija između dva rata* kitabında, "[Atatürk] Türk milli tarihinin en zor günleri ve her şeyin

---

40 "Visoka porta je verovala da će otkloniti svaku opasnost ako Mustafu Kemala udalji iz Carigrada. Stoga mu je poverila komandovanje u Aziji. […] Oni nisu shvatili da je Kemal u Aziji mogao da postane samo još opasniji. Kemal se zatekao nedaleko od Samsuna kada mu je stigla vest o okupaciji Smirne. On je sazvao narod i razjario ga vatrenim govorom, za koji su mu pričali da je bio jedan od najuzbudljivijih što ih je ikada izrekao ovaj rođeni govornik. Jedan engleski oficir koji je vodio nadzor nad tim vilajetom uputio je depešu u Carigrad i zatražio da se opasni general odmah opozove. […] Kemal je bio samo pozvan da dođe u Stambol na razgovore o opštem položaju zemlje. […] Kemalovi prijatelji i oni koji su hteli da to postanu, čak iz same Visoke porte, obavestili su ga da će dobiti taj poziv, tako da je Kemal, koji još nije bio odlučio da prekine sa prestonicom, morao da krene odmah na tobožnje inspekciono putovanje u pravcu Erzuruma, i da tako izbegne da se pokori naređenju Sultanovu, jer je službeni tekst toga naređenja stigao u Samsun tek po njegovu odlasku." Carlo Sforza, **Neimari savremene Evrope**, Zaklada tiskare Narodnih novina, Zagreb 1932, s.147.

41 Daha önce belirtildiği gibi, Mustafa Kemal Dokuzuncu Ordu Kıtaatı Müfettişi oldu.

42 Mirko Kus-Nikolajev, **Kamal Atatürk**, Orbis, Zagreb 1939, s.29.

Levent Şahverdi Arşivi

yitirildiğinin düşünüldüğü bir zamanda düşmanla hem içeride hem de dışarıda savaşmak pahasına da olsa sert bir karşı saldırı gerçekleştirdi… İngilizler ve Fransızlara karşı mücadeleyi başarıyla yürüttü […] Sayıca daha güçlü olan Yunanları yendi (1921 yılında)…"[43] diye yazmıştı.

90'lı yıllarda Hırvatistan cumhurbaşkanlığı görevini yürüten ve aynı zamanda tarihçi ve yayımcı olan Franjo Tuđman, birkaç kitabında Atatürk'e genişçe yer verdi ve hakkında olumlu yazılar kaleme aldı. Tuđman, Hırvatistan Cumhuriyeti'nin kurulması için laik Türk Cumhuriyeti'ni örnek almıştı.[44] Aynı yazar, *Bespuća povijesne zbiljnosti* adlı kitabında Türkiye Millî Mücadelesi hakkında şu yorumları yapıyordu: "Zayıflayan Türkiye, başlangıçta (1919 yılında) Fransa'nın yardımından yararlanmış olan Yunanistan'ın saldırısına gerektiği gibi karşı koyamadı… Fakat parçalanma tehlikesi, Türk milli direnişinin ruhunu oluşturdu. Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğindeki devrimci-demokrat inkılâp hareketi sultanın gevşek rejimini ortadan kaldırarak Yunan ordusunu yenip onu Küçük Asya'dan dışarı attı…"[45] Başka bir kitabında ise Tuđman şunu yazmıştı: "Türkiye, o kadar zayıftı ki Yunanistan'ın Küçük Asya'daki topraklarına nüfuz etmesine karşı çıkamadı. Yunanistan, Fransa'nın da yardımıyla Türkiye'yi Anadolu'da parçalamaya çalışıyordu. Oysa bu, Mustafa Kemal Paşa'nın liderliği altındaki Türk milli direnişine ve devrimci-demokratik Türk inkılâbına sebep oldu. Atatürk, Sultan'ın düzensiz rejimini ortadan kaldırıp, 1921 ile 1922 yılları arasında Yunan ordusunu yenerek onu Küçük Asya'dan dışarı attı."[46]

Tuđman'ın Atatürk'ün politik görüşlerinden ve uyguladığı politikalardan etkilendiğini söyleyebiliriz; çünkü Tuđman başka bir ülkenin komşusu tarafından işgal edilmesi konusunda oldukça deneyim sahibiydi. Yeni kurulan

43 Milan M. Stojadinović, **Ni rat, ni pakt. Jugoslavija između dva rata**, Otokar Keršovani, Rijeka 1970, s.395.

44 Andrew Mango, **Atatürk. Biografija utemeljitelja moderne Turske**, Golden Marketing – Tehnička knjiga, Zagreb 2011, s.529.

45 Franjo Tuđman, **Bespuća povijesne zbiljnosti. Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja**, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1989, s.147.

46 "Turska je bila toliko oslabljena, da se nije mogla suprotstaviti prodoru Grčke na njezino maloazijsko područje (1919.), koja uz pomoć Francuske teži komadanju Turske i u Anatoliji. To, međutim, izaziva turski nacionalni otpor i revolucionarno-demokratski prevrat pod vodstvom Mustafe Kemal-paše (Atatürk) koji zbacuje rastrojen sultanov režim, u ratu (1921.-1922.) tuče grčku vojsku, izbacujući je iz Male Azije." Franjo Tuđman, **Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi**, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1996, s.20.

Levent Şahverdi Arşivi

bağımsız Hırvatistan Cumhuriyeti'nin başkanlığı görevini üstlenen Tuđman, 1991-1995 yılları arasında Sosyalist Federal Yugoslavya Cumhuriyeti'ne ait olan ancak Sırp kontrolünde hareket eden Yugoslav Halk Ordusu ve yerel Sırp milislerine karşı yürütülen savaşta ülkesine liderlik etti.

25 Temmuz 1991 yılında bağımsızlığını ilan eden Hırvatistan'a karşı Yugoslav Halk Ordusu bütün ülkeyi işgal ederek onu birliğin içinde tutmaya zorlamak istedi. Ancak bu plana Tuđman önderliğinde karşı koyan Hırvat kuvvetleri Sırpları ülkeden atmayı başararak Sırp kuvvetlerini yenilgiye uğrattı. 1995 yılında yürütülen "Yıldırım" ve "Fırtına" operasyonlarının ardından Sırplara karşı kesin olarak zafer kazanan Hırvatistan savaşın başında ilan ettiği "bağımsızlık ve sınırların korunması" hedeflerini Tuđman önderliğinde elde etmişti. Bu savaş ve kazanılan zaferin Atatürk ve onun yürüttüğü Türk Millî Mücadelesi'nden ilham almış olması neden bu hadisenin Hırvatistan tarihi açısından da önemli olduğunun kanıtı olarak görülebilir.

Hırvat tarihçisi Dino Mujadžević, 2011 yılında Britanyalı tarihçi Andrew Mango'nun *Atatürk. The Biography of the Founder of Modern Turkey* kitabını İngilizceden Hırvatçaya çevirip kitaba bir de sonsöz eklemiştir. Bu çeviri sayesinde sözü geçen kitapta, Atatürk'ün Samsun'a çıkışı ve sonrasındaki olaylar, Hırvat halkına sunulmuştur. Sonsözde Mujadžević, Atatürk'ün Hırvatistan için öneminden bahsederek üst paragrafta sözü geçen görüşte tam karşı bir görüş sunmuştur. Mujadžević'e göre 1919 yılından günümüze kadar Atatürk'ün siyasal etkinliğinin Hırvatistan'daki yankısı oldukça azdır.[47] Ona göre bu durum, Hırvatistan'ın Batıya dayanan, Türkiye ve Orta Doğu ile yeterli bağlantı kurmayan bir devlet olmasından kaynaklanmaktadır. Mujadžević ayrıca Franjo Tuđman üzerinde Atatürk etkisi ve onun politik ideallerinin yansıması olduğu fikrini reddetmiştir.

Hırvat Ansiklopedilerinde Atatürk ile Millî Mücadele

Hırvatistan ve Yugoslavya ansiklopedilerindeki Millî Mücadele ve Samsun ile ilgili bilgi oldukça muayyen ve sade fakat bahsettiğimiz her ansiklopedide Türkiye'de 1919 yılında cereyan etmiş olaylardan bahsedilmektedir. Böylelikle 1936'de basılmış *Leksikon Minerva* ansiklopedisinde Atatürk hakkında "1919'da

47 Andrew Mango, **Atatürk. Biografija utemeljitelja moderne Turske**, Golden Marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2011, s.529-530.

Levent Şahverdi Arşivi

Yunanlılara karşı yöneltilen Küçük Asya hareketinin başına geçti. İstanbul'daki hükûmete karşı kendi millet meclisini kurdu. 1920'de Ankara'da Meclis başkanı ve hükûmet başkanı olarak seçildi"[48] yazıyor ve Türkiye hakkında "İtilaf Devletleri'nin Türkiye'yi bölme planlarına karşı Mustafa Kemal direndi. Türkiye, Sevr Antlaşması'nı kabul etmedi. Küçük Asya'da Yunanlılara karşı zafer (1921)'de kazanıldı. VI. Mehmet'in tahttan indirilmesinden sonra 1923'de cumhuriyet ilan edildi."[49] 1936'da Hırvatistan'daki ilk ansiklopediyi hazırlayanlar arasında ve onların hazırladıkları ansiklopedi maddesindeki bilgiler ve Atatürk imajı oldukça nesneldi ve genelde Türklerin lehine bir üslup kullanılmıştı.

Ayrıca 1999'de basılmış *Hrvatska enciklopedija* ansiklopedisinde Atatürk hakkında "Yunanlılar, Mayıs 1919'de İzmir'i fethettiklerinde Atatürk, Türkiye'nin bağımsızlığı için milli hareketin başına geçti. Önderliğinde Türkiye, tarihinin yeni dönemine girdi"[50] yazıyordu. Aynı ansiklopedide "Türkiye" başlıklı yazıda şu yorum görülüyordu: "Türkiye'nin milli egemenliğinin inkâr edilmesi Türklerin büyük hıncına sebep oldu ve Kemal Paşa yönetimindeki milli devrimin ortaya çıkmasına yol açtı. Atatürk'ün ordusu 1920'de Kars şehrinin yakınlarını fethetti [...] 1921'de Fransız ve İtalyan ordularını geri çekilmeye zorladı ve 1922'de Yunan ordusunu mahvedip Küçük Asya'dan geri çekilmesine sebep oldu…"[51]

---

48 "1919. stao na čelo maloazijskog pokreta protiv Grka. Osnovao vlastitu narodnu skupštinu protiv carigradske vlade. 1920. u Ankari izabran za predsjednika skupštine i egzekutive, 1922. osvojio Smirnu i Brusu." "Mustafa Kemal Atatürk", **Leksikon Minerva. Praktični priručnik za modernog čovjeka**, Minerva nakladna knjižara, Zagreb 1936, s.936.

49 "Protiv Antantinih planova diobe Turske otpor Mustafe Kemala. Turska nije priznala mirovni ugovor u Sèvresu. Iza pobjede nad Grcima u Maloj Aziji (1921) i svrgnuća Muhameda VI proglašena republikom 1923." "Turska", **Leksikon Minerva. Praktični priručnik za modernog čovjeka**, Minerva nakladna knjižara, Zagreb 1936, s.1095.

50 "Kada su u svibnju 1919. Grci zaposjeli Izmir, Atatürk je stao na čelo nacionalnog pokreta za neovisnost Turske. Pod njegovim vodstvom Turska je stupila u novo razdoblje svoje povijesti." "Mustafa Kemal Atatürk", **Hrvatska enciklopedija**, C 1, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 1999, s.427; "Mustafa Kemal Atatürk", **Leksikon Jugoslavenskog leksikografskog zavoda**, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1974, s.354.

51 "Negiranje nacionalnog suvereniteta Turske izazvalo je veliko ogorčenje Turaka i dovelo do izbijanja nacionalne revolucije pod vodstvom Kemal-paše, čije su postrojbe 1920. osvojile područje grada Karsa […] 1921. prisilile francuske postrojbe na povlačenje […] talijanske postrojbe na povlačenje […] a 1922. razbile

Levent Şahverdi Arşivi

1977'de basılmış *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda* ansiklopedisinde, "1919 Mayıs'ında Yunanlıların İzmir'i işgal etmelerinden sonra Atatürk, Kuzeydoğu Anadolu'daki Türk ordusunun kumandanı olarak Türkiye'nin bağımsızlığı için milli hareketinin başına geçti."[52] diye yazıyordu. Bu ansiklopedinin devamı niteliğindeki 1978'de basılmış *Mala enciklopedija Prosveta* ansiklopedisinde ise Atatürk hakkında şu bilgiler yer alıyordu: "[Atatürk], 1919 yılında Yunan işgaline karşı yönetilen milli hareketin başına geçti. Türkiye Büyük Millet Meclisi, O'nu 2 Mayıs 1920'de başbakan olarak seçti. Yunanlılar ile savaşta 1919-22 yılları arasında Türk ordusunun komutanı olarak Yunanlıları Küçük Asya'dan dışarı attı. Böylece ağır şartlara sahip Sevr Antlaşması'nın gerçekleşmesini önledi…"[53]

Bundan başka 1971'de basılmış *Enciklopedija Jugoslavije*' da Yugoslavya ile Türkiye ilişkileri hakkında şu olumlu görüşe yer verildi: "Yugoslav Hükûmeti, 1919-1920 yıllarında İngiltere'nin, Türkiye'nin kalıntılarının üstünde bir 'Yakın Doğu etki alanını' oluşturmak istediğini anlamıştı ve [...] Yugoslavya, 1920 Ağustos'unda Sevr'de İtilaf Devletleri ile Türkiye arasında kabul edilen antlaşmayı imzalamadı…"[54] Bu ansiklopediler içerisinde en ayrıntılı olan ve 1970'de basılan *Vojna enciklopedija* ansiklopedisinde de Atatürk hakkında şu bilgi verilmektedir: "[Atatürk], 15 Mayıs 1919 yılında Doğu Anadolu genel valisi ve Üçüncü Ordu Kıtaatı Müfettişi olarak tayin edildi."[55] "Bağımsızlık taraftarı milli unsurları toplamayı başarıp, Müttefiklerin ve özellikle Yunanlıların Küçük

---

grčke postrojbe te ih prisilile na povlačenje iz Male Azije…", "Turska", **Hrvatska enciklopedija,** C 6, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 1999, s.334**.**

52 "U maju 1919. pošto su Grci okupirali Izmir (Smirnu), Atatürk se, dobivši zapovjedništvo nad turskom vojskom u sjeveroistočnoj Anadoliji, stavio na čelo nacionalnog pokreta za nezavisnost Turske." "Mustafa Kemal Atatürk", **Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda**, C 1, Mladinska knjiga, Zagreb 1977, s.286.

53 "Mustafa Kemal Ataturk", **Mala enciklopedija Prosveta. Opšta enciklopedija**, C 2, Prosveta, Belgrad 1978, s.225-226.

54 "Jugoslavenska vlada je 1919-20. smatrala da Engleska pokušava da na razvalinama Turske stvori jednu 'bliskoistočnu sferu uticaja' […] Mirovni ugovor Antante sa Turskom, sklopljen u Sèvresu avgusta 1920, Jugoslavija nije potpisala…" „Tursko-jugoslavenski odnosi", **Enciklopedija Jugoslavije**, C 8, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1971, s.219.

55 Daha önce belirtildiği gibi, Mustafa Kemal Dokuzuncu Ordu Kıtaatı Müfettişi oldu.

Levent Şahverdi Arşivi

Asya'daki Türk topraklarının işgaline karşı Türk direnişini kumanda etti [...] Bu savaşta Atatürk, Türk milli kurtuluş ve inkılâp hareketinin merkezi, siyasi ve askeri yüzüdür. Angora'daki (Ankara) Büyük Millet Meclisi, 2 Mayıs 1920 yılında O'nu başbakan olarak tayin etti. 5 Ağustos 1921 yılında başkomutan oldu. Sakarya Savaşı'ndaki başarısı için Gazi unvanıyla mareşal rütbesine terfi etti."[56]

1936'dan bu güne uzanan süreçte bütün Hırvat ansiklopedi yazarları genel olarak Türkiye Cumhuriyeti ve Atatürk'e karşı nesnel tavır takınmışlardır. Bu nedenle Türkiye ve Atatürk üstüne bilgi sahibi olmak isteyen Hırvat okurlar adı geçen olaylar ve kişiler için eksiksiz ve tarafsız bilgi almak istediklerinde ansiklopedilere rahatça müracaat edebilmektedirler.

SONUÇ

Türk Millî Mücadelesi ve özellikle Atatürk'ün Samsun'a çıkışı ilk dönemlerde Hırvatistan basınında pek yer bulamamıştır. 19 Mayıs 1919 tarihi Hırvatistan'da sonradan ilgi görmeye başlayan bir hadisedir. Bu nedenle 19 Mayıs'ın zaman ilerledikçe bir kurtuluş mücadelesi şeklinde kendine yer bulması olağan karşılanmalıdır. 1930'dan sonraki dönemde ise Hırvatistan'da basılan kitap, dergi ve ansiklopedilerde sözü geçen konular hakkında pek çok bilgi göze çarpmaya başlamıştır; çünkü bu tarihten sonra bahsi geçen olaylar bağımsızlık harekâtı olarak görülüp desteklenmiştir. 1930'dan sonraki dönemde basılmış Hırvatistan basınında, neredeyse tek bir ses olarak kendini gösteren ve baskın bir söylem ile ifade edilen 19 Mayısın Türk halkı için gerçekçi olmasından daha çok sembolik önemine vurgu yapılmaktadır.

56 "Mustafa Kemal Atatürk", **Vojna enciklopedija**, Vojnoizdavački zavod, C 1, Belgrad 1970, s.285.

Levent Şahverdi Arşivi

KAYNAKÇA

1. GAZETELER

Hrvatski dnevnik, Zagreb 1938.

Jutarnji list, Zagreb 1919.

Katolička riječ, Split 1938.

Novi Behar, Saraybosna 1929.

Novosti, Zagreb 1919.

Obzor, Zagreb 1919.

Oslobođenje, Saraybosna 1982.

Pravda. Glasilo Jugoslavenske Muslimanske Organizacije, Saraybosna 1922.

Ratnik, Belgrad 1921.

Slobodni dom, Zagreb 1923.

Vrhbosna, Saraybosna 1938.

2. ANSİKLOPEDİLER

Enciklopedija Jugoslavije, C 8, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1971.

Hrvatska enciklopedija, C 6, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 1999.

Leksikon Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1974.

Leksikon Minerva. Praktični priručnik za modernog čovjeka, Minerva nakladna knjižara, Zagreb 1936.

Mala enciklopedija Prosveta. Opšta enciklopedija, C 2, Prosveta, Belgrad 1978.

Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, C 1, Mladinska knjiga, Zagreb 1977.

Vojna enciklopedija, Vojnoizdavački zavod, C 1, Belgrad 1970.

Levent Şahverdi Arşivi

KİTAPLAR ve MAKALELER

Godec, M, "Nacionalna gibanja na Istoku", **Kultura**, S 5, Zagreb 1933, s.379-390.

Jakšić, Danica, "Mustafa Kemal Ataturk – tvorac moderne Turske (5)", yıl 39, S 12307, **Oslobođenje**, Saraybosna 1982, s.6.

Jakšić, Danica, "Mustafa Kemal Ataturk – tvorac moderne Turske (6)", yıl 39, S 12308, **Oslobođenje**, Saraybosna 1982, s.10.

Kus-Nikolajev, Mirko, **Kamal Atatürk**, Orbis, Zagreb 1939.

Livajušić, Anto, "Mustafa Kemal Atatürk", **Vrhbosna**, S 12, Saraybosna 1938, s.268-269.

Mango, Andrew, **Atatürk. Biografija utemeljitelje moderne Turske**, Golden Marketing – Tehnička knjiga, Zagreb 2011.

Miralem, Edhem, "Turska republika", **Slobodni dom**, S 43, Zagreb 1923.

Mujadžević, Dino, "The Image of Ottomans in Croatian Historiography: Changing Narratives in Elementary School Textbooks in Croatia – 1980s to 2000s", **Journal of Muslim Minority Affairs**, 34 (2014), S 3, s.293-302.

Mustafa Kemal Atatürk, **Söylev 'Nutuk'**, Kurtuluş Yayınları, Ankara, 1997.

Novak, Grga, "Deset godina Velike turske Narodne skupštine", **Riječ**, S 15, Zagreb 1930, s.13-16.

Sforza, Carlo, **Neimari savremene Evrope**, Zaklada tiskare Narodnih novina, Zagreb 1932.

Stojadinović, Milan M., **Ni rat, ni pakt. Jugoslavija između dva rata**, Otokar Keršovani, Rijeka 1970.

Tuđman, Franjo, **Bespuća povijesne zbiljnosti. Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja**, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1989.

Tuđman, Franjo, **Nacionalno pitanje u suvremenoj Europi**, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1996.

Župančić, Tonka, "Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj – Carigrad, Ankara 1919-1945. (1890-1945), Istorijat stvaraoca i značaj arhivske građe fonda" (Türkiye'de Yugoslavya Krallığı Elçiliği – Istanbul, Ankara 1919-1945 (1890-1945), Kurucunun tarihi ile fondun arşiv maddelerinin önemi), **Arhiv**, 5 (2004), S 2, s.9-25.

Levent Şahverdi Arşivi

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi:
AAM Derg., 2017 ; 33 (2) : 96 : 69-112
Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri : 09.02.2017 - 09.06.2017

DERSAADET TRAMVAY AMELESİ GREVİ (26 OCAK-7 ŞUBAT 1922

Serkan TUNA*

ÖZ

Dersaadet Tramvay Şirketi'ne bağlı amele tarafından 26 Ocak-7 Şubat 1922 tarihleri arasında gerçekleştirilen grev, 1920 yılından itibaren gündeme getirilen çalışma hayatına yönelik taleplerin Şirket tarafından kabul edilmemesi üzerine başlamıştır. Türkiye Sosyalist Fırkası'nın da etkin bir rol oynadığı bu grev, belirli bir süre ulaşımın aksaması ve Tramvay Şirketi'nin maddi kaybı gibi etkilere yol açmıştır. Bu süreçte, İtilaf Devletleri ile hükûmet tarafından uzlaşma sağlanmasına yönelik çeşitli girişimler olmuştur. Ancak Tramvay Şirketi'nin, amelenin hiçbir şarta bağlı olmadan işe başlaması görüşünde ısrar etmesi bu girişimleri sonuçsuz bırakmıştır. Şirket, zaman içerisinde özellikle dışarıdan sağladığı personelle ulaşım sorununu çözmeye başlarken, amelenin grevi yaygınlaştırma yönündeki çabaları da başarısız olacaktır. Tüm bu gelişmeler, grevci amelenin kendi arasında bir anlaşmazlığa düşerek temsilcilerini ihanetle suçlamasına yol açacaktır. Grev, yeni amele temsilcilerinin yaptığı uzlaşma girişiminin de sonuçsuz kalması ve grevcilerin tüm taleplerinden vazgeçerek işe başlamasıyla sona erecektir. Bu çalışmada, dönemin önemli grev hareketlerinden biri olan Dersaadet Tramvay Amelesi grevi nedenleri, gelişimi ve sonuçları bağlamında incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dersaadet Tramvay Şirketi, Amele, Grev, Türkiye Sosyalist Fırkası, Hüseyin Hilmi Bey.

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, serkan.tuna@istanbul.edu.tr

Levent Şahverdi Arşivi

DERSAADET TRAMWAY WORKERS STRIKE (26 JANUARY-7 FEBRUARY 1922)

ABSTRACT

The strike which came out between 26 January-7 February 1922 by the workers of Dersaadet Tramway Company started when the demands for working conditions which were put forward since 1920 were not accepted by the company. The strike in which Turkey Socialist Party played effective role caused disruption in transportation for a period of time and financial damage of Tramway Company. In this process, there were various attempts of Allied Powers and government for coming to an agreement. Yet these attempts were inconclusive since the Tramway Company insisted that the workers should start working depending on no condition. While the company started to solve transportation problem in time especially by hiring external personnel, the efforts of workers for extending the strike would be unsuccessful. All these events would cause disagreement among striker workers and result in blaming their representative with infidelity. The strike would end when reconciliation efforts of the new worker representatives were inconclusive and strikers started working renounced all their demands. In this study, Dersaadet Tramway Workers Strike which is one of the important strike events of the period is analyzed within the scope of its reasons, development and results.

Keywords: Dersaadet Tramway Company, Workers, Strike, Turkey Socialist Party, Hüseyin Hilmi Bey.

Levent Şahverdi Arşivi

GİRİŞ

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla birlikte başlayan başkent İstanbul'daki karmaşa döneminin önemli olaylarından biri de grevlerdir. 1919-1922 yılları arasında İstanbul'da 31 grev gerçekleşirken[1], bunların içerisinde Dersaadet Tramvay Şirketi'ne[2] bağlı çalışanların yaptıkları grevlerin gerek sayısal katılım gerekse etki ve sonuçları açısından önemli bir payı bulunmaktadır. Başta çalışma saatlerinin düşürülmesi olmak üzere çeşitli sosyo-ekonomik hakları elde edebilmek amacını taşıyan Tramvay Şirketi amelesi grevleri, özellikle 1920 yılından itibaren ön plana çıkmış ve 1922 yılına kadar siyasi ve toplumsal gündemi belirli ölçüde meşgul etmiştir. Bu çalışmanın konusunu oluşturan ve 26 Ocak-7 Şubat 1922 tarihleri arasında gerçekleştirilen grev, 1920 yılında başlayan gelişmelerin bir devamı olarak gözükmekle birlikte etki ve sonuçları açısından özel bir öneme sahiptir. Bu çalışmada, Dersaadet Tramvay Şirketi'ne bağlı amele tarafından hayata geçirilen grev nedenleri, gelişimi ve sonuçları bağlamında incelenmektedir. Çalışmanın kaynakları açısından, dönemin İstanbul basınının yanı sıra Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivi belgelerinden yararlanılmış ve gerekli ikinci el kaynaklara yer verilmiştir.

Grev Kararının Alınması ve İlk Gelişmeler

Tramvay amelesinin 26 Ocak'ta başlayan grevine yönelik nedenlerin başında, Şirket'in, daha önce yapılmış olan sözleşmelere uymaması gelmektedir. Bu grev öncesindeki gelişmelere bakıldığında, Tünel ve Tramvay amelesinin, çalışma hayatına ilişkin talepleri karşılanmadığı gerekçesiyle 11-15 Mayıs 1920 tarihleri

1 Bunlara İstanbul dışındaki 3 grev de eklendiğinde 1919-1922 arasındaki grev sayısı 34'e çıkmaktadır. Bu 34 grevin 8'i diğer bir deyişle %24'ü demiryolu sektöründe gerçekleşmiştir. (Kadir Yıldırım, **Osmanlı'da İşçiler (1870-1922)**, **Çalışma Hayatı, Örgütler**, Grevler, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s.294.)

2 Önemli bir raylı ulaşım sistemi olan tramvay, Dünya'da ilk kez atlı olarak 1830'lu yıllarda Amerika'da kullanılmaya başlandıktan kısa bir süre sonra Avrupa başkentlerinde de yaygınlaşmıştır. İlk elektrikli tramvay ise, 1881 yılında Berlin'de hizmete geçtikten sonra Avrupa ve Amerika'da da hayata geçmiştir. Osmanlı Devleti'nde tramvay ulaşımına yönelik çalışmalar 1869 yılında başlamıştır. 1869 yılında, Dersaadet Tramvay Şirketi'yle imzalanan sözleşmenin ardından ilk atlı tramvay 1871 yılında hizmete sokulmuştur. İlk elektrikli tramvay hattı ise, 20.02.1914'te Karaköy-Ortaköy hattında işlemeye başlamıştır. (R. Sertaç Kayserilioğlu, **Osmanlı'da Ulaşımın Serüveni I**, İ.E.T.T. Tarihi Dizileri: 4, İstanbul, 2011, s.256-278.)

Levent Şahverdi Arşivi

arasında greve gittiği ve sonuçta belirli bir uzlaşmanın sağlandığı görülmektedir. Buna göre, günlük çalışma saati 9 saat olarak belirlenirken, haftada 1 gün izin kabul edilmiş ve yevmiyelerde de bir artış sağlanmıştır[3]. Ancak Şirket'in ücret zammı dışındaki maddeleri hayata geçirmemesi üzerine Tünel ve Tramvay amelesi tarafından yeni bir talep listesi hazırlanarak Şirket'e sunulmuştur. Buna karşın Şirket'in uzlaşmadan kaçınan tavrı nedeniyle Nâfıa Nezareti'ne başvurularak taraflar arasındaki görüşmelerin başlaması sağlanmıştır[4].

Bu aşamada, Tramvay amelesinin Şirket'e yönelik 28 maddeden oluşan bir talep listesi söz konusuydu. Bu taleplerden 6'sı Şirket'in iç işlerine ait görülerek Şûrâ-yı Devlet'te tefsirine karar verildiğinden amele bu taleplerinden vazgeçmişti. Kalan 22 maddeden 19'unu kısmen amele kısmen de Şirket kabul etmiş ve böylece belirli bir uzlaşma sağlanmıştı[5]. Geriye kalan 3 madde ise, talepler içerisinde en önemlileri olarak öne çıkıyordu. Bunlardan ilki, çalışma saatinin 9 saatten 8'e indirilmesi iken, diğerleri yevmiyelere %100 zam yapılması ve ikramiye konusuydu. Şirket çalışma saati konusundaki teklife itiraz ederek, hükûmetin bu konuda tüm ameleye yönelik bir kanun hazırlamadan ilgili koşulu kabul edemeyeceğini bildirmiştir. Bunun üzerine amele tarafı, hükûmet bu konuda bir düzenleme yapıncaya kadar teklifini geri çekmiştir. Bunun dışında, yılda bir defa kışlık yakacak için kademeye göre 10 liradan 30 liraya kadar bir ikramiye verilmesi kabul edilmiştir. Yevmiyelere zam konusunda ise amele %15'lik zammı uygun görmüştü. Böylece Tramvay amelesinin greve gitmesine gerek kalmadan bir uzlaşma sağlanmıştı[6].

---

3 Oya Sencer, **Türkiye'de İşçi Sınıfı -Doğuşu ve Yapısı-**, Habora Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1969, s.247-251; Vahdettin Engin, **Tünel'den Finiküler'e [Kabataş-Taksim]**, Yapı Merkezi, İstanbul, 2007, s.113-119; Erol Ülker, "Mütareke İstanbul'unda Tramvay İşçileri Hareketi: Türkiye Sosyalist Fırkası, İşgal Makamları ve Radikaller", **Tanzimat'tan Günümüze Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014, Yeni Yaklaşımlar, Yeni Alanlar, Yeni Sorunlar**, Haz. Y. Doğan Çetinkaya ve Mehmet Ö. Alkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015, s.213-217.

4 Engin, **a.g.e.**, s.119-120.

5 "Tramvay Şirketi'yle İtilâf", **Vakit**, No 1127, 28 Kânûn-ı sânî 1337/1921, s.1.

6 "Tramvay Grevi", **İkdâm**, No 8577, 27 Kânûn-ı sânî 1337/1921, s.3; "Tramvay Şirketi'yle İtilâf", **Vakit**, No 1127, 28 Kânûn-ı sânî 1337/1921, s.1. Şirket delegeleri, uzlaşılan metindeki bazı maddelerin farklı olduğunu ileri sürerek bunları değiştirmek istemişlerse de, amelenin itirazı üzerine mevcut metin kabul edilmek zorunda kalınmıştır. Tramvay amelesi, Tramvay, Tünel ve Elektrik Şirketleri'nin ortak hareket etmelerinden dolayı, Elektrik Şirketi amelesinin talepleri kabul edilene kadar mazbatayı imzalamayacağını açıklamıştır. Ancak Elektrik Şirketi amelesinin talepleri tam olarak kabul edilmese de, Tramvay ve Tünel amelesi sağlanan mutabakatı 2 Şubat 1921'de Nâfıa Nezareti'nde imzalamıştır. ("Dâhilî Haberler", **İkdâm**, No

Levent Şahverdi Arşivi

Ancak bu uzlaşmaya karşın Şirket'in taahhütlerini yerine getirmemesi tekrar bir anlaşmazlığa neden olmuş ve Tramvay Şirketi amelesi 29 Eylül 1921'de greve gitmiştir. Yapılan görüşmeler sonucunda, 1 Ekim itibariyle önceki duruma geri dönülerek tramvay seferlerinin tekrar başlamasına karar verilmiştir[7]. Bu gelişmeden sonra da, Tünel, Tramvay ve Elektrik Şirketi amelesi yapılan sözleşmelere uyulmadığı gerekçesiyle bir kez daha hükûmete şikâyette bulunmuşlardı. Bunun üzerine ilgili şikâyetleri incelemek üzere bir komisyon kurulmuştur[8]. Nâfıa Nezareti bünyesinde çalışmalarını yürüten komisyon konuya yönelik bir rapor hazırlayarak ilgili makama sunmuştur. Ancak amele tarafından, komisyon kararlarının tamamen aleyhlerine olduğu İtilaf Devletleri yetkililerine bildirilmiş ve anlaşmazlığı çözebilmek için yeni bir tarafsız komisyon kurulmasına karar verilmiştir[9]. Bu yeni komisyon da, ilgili şikâyete yönelik çalışmalarını 1922 yılı Ocak ayı başlarında tamamlayarak sonucu amele delegelerine bildirmiştir.[10]

Bu gelişmeler hakkında bilgi veren Şirketler Komiseri'ne göre, amelenin, sözleşme hükümlerine uyulmadığı gerekçesiyle kendilerine başvurması üzerine hemen bir inceleme başlatılmıştı. Ancak amelenin başvurusu, Ta'til-i Eşgal Kanunu'na[11] göre Şirket'in iç işlerine bir müdahale niteliği taşıdığı anlaşıldığından

8581, 31 Kânûn-ı sânî 1337/1921, s.3; "Tramvay Amelesi İtilâfnameyi İmzaladılar", **İkdâm**, No 8584, 3 Şubat 1337/1921, s.3; "Şirket ve Amele", **Vakit**, No 1133, 3 Şubat 1337/1921, s.2.)

7 Ülker, a.g.m., s.220-223.

8 Amele ve Şirketler", **İkdâm**, No 8895, 20 Kânûn-ı evvel 1337/1921, s.3.

9 "Amele İle Şirketler Arasındaki İhtilâf", **İkdâm**, No 8907,1 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3.

10 "Tramvay, Tünel, Elektrik Amelesi", **İkdâm**, No 8915, 9 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3.

11 9 Ağustos 1909'da kabul edilen 13 maddelik Ta'til-i Eşgal Kanunu'na göre, hükûmetten ruhsat veya imtiyaz alarak kamuya yönelik hizmette bulunan her türlü şirketle çalışanları arasında istihdam şartlarına yönelik bir anlaşmazlık söz konusu olduğunda, çalışanlar 3 vekil seçerek Ticaret ve Nâfıa nezaretlerine söz konusu anlaşmazlığın mahiyet ve sebeplerini açıklayacaklardı. Ancak çalışanların talepleri arasında, emeklilik ve yardım sandıkları ile kendi hukuklarına yönelik durumlar istisna olmak kaydıyla, şirketin işlemlerine müdahaleye ya da yönetim işleriyle düzenlerini denetlemeye yönelik hiçbir madde bulunamayacaktı. Çalışanların taleplerini görüşmek için Nezaret'in tayin ettiği bir memur başkanlığında ve şirket ile amelenin üçer delegesinin katılımıyla bir komisyon oluşturulacaktı. Komisyonda anlaşma sağlanamadığı takdirde çalışanların grev hakkı bulunuyordu. Ancak grev sırasında, üretimi engelleyici her türlü eylemde bulunulması ve gösteri yapılması yasaklanmıştı. Greve gerek kalmadan şirket ile çalışanlar arasında bir anlaşma sağlandığı durumda varılan mutabakat bir zabıtname ile belirlenecekti. Şirket yönetiminin belirlenen şartlara uymaması halinde, sermaye düzeyine göre değişen miktarlarda günlük ceza tazminatı ödemesi söz konusuydu. Kanunun getirdiği bir başka önemli düzenleme de sendika kurulmasını yasaklamasıdır. Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun

Levent Şahverdi Arşivi

reddedilmişti. Bunun üzerine amele, Nâfıa Nezareti'nde bir girişimde bulunmuş ise de, yapılan inceleme sonucunda taleplerin geçersiz olduğu görülerek bu durum kendilerine bildirilmişti. Komisere göre, amele tarafı kendilerine yaptığı başvuruda iddialarını ispatlayamamasına karşın, Şirket her konuda belgeler sunarak iddiaları çürütmeyi başarmıştı[12]. Dolayısıyla amelenin sözleşmeye ilişkin şikâyeti istediği gibi sonuçlanmamıştır.

Bu şikâyete ek olarak Tünel, Elektrik ve Tramvay şirketlerinde çalışan ameleler tarafından birer delege Nâfıa Nezareti'ne gönderilerek şirketlerden bazı taleplerde bulunulacağı bildirilmiş ve görüşmelere başlanması için izin talep edilmiştir. Toplamda 100 maddeyi aşan bir listeyi içeren bu görüşme talebi Nâfıa Nezareti tarafından kabul edilerek tarafların katılımıyla ayrı bir komisyon oluşturulmasına ve şirketler ile amele delegeleri arasındaki görüşmelere başlanmasına karar verilmiştir[13]. Nâfıa Nezareti bünyesinde oluşturulan komisyon, önce Tünel ve Elektrik amelesi taleplerinin incelemesini yapacak ardından Tramvay amelesinin taleplerini ele alacaktı[14]. Nâfıa Nezareti Hukuk Müşaviri Ohannes Bey'in başkanlığında kurulan komisyonda, Tramvay Şirketi adına başmühendisin yanı sıra hukuk müşaviri ve memurların müdürü bulunurken, amele adına Şakir ve Kenan Beyler yer alıyordu[15].

Tramvay amelesinin Şirket'ten talepleri toplamda 24 madde olarak gözükürken[16], bunların arasında daha önce olduğu gibi çalışma hayatına dair başlıkların öne çıktığı anlaşılmaktadır. Bunların başında çalışma saatinin sekize indirilmesi gelmektedir. Bunun dışında kazanç vergilerinin Şirket tarafından

---

kabul edilme aşamaları ve maddeleri için bkz.: Yıldırım, **a.g.e.**, s.311-327; A. Gündüz Ökçün, **Ta'til-i Eşgal Kanunu, 1909 Belgeler-Yorumlar**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s.1-135. Ayrıca bkz.: "Mevâdd-ı Umûmîye", **Takvim-i Vekayi**, Sene 1, No 302, 2 Ağustos 1325/15 Ağustos 1909, s.1-2.

12 "Tramvay Amelesi Nihayet Grev İlan Etdi", **İleri**, No 1432, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1.

13 "Sosyalist Fırkası'nda Toplananlar", **İkdâm**, No 8894, 19 Kânûn-ı evvel 1337/1921, s.3; "Amele Murahhaslarının Metâlîbini Müzakere", **İkdâm**, No 8896, 21 Kânûn-ı evvel 1337/1921, s.3; "Amele Şirketi İhtilâfları", **Tercümân-ı Hakikat**, No 14654, 19 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.

14 "Sosyalist Fırkası'nda Toplananlar", **İkdâm**, No 8894, 19 Kânûn-ı evvel 1337/1921, s.3.

15 "Amele ve Şirketler", **İkdâm**, No 8895, 20 Kânûn-ı evvel 1337/1921, s.3.

16 "Tramvay Amelesi Bugün Grev İlan Etdi", **Tercümân-ı Hakikat**, No 14661, 26 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1; "Tramvay Amelesinin Yeni Grevi", **İkdâm**, No 8933, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1; "Tramvay Grevi Devam Ediyor", **Peyâm-ı Sabah**, No 11561-1131, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1.

Levent Şahverdi Arşivi

ödenmesi, her yıl 20 gün ücretli izin verilmesi, sermayesi Şirket tarafından karşılanmak üzere ameleye faizsiz borç para verecek bir borç sandığı kurulması, amele ile aile fertlerine yönelik hastalıkların Şirket tarafından tedavisi, her sene kışlık odun ve kömür almak üzere bir aylık maaş veya bir aylık yevmiye miktarı kadar ikramiye ödenmesi, gece çalışan ameleye verilen % 60'lık zammın %100'e yükseltilmesi ve her ameleye yılda bir muşamba ile bir çift çizme verilmesi talepler arasında bulunmaktaydı[17].

Bunlara ek olarak, eski sözleşmeden doğan bazı haklar talep edilmiştir. İlk olarak, Şirket'ten, önceki sözleşmeye uymadığı gerekçesiyle 150.000 lira zarar ve ziyan tazminatı istenmekte ve ayrıca ikramiye konusu gündeme getirilmekteydi. Zira Şirket, bir önceki sözleşme uyarınca o güne kadar ameleye 10 liradan 30 liraya kadar ikramiye ödemekte iken o yıl bu miktar 7 ila 22 lira arasında ödenmişti. Amelenin isteği ikramiye miktarının eski seviyesine döndürülmesiydi. Son olarak, 2 ay kadar önce Beşiktaş deposunda amele ile Şirket memurları arasında meydana gelen problem sonucunda görevlerine son verilmiş olan 6 amelenin de görevlerine iadesi isteniyordu[18].

İlgili komisyon kurulduktan sonra delegelerin yetki belgelerini inceleyerek çalışmalarına başlamış ve Ocak ayının sonlarına kadar çalışmalarını sürdürmüştür. Ne var ki hem amele hem de Şirket temsilcileri geri adım atmayarak görüşlerinde ısrar ettiklerinden çalışmalardan bir uzlaşma çıkmamış ve amelenin talepleri kabul edilmemiştir[19]. Nitekim sürece yönelik değerlendirmelerde, her iki tarafın taleplerinde ısrar etmeleri nedeniyle yapılan toplantılardan bir sonuç alınamadığı kaydediliyordu[20]. Bunun üzerine ilgili komisyon hiçbir karar alamadan

17 "Amele Metâlîbatı Tedkik Ediliyor", **Vakit**, No 1475, 19 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3.

18 "Tramvay Amelesinin İstedikleri", **İkdâm**, No 8928, 22 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3; "Umûmî Grev mi?", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3251-223, 22 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.4; "Tramvay Grevi", **Akşam**, No 1202, 26 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1; "Tramvay Amelesinin Yeni Grevi", **İkdâm**, No 8933, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1.

19 "Amele ve Şirketler İhtilâfı", **İkdâm**, No 8900, 25 Kânûn-ı evvel 1337/1921, s.3; "Tramvay, Tünel, Elektrik Amelesi", **İkdâm**, No 8915, 9 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3; "Tramvay Amelesiyle Şirketi Arasında", **İkdâm**, No 8924, 18 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3; "Amele Metâlîbatı Tedkik Ediliyor", **Vakit**, No 1475, 19 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3; "Amele Şirketi İhtilâfları", **Tercümân-ı Hakikat**, No 14654, 19 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2; "Amele Metâlîbatının Tedkikadı Bitdi", **Tercümân-ı Hakikat**, No 14656, 21 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2; "Dâhilî Haberler", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3250-222, 21 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3; "Umûmî Grev mi?", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3251-223, 22 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.4.

20 "Amele Metâlîbatı Tedkik Ediliyor", **Vakit**, No 1475, 19 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3; "Ame-

Levent Şahverdi Arşivi

çalışmalarını kesmesine karşın[21], bu durumun yeni bir greve yol açabileceğini dikkate alan Nâfıa Nezareti tarafından yeni bir girişimde bulunularak kesilen görüşmelerin başlaması sağlanmıştır[22].

Ancak bu noktadan sonra da gerekli anlaşma zemini sağlanamamıştır. İlgili taleplere karşılık Şirket, mali durumunun talepleri kabul etmek için yeterli olmadığını ileri sürerken, 8 saatlik çalışma konusunun daha önce halledilmiş olduğunu ifade etmekte, sözleşme koşullarına uyma konusunda ise, Nâfıa Nezareti bünyesinde kurulan resmî bir komisyonun yaptığı inceleme sonucunda Şirket'in sözleşmeye uygun davrandığı sonucuna varıldığını vurgulamaktaydı. İşten çıkarılanların geri alınması hakkında da, bu konunun polisin müdahalesiyle bir anlaşmazlık şekline büründüğü belirtilerek bu kişilerin geri alınmasının mümkün olmadığı ifade ediliyordu. Amele tarafı ise, haklı olduğuna inandığı talepler arasında Şirket'in durumuna uygun olmayan hiçbir madde bulunmadığını düşündüğünden bunların aynen kabulünü istiyordu. Bu çerçevede delegeler çalışma saati taleplerinin gerekliliğini ileri sürmekte, sözleşmeye uyulduğuna hükmeden komisyon kararını haksız bulmakta ve çıkarılan personelin geri alınması konusunda ısrar etmekteydiler[23]. Bu görüşmelerden de sonuç alınamaması üzerine amele delegelerinin isteğiyle görüşmeler kesilmiştir[24]. Delegelerin ifadesine göre, kendileri son görüşmeler sırasında 24 maddelik taleplerinin 21'inden vazgeçerek çalışma saatleri, ikramiye ve görevden alınanların iadelerini içeren 3 madde üzerinde ısrar etmişlerdi. Bu 3 maddenin kabul edilmesi için komisyon başkanı

---

le Şirketi İhtilâfları", **Tercümân-ı Hakikat**, No 14654, 19 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.

21 "Tramvay Amelesinin İstedikleri", **İkdâm**, No 8928, 22 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3; "Umûmî Grev mi?", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3251-223, 22 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.4.

22 "Şirket ve Amele İhtilâfları", **Tercümân-ı Hakikat**, No 14658, 23 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2; "Amele ve Şirket Arasında", **İkdâm**, No 8929, 23 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3.

23 "Şirket ve Amele İhtilâfları", **Tercümân-ı Hakikat**, No 14658, 23 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2; "Tramvay Grevi", **Akşam**, No 1202, 26 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1; "Tramvay Grevi Devam ediyor", **Peyâm-ı Sabah**, No 11561-1131, 27 Kânûn-ı sânî, 1338/1922, s.1. Bir Şirket memuruna göreyse amelenin amacı kendilerini batırmaktı. Zira yıllık binlerce lira zarar edeceklerinden dolayı günlük 8 saat çalışma talebini kabul etmeleri mümkün olmadığı gibi, mali durumun uygun olmaması sebebiyle ikramiyenin geçen yılki oranında verilmesi de olanaksızdı. İşten çıkarılan amelenin geri alınması ise hiç mümkün değildi; zira "umûr-ı idarenin" bozulması tehlikesi söz konusuydu. ("Tramvay Amelesi Grev İlan Etdi", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3256-228, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1.)

24 "Grev Tehlikesi", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3254-226, 25 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3; "Tramvay Amelesinin Grevi", **Vakit**, No 1481, 25 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2; "Amele Grevi", **Akşam**, No 1201, 25 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.

Levent Şahverdi Arşivi

Şirket Müdürlüğü nezdinde birçok teşebbüste bulunmasına karşın bunlar reddedildiğinden görüşmeler kesilmişti[25].

Görüşmelerin sonuçsuz kalması Ta'til-i Eşgal Kanunu uyarınca grevi gündeme getirmiştir ki, amele kesimi daha görüşmelerin başında Türkiye Sosyalist Fırkası (TSF)[26] Genel Merkezi'nde olağanüstü toplanarak talepleri kabul edilmediği takdirde grev ilanına karar vermişti[27]. Bu ihtimali dikkate alan Nâfıa Nezareti aracılığıyla Polis Müdürlüğüne gönderilen bir yazıda, sözü edilen 3 madde nedeniyle görüşmelerin kesildiği belirtildikten sonra amelenin greve gidebileceği kaydediliyordu. Ancak bu ihtimal gerçekleştiği takdirde, gerek asayişin korunması gerekse çalışmak isteyen amelenin bu özgürlüğüne arkadaşlarınca engel olunmaması için zabıta tarafından gereken tedbirlerin alınması isteniyordu[28]. Bu olasılık, görüşmelerin kesilmesiyle birlikte kamuoyunda da gündeme getirilmesine karşın grevin Tramvay Şirketi amelesiyle sınırlı kalarak genel bir nitelik taşımayacağı öne sürülüyordu[29].

Grev İlan Edilmesi ve Yaşanan Gelişmeler

Tramvay amelesi temsilcileriyle Şirket arasında yapılan görüşmelerin sonuçsuz kalması üzerine, 25 Ocak'ta TSF'de toplanılarak 2 saat kadar süren toplantı sonucunda gece geç vakitlerde grev kararı verilmiş[30] ve bu konuda başta hükûmet

25 "Tramvay Amelesinin Yeni Grevi", **İkdâm**, No 8933, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1.

26 Türkiye Sosyalist Fırkası, Osmanlı Sosyalist Fırkası Başkanı Hüseyin Hilmi Bey tarafından 20 Şubat 1919'da İstanbul'da kurulup kendisinin 15 Kasım 1922'de öldürülmesinden sonra tarihe karışmıştır. Bu dönem içerisindeki grevlerde de ön plana çıkan fırka hakkında bkz.: Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925**, C 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.67-79; Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C 2, Mütareke Dönemi, 3. B., İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s.396-429.

27 "Sosyalist Fırkası'nda Toplananlar", **İkdâm**, No 8894, 19 Kânûn-ı evvel 1337/1921, s.3. Görüşmeler sırasında, amele grupları hükûmete başvurarak taleplerinin incelenmekte olduğundan hareketle bundan sonra sadece amele işleriyle ilgilenmek üzere bir çalışma nezareti ya da genel müdürlüğü kurulmasını talep etmişlerdir. Bu amaçla kaleme aldıkları uzun bir dilekçeyi TSF aracılığıyla Sadaret ile Dâhiliye ve Nâfıa nezaretlerine sunmuşlardır. ("Amele, Hükûmetden Bir Mesâî Nezareti Teşkilini İstiyor", **İkdâm**, No 8896, 21 Kânûn-ı evvel 1337/1921, s.1.)

28 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**, Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH. KMS), 61-2/62, 10 Ramazan 1340/7 Mayıs 1922.

29 "Tramvay Amelesi Grev Yapacaklar mı?", **Yeni Şark**, No 115, 25 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2; "Grev Umûmî Olmayabilecek", **İkdâm**, No 8932, 26 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3.

30 "Tramvay Amelesi Bugün Grev İlan Etdi", **Tercümân-ı Hakikat**, No 14661, 26 Kânûn-ı

Levent Şahverdi Arşivi

olmak üzere ilgili makamlara bilgi verilerek 26 Ocak 1922 sabahından itibaren grev ilan edilmiştir. Bu konuda öncülük eden TSF olduğu için Tramvay Şirketi amelesinin çoğunluğu greve katılıyordu. Ancak bu grev, tahmin edildiği üzere Tünel ve Elektrik Şirketi çalışanlarının yanı sıra başta Amele Sıyanet [Koruma] Cemiyeti[31] olmak üzere TSF'ye muhalif grupların katılmaması sebebiyle genel bir boyut kazanmamıştır. Greve katılmayan gruplar özellikle de Amele Sıyanet Cemiyeti'ne bağlı olanlar hemen Şirket'e başvurarak çalışmaya hazır olduklarını da bildirmişlerdi[32]. O dönemde Tramvay Şirketi amelesi sayısının 2.500 olduğu öngörülürken[33], greve katılan amele sayısı konusunda farklı rakamlar mevcuttur. Greve katılanların sayısı 1.500 olarak gösterildiği gibi[34], TSF'nin verdiği bilgiye göre bu sayı 1.600[35], Fırka Başkanı Hilmi Bey'e göreyse 1.700 kişiydi[36].

---

sânî 1338/1922, s.1; "Tramvaycıların Grevi Münasebetiyle Hüseyin Hilmi Bey'in Nutku", **Aydede**, Sene 1, No 9, 30 Kânûn-ı-sânî 1338/1922, s.4.

31 Amele Sıyanet Cemiyeti, Tramvay Şirketi amelesini TSF'den koparabilmek amacıyla Şirket tarafından kurulmuştur. Bu Cemiyet'e Tramvay Şirketi'ndeki 2.500 ameleden 800'ü üye olmuştu. (Tunçay, **a.g.e.**, s.85. Ayrıca bkz.: Tunaya, **a.g.e.**, s.399,407.) Tramvay Şirketi'nin büyük bir mali yardım yaptığı belirtilen Cemiyet'e amelenin üye olmaya zorlanması da söz konusuydu. (**Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi**, C 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988, s.1868.)

32 "Tramvay Grevi", **Yeni Şark**, No 116, 26 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2; "Tramvay Amelesinin Yeni Grevi", **İkdâm**, No 8933, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1; "Tramvay Amelesi Grev İlan Etdi", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3256-228, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1; "Tramvay Grevi Devam Ediyor", **Peyâm-ı Sabah**, No 11561-1131, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1; "Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1483, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1. "Tramvay Grevi", **Yeni Şark**, No 118, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2; "Tramvay Grevi", **Yeni Şark**, No 119, 29 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1. Bir gazetenin haberine göre, İstanbul'da birbirine karşı olan üç amele grubu bulunuyordu. ("Tramvay Grevi", **Yeni Şark**, No 118, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.)

33 Mete Tunçay, **1923 Amele Birliği**, 2. B., Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2009, s.9. 1920 Kasım'ına ait bir veriye göre, Tramvay Şirketi'nde çalışan personel sayısı yaklaşık olarak 1.800'dür. (Erol Ülker, "Mayıs 1920 Tramvay Grevi Türkiye Sosyalist Fırkası ve İşçi Hareketi Üzerine Bir Değerlendirme", **Kebikeç**, Yıl 18, S 36, 2013, s.247.)

34 "Altıncı Gün", **Tercümân-ı Hakikat**, No 14667, 1 Şubat 1338/1922, s.2.

35 "Tramvay Amelesinin Grevi ve Şirket", **İkdâm**, No 8935, 29 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.

36 "Tramvay Amelesi Grevinin Son Şekli", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3264-236, 4 Şubat 1338/1922, s.2. Greve katılanların, çoğunluğu Müslüman olmak üzere binin üzerinde olduğu da ileri sürülmüştür. ("Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1485, 29 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.) O dönemde, Tramvay Şirketi'nde çalışanlar memurîn ve müstahdemîn olarak ikiye ayrılıyordu. Vatmanlar elektrikli arabaları kullanırken, ayrıca arabalarda kondüktör de bulunuyordu. (Zafer Toprak, **Türkiye'de İşçi Sınıfı 1908-1946**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016, s.118.)

Levent Şahverdi Arşivi

Grev kararının alındığı toplantıya yönelik bir haberde, TSF Başkanı Hüseyin Hilmi Bey'in konuşması üzerine harekete geçildiği kaydediliyordu. Bu konuşmasında Hilmi Bey, öncelikle hiç düşünmeye gerek kalmadığını ve grevin kendileri için *"behemehâl lâzım"* olduğunu öne sürmüştü. Amelenin korkarak fikrinden vazgeçmemesi gerektiğini vurguladıktan sonra da, haklarını *"aman efendim"* diyerek değil ancak bu yolla alabileceklerini ifade etmişti. Ona göre, greve karşı olanlar varsa fikirlerini hemen ortaya koymaları aksi takdirde grev sürecince *"mızıkçılık"* etmemeleri gerekiyordu. Bu sözlerinin ardından Hilmi Bey: *"Haydi bakayım göreyim sizi!.."* diyerek grev çağrısını sonlandırmıştır[37].

Grev sürecinin ele alındığı bir değerlendirmede ise, grevin âdeta bir *"emrivaki"* şeklinde ortaya çıktığı vurgulanıyordu. Grevi düzenleyenler grevin ne zaman olacağına dair somut bir ifade kullanmayıp "*bugün, yarın"* şeklinde muğlak ifadeleri tercih etmişlerdi. Grevden bir gün önce TSF şubelerinde kırmızı bayraklar çekilmiş ve bütün Tramvay Şirketi amelesi kırmızı kurdele ve rozetler takmıştı ki, bu işaretler grevin ilan edileceğini ima ediyordu. Grevden önceki gece de Şişli ve Beşiktaş şubelerinde konferanslar düzenlenerek grevin esasları belirlenmişti[38].

Grev kararıyla birlikte gerek taraflardan gerekse kamuoyundan çeşitli tepkiler gelmiştir. İlk aşamada amele kesimi: *"Tramvay Şirketi, amele*

---

37 "Tramvaycıların Grevi Münasebetiyle Hüseyin Hilmi Bey'in Nutku", **Aydede**, Sene 1, No 9, 30 Kânûn-ı-sânî 1338/1922, s.4. Fransız istihbarat raporundaki bilgiler, gerek grevin kaynağına gerekse Hilmi Bey'in bu süreçteki rolüne yönelik farklı bilgiler içermektedir. Buna göre, 9 Ocak 1922'de 2 İngiliz subayı TSF merkezini ziyaret etmiş ve bir sonraki grevde kullanılmak üzere Hilmi Bey'e bir miktar para vermişlerdi. Aynı subaylar 18 Ocak'ta tekrar gelerek grevin hazır olduğunu söylemiş ve 26 Ocak'ta da greve gidilmişti. Diğer taraftan, Hilmi Bey'in "satın alınabilir" bir kişilikte olduğu söylenirken, daha önce kesinleşmiş bir grevi durdurması karşılığında bilinmeyen bir yerden limuzinle ödüllendirildiği öne sürülüyordu. Ancak bu bilgileri aktaran yazar, İngilizler'in grevi teşvik etmek için değil grevi durdurması için Hilmi Bey'e para vermiş olmalarını daha akla yakın bulmaktadır. Zira subay düzeyindeki İngilizler'in İstanbul'daki kamu düzeninin bozulmasını istemeleri için ortada bir sebep bulunmuyordu. Dolayısıyla ilgili rapor, daha çok, Fransızlar'ın İngilizler'den ne denli kuşkulandıklarını ortaya koyması açısından anlamlıydı. (Bilge Criss, **İşgal Altında İstanbul 1918-1923**, 8. B., İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s.124-125.) Hilmi Bey'in, Mayıs 1920'deki grevde, Şirket lehine müdahale için para aldığı yönündeki iddialar için bkz.: Ülker, "Mütareke İstanbul'unda Tramvay İşçileri Hareketi: Türkiye Sosyalist Fırkası, İşgal Makamları ve Radikaller", s.216-217; Fethi Tevetoğlu, **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler**, Ankara, 1967, s.71,79.

38 "Tramvay Amelesi Grev İlan Etdi", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3256-228, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1.

Levent Şahverdi Arşivi

metâlîbatının hadd-i asgarisini gösteren üç maddeyi kabul edinceye kadar grevde sebat edeceğiz. Bizi bu hale getiren kuvvet Tramvay Şirketi değildir, biz her birimiz güçlü kuvvetli insanlarız" sözleriyle kararlılık mesajı vermişti[39]. Şirket tarafı ise, amelenin kendilerine önceden bilgi vererek greve gittiğini açıkladıktan sonra, bu tavırlarında kendilerince haklı olabileceklerini belirtiyor, ancak Şirket'in de buna karşı gerekenleri yapmakta özgür olduğuna dikkat çekiyordu. Onlara göre, greve gidenlerin sayısı sınırlı olmakla birlikte yaşanabilecek sıkıntıları önlemek için çözüm düşünülüyordu. Grevin ilk günü olduğu için henüz somut bir adım atılamamakla beraber bir iki gün içerisinde alınacak yeni çalışanlarla ulaşım sorununun giderilmesi planlanıyordu. Yaşanan gelişmeden amelenin zararlı çıkacağını kaydeden Şirket kendi menfaatini düşünenlerin çalışabileceklerini de ifade etmişti[40].

Şirketler Komiseri'ne göreyse, grev ilan edilmesiyle birlikte konu Nâfıa Nezareti'nin alanından çıkarak Şirket ile amele arasındaki bir meseleye dönüşmüştü. Grev amelenin kanuni bir hakkı olmakla birlikte, amelenin kanuna aykırı bir şekilde gösteriye teşebbüs etmesi ya da çalışmak isteyenleri engellemeye kalkması halinde polisin müdahale hakkı doğacaktı. Grevin ne kadar süreceğinin bilinemeyeceğini söyleyen komiserin değindiği önemli bir nokta da, yasaların sendika teşkilatına izin vermemesi dolayısıyla kendilerinin ameleyle olan ilişkilerini doğrudan doğruya Şirket üzerinden yürütecek olmalarıydı[41].

Bu aşamada önem kazanan konulardan biri de, hiç kuşkusuz hükûmetin görüşü ve tavrıydı. Hükûmet tarafsız bir şekilde gelişmeleri izleyerek ortaya çıkacak sonucu beklemek yönünde bir tavır almıştı. Bununla birlikte, bu grevin diğer amelelere yayılması için hiçbir kanuni hak söz konusu olmadığından, buna yönelik bir girişimde hemen gereken önlemler alınacaktı. Şirket yeterli sayıda tramvay arabasını hizmete sokamadığı takdirde de gerekli girişimde bulunulacaktı[42]. Aynı şekilde, grevin kanun çerçevesinde devamına engel

39 "Tramvay Amelesinin Yeni Grevi", **İkdâm**, No 8933, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1; "Tramvay Amelesi Grevinin İkinci Günü", **İkdâm**, No 8934, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.

40 "Tramvay Amelesinin Yeni Grevi", **İkdâm**, No 8933, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1; "Tramvay Amelesi Grev İlan Etdi", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3256-228, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1.

41 "Tramvay Amelesi Nihayet Grev İlan Etdi", **İleri**, No 1432, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1.

42 "Tramvay Amelesinin Grevi Devam Ediyor", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3257-229, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1; "Tramvay Grevi Henüz Hitâm Bulmamışdır", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3258-230, 29 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.

Levent Şahverdi Arşivi

olunmamakla beraber, Şirket başka amele bularak tramvayları işletmek istediği zaman dışarıdan gelebilecek tecavüz engellenecekti. Gelişmeler hakkında konuşan Nâfıa Nezareti Müsteşarı Burhaneddin Bey, kanunen grevin bir hak olduğuna değinirken, grev ilanı nedeniyle konunun Nezaret'in sınırları dışına çıktığını ve kendilerinin görevlerini yaparak tarafları uzlaştırma yönünde çaba harcamalarına karşın bunda başarılı olunamadığını söylemiştir. Artık bu durumla Dâhiliye ve Adliye Nezaretleri ilgileneceklerdi ve tramvayları işletmek de Şehremaneti'ne ait bir konuydu. Ona göre, amele delegelerinin 8 saatlik çalışma konusunda ısrar etmeleri de kabul edilebilir bir durum değildi. Zira yeraltında maden işleriyle uğraşanlar hariç Avrupa'da da 8 saatlik mesai kabul görmemişti. Buna karşılık işten atılan 6 amelenin tekrar istihdamı konusunda amele delegeleri tamamıyla haklıydılar ve Şirket bu kişileri tekrar göreve döndürmeliydi. Nitekim bu kişilerin suçsuz oldukları mahkemece de tahakkuk etmişti. Burhaneddin Bey ikramiye konusunda da amele tarafını haklı görüyordu. Şirket ikramiye giderini yıllık 3.000 liraya kapatabilecekti ve bu miktar kendileri için büyük bir yük teşkil etmeyecekti[43].

Nâfıa Nezareti Demiryolları Müdürü Mustafa Bey de, 8 saatlik mesaiyi öne çıkararak bu konuda Şirket'in haklı olduğunu söylemiştir. Ona göre, amele talepleri arasında en önemlisi olan çalışma saatinin sekize indirilmesi kabul edilemezdi. Zira bu durumda, daha fazla amele istihdam etmek zorunluluğu doğacak ve bu da Şirket'in yıllık 30.000 lirayı aşan bir masraf yapmasına neden olacaktı. Şirket, bu masrafı kabul ettiği takdirde ise bunun maliyetini halktan çıkarmak isteyeceğinden biletlere zam yapacaktı. Mevcut koşullarda böyle bir zamma tahammül gösterilmesi mümkün değildi. Öte yandan, Şirket kısa bir zaman içerisinde seferleri düzene sokabileceğinden amelenin bu talebinde ısrar etmesi kendi zararına olacaktı. Bu nedenle, amele grev yaparak kendisine verilen bir hakkı kullanmakta ise de tavırlarıyla kendi çıkarlarına zarar veriyordu[44].

Grev kararıyla birlikte hükûmetin ilk aşamada attığı önemli bir adım, mevsim koşulları nedeniyle halkın gelişmelerden çok fazla etkilenmemesini sağlaması için

43 "Tramvay Amelesinin Yeni Grevi", **İkdâm**, No 8933, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1; "Tramvay Amelesi Grev İlan Etdi", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3256-228, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1. Şirket de Burhaneddin Bey'i teyit ederek, Dünya'nın hiçbir yerinde ilke olarak çalışma saatinin sekize düşürülmesinin kabul edilmediğini öne sürüyordu. ("Tramvay Grevi", **İleri**, No 1436, 31 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3.)

44 "Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1486, 30 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.

Levent Şahverdi Arşivi

Şirket'ten talepte bulunmasıdır. Şirket bu talebe cevaben, ulaşımın sağlanabilmesi için gereken önlemlerin alındığını söylemiştir. Bu noktada Tramvay Şirketi, vatmanlar şubesi müdürünün elinde bulunduğunu düşündüğü 60 vatmana güvendiği için sorunu kolay bir şekilde çözebileceğine inanıyordu. Ne var ki grevle birlikte bu vatmanlar da Şirket'le ilişkilerini kestiklerinden bu potansiyelden faydalanmak mümkün olmayacaktı[45]. Bunun yanı sıra, Tramvay Şirketi atacağı yeni adımların engellenmemesi için çeşitli makamlara başvurmuş ise de kendisine adres olarak Türk polisi gösterilmiştir. Bunun üzerine Polis Müdürlüğü'ne başvurarak dışarıdan sağlayacağı amele ile tramvayları işletebileceğini söylemiş ve grev yapan amelenin buna engel olmaması için kendilerinden yardım talep etmiştir. Bu noktada, Dâhiliye Nazırı Ali Rıza Paşa Polis Genel Müdürü Esad Bey'i makamına davet ederek kendisine bu konuda gereken tedbirlerin alınması ve asayişi bozacak hiçbir olaya izin verilmemesi gereğini tebliğ etmiştir[46].

Kamuoyundaki değerlendirmelerde ise, grevin nedenlerinden ortaya çıkışına ve beklentilere kadar uzanan görüşler dile getirilmiştir. Bu bağlamda, son grevin bir öncekinin âdeta *"pamuk ipliğiyle"* bağlı olarak çözülmesinden kaynaklandığı öne sürülüyordu. Önceki grev sonucunda Şirket'in kabul ettiği maddeleri daha sonra yük olarak görmesi ve haksız işlemlerinde daha büyük inatla hareket etmesi bu sonucu doğurmuştu. Nitekim Şirket'in, kendisine iletilen amelenin ilk talep listesini geçiştirmeye çalışması tutumunu ortaya koymuştu. Diğer taraftan, amelenin son 3 talebine olumlu yaklaşılmadığı gibi ikramiye konusunda da karmaşık bir davranış sergilenmişti. Bu çerçevede Şirket'teki müdürler, çeşitli kişilerden, yarı cebir yarı aldatma yoluyla ikramiye karşılığı verdikleri birkaç lira için teşekkürnameler almış ve bunları diğer talep edenlere göstererek onları susturmaya kalkışmışlardı[47].

Öte yandan, grevin kanuna uygun olduğu belirtilmekle birlikte[48], bu süreç Avrupa'yla karşılaştırmalı olarak analiz edilerek eleştiriye de tâbi tutulmuştu. Buna göre, Avrupa'daki grevler çok daha kapsamlı ve ciddi bir şekilde yapılırken, Osmanlı'da ise konu âdeta bir *"çocuk oyuncağına"* dönüştürülerek haftada ya da

45 "Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1484, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3.

46 "Tramvay Amelesinin Yeni Grevi", **İkdâm**, No 8933, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1; "Tramvay Amelesi Grevinin İkinci Günü", **İkdâm**, No 8934, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.

47 "Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1483, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1.

48 "Tramvay Grevi", **Yeni Şark**, No 117, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1.

Levent Şahverdi Arşivi

15 günde bir greve gidiliyordu. Sık sık ve habersiz bir şekilde gelişen bu grevler nedeniyle halk da büyük bir sıkıntı içerisine giriyordu[49].

Bu görüşlerin dışında, grevin o an için genellik kazanmayıp Tramvay Şirketi amelesiyle sınırlı kalacağı düşüncesi öne çıkarılmakta[50] ve bir süre sonra gerek Şirket'in alacağı önlemler gerekse hükûmetin aracılığıyla bir uzlaşma yolu bulunarak anlaşmazlığın uzun sürmeyeceği öngörülmekteydi[51]. Bu çerçevede yaşanan kış koşullarında, halkın yararına olmak üzere Şirket ve amele arasındaki uzlaşmanın bir an öncesi sağlanması gereğine de işaret ediliyordu[52].

Nitekim grevin ilk aşamada yol açtığı en önemli toplumsal problem tramvaylara tamamen alışmış olan İstanbul halkı üzerindeki olumsuz etkileridir. Öncelikle İstanbul halkının grev sabahı yaşadığı şaşkınlık şu sözlerle ortaya konulmuştu: *"Dün sabah şehrin uzak mahallerinde oturanlar erkence, yakalarını kaldırarak boyunlarını sararak, işlerine gitmek üzere evlerinden çıkanlar, tramvay istasyonlarına geldikleri zaman oldukça elim hayretlerle sarsıldılar. Tramvay yolları karla dolmuş, ne çan sesi, ne tekerlek gürültüsü yalnız kesif bir insan zinciri bu tarafdan öbür tarafa sürüklenip gidiyor; ve nihayet öğreniliyor ki grev var."*[53]

Bu sırada yaşanan en büyük zorluk, birçok kişinin eviyle işi arasındaki mesafeyi yürümek zorunda kalmasıydı. Tramvaylar çalışmadığından, kış koşullarına rağmen birçok kişi bazen 1 saatlik bir yürüyüşle eviyle işi arasındaki mesafeyi kat etmek durumunda kalmıştı. Bu bağlamda memurlar sabahleyin işlerine geç kaldıkları gibi işlerine uzak mesafelerde oturup evlerine geç dönen ticaret yeri sahipleri de büyük güçlük yaşamışlardı[54]. Bu konuda yaşanan sıkıntıya

49 Fassâl, "Greve Dâir", **İleri**, No 1433, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3.

50 "Tramvay Amelesinin Grevi Devam Ediyor", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3257-229, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1.

51 "Tramvay Grevi", **Yeni Şark**, No 116, 26 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2; "Tramvay Grevi", **Yeni Şark**, No 117, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1; "Tramvay Grevi", **İleri**, No 1433, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2. Bu konuda, grevin 2 gün gibi kısa bir sürede sona ereceği görüşü de ileri sürülmüştü. ("Dünkü Tramvay Grevinin Tesirâtı", **Akşam**, No 1203, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.)

52 "Tramvay Grevi", **Akşam**, No 1202, 26 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1; "Tramvay Grevi", **Yeni Şark**, No 117, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1.

53 "Tramvay Amelesi Nihayet Grev İlan Etdi", **İleri**, No 1432, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1.

54 "Tramvay Grevi", **Yeni Şark**, No 116, 26 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2; "Tramvay Amelesi Grev İlan Etdi", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3256-228, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1; "Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1483, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1; "Tramvay Amelesi Nihayet Grev İlan Etdi", **İleri**, No 1432, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1; "Grev Hakkındaki Tahkikatımız", **Tercümân-ı Hakikat**, No 14662, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1; "Dünkü Tramvay

Levent Şahverdi Arşivi

şu sözlerle işaret edilmiştir: *"İstanbul şehri için artık tramvaysız kalmaya imkân yokdur. Herkes tramvaylara güvenerek işinin bulunduğu mevkile ikametgâhı arasındaki mesafenin uzaklığına ehemmiyet vermemişdir. Bu halde bi'lfarz Şişli'de oturanlar için Bâbıâli'ye kadar yayan gelmek ne elim bir mecburiyetdir!.."*[55]

Bu aşamada, grevi uygun gören ve hatta destekleyen en önemli kesimin araba ve otomobilciler olduğu görülmektedir. Zira grev nedeniyle en yakın ve nakliye fiyatı belirli olan mahaller için arabacılar bazen 2 kat, kimi zaman da *"tutturabildikleri kadar"* fiyat istemelerine karşın epeyce müşteri bulmuşlardı. Dolayısıyla belediyenin abartılı olarak değerlendirilen tarifesinin de üstüne çıkılıyordu. Nitekim Pangaltı'dan hareket eden bir otomobil Taksim'e 4 kişiyi 2 liraya nakleder duruma gelmişti. Diğer araçlar da, semtine göre kişi başına 50-150 kuruş nakliye ücreti alıyorlardı[56]. Tüm bunlara karşın, İstanbul'daki çeşitli belediyelerde kayıtlı 1.300 binek otomobili bulunmaktaydı ve bu sayı halkın ihtiyacına yeterli gelmediğinden yük otomobillerine de talep olmaktaydı. Bu otomobiller de yerine göre 20 ila 40-50 kuruşa yolcu taşımışlardı[57]. Tarife konusundaki problemler üzerine, belediye arabacıların tarife dışına çıkmamaları için önlem almaya başlamış[58] ve zaman içerisinde bu sorunun önüne geçilmiştir.[59] Bunun dışında, Ortaköy, Bebek gibi sahilde bulunan mahallerin ulaşımları kısmen Şirket-i Hayriye vapurlarıyla sağlanmaya çalışılmıştır[60].

Tramvay Şirketi'nin Aldığı Önlemler Sonrasındaki Gelişmeler

Grevinin Tesirâtı", **Akşam**, No 1203, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2; "Tramvay Amelesi Grevinin İkinci Günü", **İkdâm**, No 8934, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2. Halk, yaşadığı sıkıntıların etkisiyle Tramvay Şirketi'ni, amelenin taleplerine "insaf" göstermeye de çağırıyordu. ("Tramvay Grevi", **İleri**, No 1433, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.)

55 "Tramvay Amelesi Grevinin İkinci Günü", **İkdâm**, No 8934, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.

56 "Tramvay Amelesi Grev İlan Etdi", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3256-228, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1; "Dünkü Tramvay Grevinin Tesirâtı", **Akşam**, No 1203, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2; "Tramvay Amelesinin Grevi Devam Ediyor", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3257-229, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1; "Tramvay Grevi", **İleri**, No 1433, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2. Arabacıların kazançlı durumlarından hareketle, "zavallı" kayıkçı ve sandalcı esnafı da başlarındaki kâhya ve değnekçilerle birlikte Kâğıthane Tepesi'ne çıkarak Haliç vapurları amelesinin hiç değilse 5-10 gün greve gitmesi için dualar etmişlerdi. ("Grev Duâsı", **Aydede**, Sene 1, No 11, 6 Şubat 1338/1922, s.1.)

57 "Dünkü Tramvay Grevinin Tesirâtı", **Akşam**, No 1203, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2; "Tramvay Grevi", **Yeni Şark**, No 118, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2; "Tramvay Grevi", **İleri**, No 1433, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.

58 "Tramvay Grevi", **Yeni Şark**, No 118, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.

59 "Tramvay Amelesi Grevinin Dördüncü Günü", **İkdâm**, No 8936, 30 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3; "Tramvay Grevi", **Tercümân-ı Hakikat**, No 14666, 31 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.

60 "Tramvay Amelesi Grev İlan Etdi", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3256-228, 27 Kânûn-ı sânî

Levent Şahverdi Arşivi

Tramvay Şirketi, grevin ilan edilmesinden sonra hükûmete verdiği ulaşım problemini çözme sözünü, dışarıdan sağlayacağı amelenin yanı sıra TSF'den ayrılıp grevden vazgeçeceğini düşündüğü kişilerle yerine getirmeyi öngörüyordu[61]. Nitekim ilk günün ardından Tramvay Şirketi, Amele Sıyanet Cemiyeti üyelerinden bazılarını bünyesine alarak Şişli-Tünel ile Beşiktaş-Eminönü hatlarında bazı arabaları sefere sokmuştur. Bu sayının başlangıçta, Şişli deposundan 8, Beşiktaş deposundan 4 olmak üzere 12 olduğu, akşama doğruysa biraz daha artarak 15'e kadar ulaştığı belirtiliyordu[62]. Polis merkezi kayıtlarına göreyse ilk aşamada çıkarılan araba sayısı 14'dü[63].

Kamuoyuna yansıyan bilgiler farklı olmakla birlikte zamanla bu sayının giderek arttığı anlaşılmaktadır. TSF'nin Ocak ayı sonu itibariyle verdiği rakamlar 35-37 arasında arabanın işlediği yönündeydi[64]. Yine Ocak ayı sonu itibariyle Şirket'in Şişli-Tünel hattında %75, diğer hatlarda ise %50 oranında seferleri gerçekleştirdiği ileri sürülüyordu[65]. Bu noktada Şirket, grevin kısa bir zamanda son bulacağını düşünmekle birlikte[66], grevde ısrar edildiği takdirde en geç bir

1338/1922, s.1; "Tramvay Amelesi Grevinin İkinci Günü", **İkdâm**, No 8934, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2; "Tramvay Grevi Devam Ediyor", **Peyâm-ı Sabah**, No 11561-1131, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1.

61 "Tramvay Amelesinin Grevi ve Şirket", **İkdâm**, No 8935, 29 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.

62 "Tramvay Grevi", İleri, No 1433, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2; "Grev Devam Ediyor", **Tercümân-ı Hakikat**, No 14663, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1; "Tramvaylar İşliyor", **Peyâm-ı Sabah**, No 11562-1132, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1; "Grev Devam Ediyor Tramvaylar da Kısmen İşliyor", **İleri**, No 1434, 29 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3.

63 **BOA**, DH.KMS, 61-2/62, 10 Ramazan 1340/7 Mayıs 1922; "Tramvay Grevi Kısmen Devam Ediyor", **Peyâm-ı Sabah**, No 11563-1133, 29 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3; "Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1485, 29 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.

64 "Tramvay Grevi", **Yeni Şark**, No 120, 30 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2. Bu haberi aktaran gazeteye göre bu sayı aslında daha fazlaydı. Bkz.: a.y. Diğer bir haberde de, işleyen araba sayısı 50 olarak verilmiştir. ("Grev Devam Ediyor", **Tercümân-ı Hakikat**, No 14665, 30 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1. Araba sayısına ilişkin diğer bilgiler için bkz.: "Tramvay Amelesinin Grevi Devam Ediyor", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3257-229, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1; "Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1484, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3; "Tramvay Amelesi Grevinin İkinci Günü", **İkdâm**, No 8934, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2; "Tramvay Grevi Henüz Hitâm Bulmamışdır", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3258-230, 29 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2; "Tramvay Grevi", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3259-231, 30 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.

65 "Tramvay Grevi", **Yeni Şark**, No 120, 30 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.

66 "Tramvay Amelesinin Grevi Devam Ediyor", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3257-229, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1.

Levent Şahverdi Arşivi

hafta içerisinde ulaşımı tamamen normale döndürmeyi de planlıyordu[67]. Araba sayısının artmasıyla beraber taşınan yolcu sayısında da gözle görülür bir artış yaşanacaktır. Verilere göre, grevin ikinci 12.000 yolcu taşınırken, üçüncü günü 36.000, dördüncü günü 45.000, beşinci günü 55.000, altıncı günü 80.000[68] ve yedinci günü de 95.000 kişi taşınmıştır[69].

Ulaşıma sokulan arabalarda görev alanların bir kısmını Şirket dışından sağlananlar, diğer kısmını da Şirket bünyesindeki görevliler oluşturuyordu. Bu konudaki bilgilere göre, grevin ilk birkaç günü içerisinde vatmanlık ve biletçilik işlerinde çalışmak üzere Şirket'e 1.500-2.000 civarında kişi başvurmuştu[70]. Buna rağmen, grev açısından en kritik pozisyonlardan biri olan vatmanlık konusunda bir sıkıntı yaşanıyordu[71]. Nitekim ilk çıkarılan arabalarda görev alan vatmanlardan 3'ü hariç diğerleri Şirket bünyesindeki memurlardan meydana gelmişti[72]. Diğer taraftan, yeni istihdam edilen ameleye 2 kat fazla yevmiye ödenmesi söz konusuydu[73]. Şirket, greve giden ameleyi de günlük 2 yevmiye verme sözüyle geri almaya çalışmışsa da, ilk aşamada bazı biletçi ve kontrol memurları dışında bu *"parlak vaadin câzibesine"* uyan olmamıştı. Vatmanlardan ise hiç kimse işe dönmek için başvuruda bulunmamıştı[74]. Yaşanan bütün bu zorluklara karşın Şirket, Şubat ayının başından itibaren gerekli amele kadrosunu sağlayarak ulaşımı normal haline kavuşturacağı iddiasını sürdürüyordu[75].

---

67 "Tramvay Grevi", **Yeni Şark**, No 119, 29 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1.

68 "Tramvay Grevi", **Akşam**, No 1208, 1 Şubat 1338/1922, s.2; "Tramvay Grevi", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3262-234, 2 Şubat 1338/1922, s.3.

69 "Tramvay Grevi", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3262-234, 2 Şubat 1338/1922, s.3. Bir veriye göre grevin altıncı günü 75.000 yolcu taşınmıştı. ("Tramvay Grevi Etrafında", **Peyâm-ı Sabah**, No 11566-1136, 1 Şubat 1338/1922, s.3.)

70 "Tramvay Amelesi Grevinin Dördüncü Günü", **İkdâm**, No 8936, 30 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3; "Tramvay Grevi", **Tercümân-ı Hakikat**, No 14666, 31 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.

71 "Grev Devam Ediyor Tramvaylar da Kısmen İşliyor", **İleri**, No 1434, 29 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3.

72 "Tramvay Grevi Henüz Hitâm Bulmamışdır", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3258-230, 29 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.

73 "Tramvay Amelesi Grevinin Dördüncü Günü", **İkdâm**, No 8936, 30 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3.

74 "Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1485, 29 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.

75 "Tramvay Amelesi Grevinin Dördüncü Günü", **İkdâm**, No 8936, 30 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3.

Levent Şahverdi Arşivi

Ancak ilk aşamada alınan bu önlemlerin ulaşımdaki problemleri tamamen ortadan kaldırdığını söylemek mümkün değildir. İlk birkaç günde işletilen araba miktarı, grev öncesinde Şirket'in tüm İstanbul hatlarında işlettiği araba sayısının 150'nin üzerinde olduğu dikkate alındığında oldukça yetersizdi[76]. Nitekim İstanbul'un Topkapı ve Yedikule gibi uzak sayılan semtlerine araba işlemediğinden, bütçesi kısıtlı olan insanlar ilk gün olduğu gibi evle iş arasını yine yürümek zorunda kalıyorlardı[77]. Diğer taraftan, yeni gelen amele sayısının sınırlı olmasının yanında belirgin bir acemiliği söz konusuydu[78]. Şişli deposundan çıkarılan ilk arabanın bir kişiye çarparak kazaya yol açması da bu acemilikten kaynaklanmıştı[79]. Bu noktadan hareketle, TSF çeşitli makamlar nezdinde protestoda bulunmuştur. Amele tarafı, 3 ay çıraklık yapmayan herhangi bir kişinin vatman olamayacağını iddia etse de, Şirket herhangi bir kişinin birkaç günlük bir tecrübe ile vatman olabileceğini öne sürüyordu[80]. Hükûmet de, Şirket ile yapılmış sözleşme gereğince, tecrübesiz vatmanlar kullanılmasından doğabilecek kazalardan kendilerini sorumlu tutma yetkisine dayanarak yaşanan durumu protesto etmişti[81].

Bu süreçte yaşanan önemli bir olay da, amelelerin ilk gün çıkan arabaları engellemeye yönelik girişimleridir. Grev kararıyla birlikte arabaların bulunduğu garajlarda polis tarafından gerekli önlemler alınırken[82], amelenin çoğunluğunun iş bırakması nedeniyle depolarda toplanan hizmetliler zabıta gücüyle buralardan uzaklaştırılmış ve arabalar ile diğer malzemeler Şirket ve zabıta memurları tarafından korumaya alınmıştı. Ardından, vatmanlık işine aşina olan amele de Şirket'e getirilerek depolara sevk edilmişti. Saat üç civarında Şişli deposundan

76 "Tramvay Amelesi Grevinin İkinci Günü", **İkdâm**, No 8934, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2; "Tramvay Amelesi Grevinin Dördüncü Günü", **İkdâm**, No 8936, 30 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3. Seferler düzensiz olmakla birlikte, grevin ilk haftası içerisindeki bir gün dışında kış koşullarının ağır seyretmemesinin halk adına sevindirici olduğu vurgulanıyordu. ("Tramvay Amelesi", **İkdâm**, No 8938, 1 Şubat 1338/1922, s.3.)

77 "Tramvay Grevi", **Yeni Şark**, No 118, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.

78 "Tramvay Amelesi Grevinin İkinci Günü", **İkdâm**, No 8934, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.

79 "Tramvay Amelesinin Grevi Devam Ediyor", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3257-229, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1.

80 "Tramvay Grevi Henüz Hitâm Bulmamışdır", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3258-230, 29 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2. Bu konuda ayrıca bkz.: "Tramvay Seferleri Gitdikçe Çoğalıyor", **İkdâm**, No 8937, 31 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.

81 "Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1485, 29 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.

82 **BOA**, DH.KMS, 61-2/62, 10 Ramazan 1340/7 Mayıs 1922.

Levent Şahverdi Arşivi

çıkan ilk arabalar da, Osmanlı zabıtasının yanı sıra Fransız ve İtalyan jandarma güçlerinin aracılığıyla seferlere başlamış ve daha sonra araba sayısı artırılmıştı[83]. Depodan araba çıkarıldığı sırada asayişin ihlal edilmemesi için Polis Genel Müdürü Esad Bey ile bazı görevliler depolarda bulunmuş[84], işleyen arabalar da polisin refakati altında çalışmışlardı[85]. Bu aşamada, TSF Başkanı Hilmi Bey'in de aralarında yer aldığı ve yakalarında kırmızı kokartlar takılı grevci ameleden bir kısmı, otomobillerle köprü üzerinde ve belirli bazı caddelerde sakin bir şekilde geçen bazı gösterilerde bulunmuşlardı[86]. Aksaray deposuna Beşiktaş'tan çıkan ilk araba da Laleli Camii önünde grevci amele tarafından karşılanmış ve arabayı idare eden vatman aşağılandığı gibi *"yuha!"* sesleriyle protesto edilmişti[87].

Daha kapsamlı bir olay ise Şişli deposunda yaşanmıştır. Pangaltı Polis Merkezi'nin olaylara ilişkin raporuna göre, amelenin grev ilan ettiği telefonla haber alındıktan hemen sonra mevcut memurlar aracılığıyla gereken önlemler hayata geçirilmiş ve yapılan tebligat sonucunda diğer polis merkezlerinden gelen zabıta memurlarıyla birlikte Şişli'nin de içerisinde yer aldığı 10 elektrikli tramvay deposu güvenceye alınmıştı. Şişli deposundan ilk arabanın çıkarılmaya başlamasıyla beraber, çeşitli yerlerde toplanmış olan 200'e yakın grevci amele ile parayla getirildiği düşünülen 40 kadar kadın arabanın önünde bağırarak hareketini engellemeye çalışmış ve taş atmaya başlamışlardı. Bunun üzerine zabıta, Fransız ve İtalyan jandarmalarıyla birlikte olaya müdahale ederek göstericileri dağıtmış ve arabanın Tünel'e kadar gitmesini sağlamıştı. Olay sırasında bir kondüktör başından ağır bir şekilde yaralanırken bir vatman da hafif bir şekilde yara almıştı. Bunun dışında iki memur hafif şekilde yaralanmış ve bir memur da *"beylik revolverini"* kaybetmişti. Depodan çıkan ilk araba da bir kişiye çarparak

83 "Tramvay Amelesinin Grevi Devam Ediyor", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3257-229, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1.

84 "Tramvay Amelesinin Grevi Devam Ediyor", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3257-229, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1; "Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1484, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3.

85 "Tramvay Grevi", **Yeni Şark**, No 118, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2. Bu önlemler daha sonraki günlerde de devam edecekti. ("Tramvay Grevi", **Tercümân-ı Hakikat**, No 14666, 31 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.)

86 "Dünkü Tramvay Grevinin Tesirâtı", **Akşam**, No 1203, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2; "Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1484, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3.

87 "Tramvay Grevi Henüz Hitâm Bulmamışdır", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3258-230, 29 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2. Alınan önlemler sayesinde Beşiktaş tramvay deposunda güvenliği bozacak bir eylem yaşanmamıştır. ("Tramvay Amelesi Grevinin İkinci Günü", **İkdâm**, No 8934, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.)

Levent Şahverdi Arşivi

yaralanmasına neden olmuştu. Yaralananlar tedavi için hastaneye gönderilirken, olayın sorumluları arasında gösterilen 8-9 kişi de yakalanarak karakola sevk edilmişti[88].

Tramvay seferlerinin artmaya başladığı bu süreçte, amele tarafı taleplerinden vazgeçmediği gibi Şirket'in olumsuz tavrında da bir değişiklik söz konusu değildir. TSF ve amele kaynaklı bilgiler, amelenin taleplerindeki ısrarını ortaya koyarken, geçim şartlarının sağlanması nedeniyle bu grevi 2-3 ay kadar sürdürebilecek güçlerinin olduğunu gösteriyordu[89]. Bu bağlamda amele delegelerinden birisi öne sürdükleri şartların ağır olmadığını söyledikten sonra: *"Kumpanya şunu bilmelidir ki: Türk amelesine Türk toprağında zulm edilemez"* diyerek sert bir söylemde bulunmuştu[90]. Grevin önderlerinden bir kişi de: *"Amelenin kuvve-i maneviyesini kırmak için şirketin çıkartdığı bu birkaç araba bizim için katiyyen şayan-ı ehemmiyet değildir. Biz her şeyi düşündük ve ona göre, hatt-ı hareketimizi tayin ettik. (18-20) müstahdem ancak iki gün çalışabilir. Amele gayet sabur ve metîndir"* sözleriyle kararlılık mesajı vermişti[91]. Buna karşın, amele arasında uzlaşmaya yönelik bir eğilimin baş gösterdiğinden de söz ediliyordu ki, bunun kısa bir zaman içerisinde Şirket ile yeniden görüşmelere başlanmasına neden olabileceği düşünülüyordu[92].

88 **BOA**, DH.KMS, 61-2/62, 10 Ramazan 1340/7 Mayıs 1922; "Tramvay Grevi Henüz Hitâm Bulmamışdır", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3258-230, 29 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2; "Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1485, 29 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2. Bu konuda ayrıca bkz.: "Tramvay Amelesi Grevinin İkinci Günü", **İkdâm**, No 8934, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2; "Grev Devam Ediyor Tramvaylar da Kısmen İşliyor", **İleri**, No 1434, 29 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3. Şişli deposundaki olayın ardından, TSF, Polis Genel Müdürlüğü'ne başvurarak Şişli'deki tramvayların hareketleri sırasında grevci ameleden 10 kişinin yaralandığını öne sürmüşse de, yapılan tahkikat sonucunda bu sayıda bir yaralanma olmadığı anlaşılmıştır. ("Tramvay Amelesinin Grevi ve Şirket", **İkdâm**, No 8935, 29 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.)

89 "Grev Hakkındaki Tahkikatımız", **Tercümân-ı Hakikat**, No 14662, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1; "Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1485, 29 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2; "Tramvay Amelesi Grevinin Dördüncü Günü", **İkdâm**, No 8936, 30 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3; "Tramvay Grevi", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3259-231, 30 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2. Fransız makamlarına gelen 30 Ocak 1922 tarihli bir istihbarat raporuna göre, Hüseyin Hilmi Bey Aksaray, Beşiktaş ve Feriköy kulüplerinde toplanan grevcileri ziyaret edip onları greve devam etme konusunda cesaretlendirmiş ve bu konuda bir konuşma yapmıştır. (Ülker, "Mütareke İstanbul'unda Tramvay İşçileri Hareketi: Türkiye Sosyalist Fırkası, İşgal Makamları ve Radikaller", s.229.)

90 "Grev Hakkındaki Tahkikatımız", **Tercümân-ı Hakikat**, No 14662, 27 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1.

91 "Tramvay Amelesinin Grevi Devam Ediyor", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3257-229, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1.

92 "Tramvay Grevi", **Yeni Şark**, No 119, 29 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1; "Tramvay Grevi",

Levent Şahverdi Arşivi

Ancak ulaşımı kısmen de olsa sağlamaya başlayan Şirket, amelenin taleplerini kabul etmeyen uzlaşmaz tavrını devam ettiriyordu[93]. Bu durumdan yola çıkarak, her iki tarafın uzlaşma yönünde bir çabasının olmadığına işaret ediliyor ve grevin biteceğine yönelik herhangi bir gelişmenin beklenmediği kaydediliyordu[94]. Bu açıdan gelinen noktada, bir aracılığa gereksinim duyulduğuna şu sözlerle dikkat çekiliyordu: *"Tahminimize nazaran iki taraf arasında yeni bir tavassuta ve bitaraf bir hakem heyetine lüzum vardır ve ancak böyle bir heyet meseleyi hâl edebilecektir."*[95]

Tramvay Şirketi'nin, her ne kadar uzlaşmaya yanaşmasa da grev nedeniyle önemli bir maddi kayba uğradığı anlaşılmaktadır. Bu konudaki bir bilgiye göre, Cuma ve Pazar günleri hariç olmak üzere Şirket'in günlük toplam hasılatı 12-13.000 lira düzeyindeydi ve grev nedeniyle her gün 8.000 liralık bir kayıp söz konusuydu[96]. Bu noktadan hareketle, Şirket'in normal gelirinin ancak altıda birini elde edebildiğine dikkat çekilerek, kamuoyuna duyurduğu gibi kadrosunu birkaç gün içerisinde yükseltememesi halinde ameleye karşı uzlaşmaz tavrını sürdürmesinin olanaksız olduğu vurgulanıyordu. Bununla birlikte, amelenin de haftalar boyunca sendikalarına dayanarak greve devam etmesi çok olası değildi. Bu nedenle, Nâfıa Müsteşarı'nın sözünü ettiği gibi amelenin günlük 8 saat çalışma süresinde ısrar etmemesi ve Şirket'in de amelenin yıllık ikramiye talebi ve çıkarılan hizmetlilerin göreve dönüşü konularında engelleyici bir tutum almaması en doğru çözümdü[97].

İtilaf Devletleri'nin Uzlaştırma Girişimi ve Tramvay Şirketi'nin Tavrı

Grev sırasında İtilaf Devletleri tarafından başarılı sonuç vermeyen bir uzlaşma girişimi yaşanırken, Tramvay Şirketi'nin de tavrını giderek sertleştirdiği görülecektir. Bu çerçevede, anlaşmazlığın giderilebilmesi için İngiltere, Fransa ve İtalya Fevkalade komiserlerinin başkanlığında bir hakem komisyonu kurulması

Yeni Şark, No 120, 30 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2. Bu konuda ayrıca bkz.: "Tramvay Grevi Devam Ediyor", **Peyâm-ı Sabah**, No 11564-1134, 30 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.

93 "Tramvay Grevi", **Peyâm-ı Sabah**, No 11565-1135, 31 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3.

94 "Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1485, 29 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.

95 "Tramvay Amelesi", **İkdâm**, No 8938, 1 Şubat 1338/1922, s.3.

96 "Tramvay Amelesinin Grevi Devam Ediyor", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3257-229, 28 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.1.

97 "Tramvay Amelesi Grevinin Dördüncü Günü", **İkdâm**, No 8936, 30 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3.

Levent Şahverdi Arşivi

gündeme gelmiştir. Komiserlerin imzasıyla Hüseyin Hilmi Bey'e bildirilen karara göre, ilgili komisyona Fevkalade komiserler başkanlık edecek ve komisyon içerisinde Fevkalade komiserler, Tramvay Şirketi ve ameleyi temsilen birer olmak üzere toplam 3 delege yer alacaktı. Bu komisyonun kurulması kabul edildiği takdirde, görüşmelerin başlaması için öncelikli şart greve derhal son verilmesiydi. Komiserler, Hilmi Bey'den cevabını en kısa zamanda vermesini de istemişlerdi[98]. Bu girişime TSF tarafından verilen cevapta, öncelikle Tramvay Şirketi amelesinin kendi çıkarlarını korumak için bir teşkilat kurma hakkının olduğu vurgulanmıştır. Ne var ki Şirket, kuruntuya dayalı düşüncelerle bazı yerlerde gayri meşru nüfuz sağlayabilmek için harcama yapmakta ve amele teşkilatını yok etmeye çalışmaktaydı ki, aslında buna yetkisi yoktu. Gücünü, hissedarlarının da çıkarlarını feda etme pahasına amele teşkilatını yok etmek için kullanan Şirket, aksine karşılıklı çıkarları temin eden bir uzlaşma siyaseti izlemek zorundaydı. Nitekim gayri meşru faaliyeti için harcadığı parayla hem amelenin ihtiyaçlarını hem de hissedarlarının çıkarlarını garanti edebilirdi. Bu konularda Fırka Başkanlığı'na bir güvence verildiği takdirde greve hemen son verilecek ve hiçbir şart olmadan görüşmelere başlanacaktı[99]. Görüşmelerin başlama ihtimaline karşı da amele delegesi olarak Fırka Başkanı Hüseyin Hilmi Bey, uzman olarak da Şakir Rıza ve Ceylani beyler seçilmişti[100].

Amele tarafının bu cevabına karşı Şirket, öne sürülen iddiaların geçerli olmadığını söyleyerek TSF'nin aşırı fikirlere sahip olduğuna vurgu yapmış ve hakem komisyonu teklifine olumsuz yanıt vermiştir[101]. Bunun yanı sıra, 30 Ocak'ta *"Dersaadet Tramvay Şirketi Amele ve Müstahdeminine İhtâr"* başlığıyla bir açıklamada bulunarak grevdekilere karşı net bir tavır takınmıştır. Burada, ilgili açıklamanın Şirket tarafından amele ve hizmetlilere karşı bir iyilik düşüncesiyle kaleme alındığı belirtiliyordu. Buna göre, grev ilanından bu yana çalışanların

98 **BOA**, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası (DH.EUM.VRK), 23/121, 28 Cemazeyilevvel 1340/27 Ocak 1922. Ayrıca bkz.: "Tramvay Grevi Henüz Hitâm Bulmamışdır", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3258-230, 29 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2; "Tramvay Grevi", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3260-232, 31 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3.

99 "Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1487, 31 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2; "Tramvay Grevi", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3260-232, 31 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3.

100 "Tramvay Seferleri Gitdikçe Çoğalıyor", **İkdâm**, No 8937, 31 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2; "Tramvay Grevi", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3260-232, 31 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3. Vakit gazetesinin haberinde, komisyon içerisinde yer alan Rıza Bey'in ismi Ziya Bey olarak verilmektedir. ("Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1487, 31 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.)

101 "Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1488, 1 Şubat 1338/1922, s.2; "Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1490, 3 Şubat 1338/1922, s.2.

Levent Şahverdi Arşivi

önemli bir kısmı gündeliklerini kaybetmişlerdi ki, bu durum hem kendileri hem de aileleri açısından önemli bir kayıptı. Bu noktada Şirket özellikle vatmanların dikkatini çekiyordu. Zira belki de istemeyerek iş bırakmış olan vatmanlardan dolayı biletçi ve diğer bazı memurlar da işlerini kaybetmişlerdi. Diğer taraftan, ameleye grev yapma hakkını tanıyan kanun Şirket'e de istediği gibi hareket etme olanağını veriyordu. Bu çerçevede halka karşı, düzenli bir şekilde tramvay işletme zorunluluğu olduğundan, greve gidenlerden 2 Şubat Perşembe günü sabahına kadar iş başı yapmaları istenmekte ve o güne kadar görevine dönmeyenlerin istifa etmiş sayılacakları açıklanmaktaydı. Bu durumda, bu kişilerin yerine kesin olarak yeni memurlar alınacaktı ki, bunun ardından işine dönmek isteyenleri yeniden göreve almak için yeni alınanlar işten çıkarılmayacaktı. Dolayısıyla belirtilen günden sonra, işten ayrılmış sayılanların bir daha görevlerine dönme şansları bulunmuyordu[102].

Bu tebligata karşı, gerek amele gerekse TSF tarafından hiçbir cevap verilmezken[103], amele temsilcileri izlenecek politika konusunda TSF'de bir toplantı yapmış ve tutumlarında herhangi bir değişiklik olmamasına karar vermişlerdir[104]. Vakit gazetesine bir mektup göndererek amele adına konuşan Ahmed Behzad isimli bir kişi, Şirket'in direnmeyi sürdürdüğü takdirde kendilerinin de haklı olan taleplerinde ısrar edeceklerini ve şimdilik sükûnetle greve devam edeceklerini belirttikten sonra *"yaşasın grev, yaşasın adalet!"* sözleriyle kararlılık mesajı vermişti[105]. Fırka Başkanı Hilmi Bey de, kendilerine verilen sürenin önemli olmadığını söyleyerek son dakikaya kadar direneceklerini ve amelenin sakin ve kararlı olduğunu ifade etmişti[106]. Amelenin bu kararlı tavrının gerisinde, son 15 günlük yevmiyelerini Şirket'ten almış olmaları nedeniyle henüz

102 "Tramvay Grevi", **Peyâm-ı Sabah**, No 11565-1135, 31 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3; "Tramvay Seferleri Gitdikçe Çoğalıyor", **İkdâm**, No 8937, 31 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.2.

103 "Altıncı Gün", **Tercümân-ı Hakikat**, No 14667, 1 Şubat 1338/1922, s.2; "Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1489, 2 Şubat 1338/1922, s.2.

104 "Tramvay Şirketi İle Amelesi Arasında", **İkdâm**, No 8939, 2 Şubat 1338/1922, s.3; "Tramvay Grevi", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3262-234, 2 Şubat 1338/1922, s.3. Ayrıca bkz.: "Tramvay Amelesi Grevinin Devamı", **İkdâm**, No 8940, 3 Şubat 1338/1922, s.3; "Tramvay Grevi", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3263-235, 3 Şubat 1338/1922, s.3.

105 "Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1491, 4 Şubat 1338/1922, s.2.

106 "Tramvay Amelesi Grevinin Son Şekli", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3264-236, 4 Şubat 1338/1922, s.2. Bu süreçte, Elektrik Kumpanyası amelesi de Nâfıa Nezareti'ne 25 maddelik bir talep listesi sunmuştu. Talep listesinin içerisinde, çalışma saatlerinin 8'e düşürülmesi isteği de yer alırken, amele ve kumpanya temsilcileri Nâfıa Nezareti'nde Hukuk Müşaviri Ohannes Bey'in başkanlığında toplanarak görüşmelere başlayacaklardı. Bkz.: a.y.

Levent Şahverdi Arşivi

çok büyük bir geçim sıkıntısına düşmemelerinin de payı olduğu söyleniyordu[107]. Bu noktada bazı amelenin görüşü de, Şirket'in olumsuz tavrı karşısında grevin genel bir nitelik kazanacağı yönündeydi[108]. Nitekim yürütülen uzlaşma çabasının başarısızlığı ihtimali dikkate alınarak grevi yaygınlaştırabilmek için Şirket-i Hayriye ve Elektrik Şirketi amelesiyle görüşmelere başlanmıştı[109].

Ulaşımın Düzene Sokulmaya Başlanması ve Hükûmetin Çabaları

Amele tarafı kendilerine yapılan tebligata karşı ilk aşamada kararlı bir duruş sergilese de, kısa zaman içerisinde yaşanan gelişmeler bu tutumun değişmesine ve grevin başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olacaktır. Bu gelişmelerin başında, Tramvay Şirketi'nin sefere çıkardığı araba sayısını düzenli bir şekilde artırması gelmektedir. Şirket, yeni katılan ameleyle birlikte kısa bir zaman içerisinde şehrin her tarafındaki tramvay ulaşımını temin edeceğini öne sürerken[110], bu konudaki tüm tartışmalara rağmen giderek artan araba sayıları bu öngörüyü büyük ölçüde doğrulamaktaydı. Bu çerçevede Polis Müdürü Esad Bey'e göre, Şubat ayının başı itibariyle 185 arabadan 120'si ulaşıma sokulmuştu[111]. Bunların içerisinde, usta vatman bulunamadığı için ilk aşamada işletilemeyen ve hatların en tehlikelisi olarak gösterilen Fatih-Harbiye hattı da bulunuyordu[112]. Gelinen noktada, Şişli-Tünel, Tatavla [Kurtuluş]-Tünel, Maçka-Tünel, Taksim-Sirkeci, Beşiktaş-Karaköy, Ortaköy-Eminönü, Bebek-Eminönü, Ortaköy-Aksaray, Aksaray-Sirkeci, Fatih-Sirkeci ve Topkapı-Sirkeci hatlarında tramvay seferleri yapılabiliyordu[113].

İlerleyen zamanda araba sayısı 135'e ulaşırken[114], daha sonra bu sayı 150'ye çıkmıştır[115]. Ardından da, önce 165-180'i sonra da 200'ü bulmuştur[116]. Seferler

107 "Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1490, 3 Şubat 1338/1922, s.2.

108 "Tramvay Grevi", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3263-235, 3 Şubat 1338/1922, s.3.

109 "Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1488, 1 Şubat 1338/1922, s.2; "Grevin Sekizinci Günü", **İleri**, No 1438, 2 Şubat 1338/1922, s.3.

110 "Tramvay Şirketi İle Amelesi Arasında", **İkdâm**, No 8939, 2 Şubat 1338/1922, s.3.

111 "Tramvay Amelesi Grevinin Devamı", **İkdâm**, No 8940, 3 Şubat 1338/1922, s.3.

112 "Tramvay Şirketi İle Amelesi Arasında", **İkdâm**, No 8939, 2 Şubat 1338/1922, s.3.

113 "Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1489, 2 Şubat 1338/1922, s.2; "Tramvay Şirketi İle Amelesi Arasında", **İkdâm**, No 8939, 2 Şubat 1338/1922, s.3.

114 "Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1491, 4 Şubat 1338/1922, s.2.

115 "Tramvay Grevi", **Yeni Şark**, No 125, 4 Şubat 1338/1922, s.2; "Tramvaycıların Grevi", **İkdâm**, No 8943, 6 Şubat 1338/1922, s.3; "Sosyalistler Arasında", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3266-238, 6 Şubat 1338/1922, s.3.

116 "Tramvay Grevi", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3265-237, 5 Şubat 1338/1922, s.2; "Tramvay Grevi",

Levent Şahverdi Arşivi

artarken zabıtanın herhangi bir engelleme girişimine yönelik tedbirleri de devam ettiriliyordu[117]. Dolayısıyla Şirket, amelenin tavrına karşı neredeyse tüm maddi gücünü kullanarak ulaşımın normale döndüğü izlenimini yaratmaya çalışmakta[118], ortaya çıkan rakamlar da Şubat ayının ilk haftası içerisinde bunun önemli ölçüde gerçekleştiğini göstermekteydi[119].

Bu sırada dışarıdan yeni ameleler iş için başvurdukları gibi greve katılmasına karşın Fırka'dan ayrılarak başvuranların olduğu da öne sürülüyordu. Ayrıca Mütekaidin-i Askeriye [Emekli Asker] Cemiyeti ve Şoför Mektebi tarafından da Şirket'e başvurularak işçi ve ameleye ihtiyaç olduğu takdirde gerekli personelin sağlanacağı bildirilmişti[120]. Böylece bir taraftan eski çalışanların geri dönüşleri onaylanırken, diğer taraftan tanınan sürenin bitmesinden hareketle yeni amele kabulüne başlanmıştı[121]. Yeni gelenler, atanan memurlar aracılığıyla yeteneklerine göre vatmanlık ya da biletçilik için seçiliyorlardı[122]. Bu konuda, kesin olmamakla birlikte çeşitli sayılar kamuoyuyla paylaşılmıştır. Buna göre, grevin başlamasından itibaren geçen 1 haftalık süre zarfında dışarıdan 2.300 yeni amelenin kaydedildiği belirtiliyordu[123]. Bir veriye göre de, verilen sürenin bitmesiyle birlikte dışarıdan binlerce işsiz amele iş başvurusunda bulunmuştu[124] ve bunların 2.200'ünü vatmanlık için başvuranlar oluşturuyordu[125]. Dışarıdan gelen iş talepleri o denli

Yeni Şark, No 126, 5 Şubat 1338/1922, s.3; "Tramvay Grevi Etrafında", **Peyâm-ı Sabah**, No 11570-1140, 5 Şubat 1338/1922, s.3; "Tramvay Amelesi İtilâfa Çalışıyor", **Yeni Şark**, No 127, 6 Şubat 1338/1922, s.3; "Tramvay Grevi", **Peyâm-ı Sabah**, No 11572-1142, 7 Şubat 1338/1922, s.2; "Tramvay Amelesinin Hükûmete Bir Mürâcaâtı", **İkdâm**, No 8944, 7 Şubat 1338/1922, s.3.

117 "Dâhilî Haberler", **Peyâm-ı Sabah**, No 11569-1139, 4 Şubat 1338/1922, s.3.

118 "Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1491, 4 Şubat 1338/1922, s.2.

119 "Tramvay Amelesinin Grevi ve Şirket", **İkdâm**, No 8942, 5 Şubat 1338/1922, s.3.

120 "Tramvay Grevi Etrafında", **Peyâm-ı Sabah**, No 11566-1136, 1 Şubat 1338/1922, s.3; "Tramvay Şirketi İle Amelesi Arasında", **İkdâm**, No 8939, 2 Şubat 1338/1922, s.3; "Tramvay Grevi", **Yeni Şark**, No 125, 4 Şubat 1338/1922, s.2.

121 "Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1491, 4 Şubat 1338/1922, s.2; "Grevin Tarz-ı Devamı", **Tercümân-ı Hakikat**, No 14670, 4 Şubat 1338/1922, s.3; "Tramvay Amelesinin Grevi ve Şirket", **İkdâm**, No 8942, 5 Şubat 1338/1922, s.3; "Sosyalistler Arasında", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3266-238, 6 Şubat 1338/1922, s.3.

122 "Grevin Tarz-ı Devamı", **Tercümân-ı Hakikat**, No 14670, 4 Şubat 1338/1922, s.3.

123 "Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1489, 2 Şubat 1338/1922, s.2.

124 "Grevcilere Verilen Mühlet Bitdi", **Tercümân-ı Hakikat**, No 14669, 3 Şubat 1338/1922, s.1; "Tramvay Amelesi Grevinin Son Şekli", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3264-236, 4 Şubat 1338/1922, s.2; "Tramvay Grevi Etrafında", **Peyâm-ı Sabah**, No 11570-1140, 5 Şubat 1338/1922, s.3.

125 "Tramvay Grevi", **Yeni Şark**, No 125, 4 Şubat 1338/1922, s.2. Son yapılan talepler içerisinde

Levent Şahverdi Arşivi

artmıştı ki, bu kişilerin kayıtlarının düzenli bir şekilde tutulabilmesi için polise başvurulmak zorunda kalınmıştı[126]. Yeni başvuruda bulunanlar acemi olmakla birlikte bir iş eğitimine tâbi tutuluyorlardı. Nitekim işleyen arabalardaki vatman ve kondüktörlerin bir kısmını bu mesleğe yatkın olup eğitim alanlar, diğer kısmını eski ameleler oluşturmaktaydı[127].

Grevciler arasından ise, belirli bir başvurunun gerçekleştiği öğrenilmekle birlikte[128], bunların 15[129] ila 20-30 gibi henüz sınırlı sayıda olduğu anlaşılıyordu[130]. Grevcilerin önemli bir kısmı ise yapılan ihtara rağmen henüz işe dönmemişti[131]. Şirket, eski amelesinden özellikle vatmanlara karşı ılımlı hareket etmek zorunluluğunu hissettiğinden bu kişileri kabul etme konusunda daha istekli davranıyordu[132].

Araba sayısının giderek artması ulaşım açısından olumlu olmakla birlikte bu gelişme yaşanan düzensizliği tamamen ortadan kaldıramamıştır. İşleyen arabaların özellikle Beyoğlu bölgesine verilmesinin de etkisiyle[133], tüm olumlu gelişmelere karşın ulaşımın eski düzenini alabilmesi için daha bir süre geçmesi gerektiği kaydediliyor[134] ve seferlerdeki düzensizliğe şu gözlemle işaret ediliyordu:

---

de, 76 kişinin vatmanlık, 240 kişinin biletçilik için başvurdukları kaydediliyordu. ("Grevin Tarz-ı Devamı", **Tercümân-ı Hakikat**, No 14670, 4 Şubat 1338/1922, s.3.)

126 "Tramvay Grevi", **Peyâm-ı Sabah**, No 11568-1138, 3 Şubat 1338/1922, s.3; "Tramvay Amelesinin Grevi ve Şirket", **İkdâm**, No 8942, 5 Şubat 1338/1922, s.3.

127 "Tramvay Amelesinin Grevi ve Şirket", **İkdâm**, No 8942, 5 Şubat 1338/1922, s.3.

128 "Grevin Tarz-ı Devamı", **Tercümân-ı Hakikat**, No 14670, 4 Şubat 1338/1922, s.3.

129 "Tramvay Grevi", **Peyâm-ı Sabah**, No 11568-1138, 3 Şubat 1338/1922, s.3.

130 "Tramvay Grevi", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3263-235, 3 Şubat 1338/1922, s.3; "Tramvay Amelesi Grevinin Son Şekli", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3264-236, 4 Şubat 1338/1922, s.2; "Tramvay Amelesi", **İkdâm**, No 8941, 4 Şubat 1338/1922, s.3; "Grev Bitmek Üzeredir", **Akşam**, No 1211, 4 Şubat 1338/1922, s.2; "On İkinci Gün", **Tercümân-ı Hakikat**, No 14672, 6 Şubat 1338/1922, s.2.

131 "Şirketin Mühleti ve Amele", **Akşam**, No 1209. 2 Şubat 1338/1922, s.2.

132 "Tramvay Amelesinin Grevi ve Şirket",**İkdâm**, No 8942, 5 Şubat 1338/1922, s.3; "On Birinci Gün", **Tercümân-ı Hakikat**, No 14671, 5 Şubat 1338/1922, s.2.

133 "Tramvay Grevi Etrafında Mütemmim Tahkikat", **İleri**, No 1441, 5 Şubat 1338/1922, s.3.

134 "Tramvay Amelesi Grevinin Devamı", **İkdâm**, No 8940, 3 Şubat 1338/1922, s.3. Diğer taraftan, Şirket bünyesindeki 30-40 civarındaki şoförün greve katılması da mevcut otomobilleri işleyemez duruma getirmişti. ("Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1490, 3 Şubat 1338/1922, s.2. Bu konuda ayrıca bkz.: "Tramvay Amelesi Grevinin Son Şekli", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3264-236, 4 Şubat 1338/1922, s.2.)

Levent Şahverdi Arşivi

"[…] grev memleketimizde esasen hiç menzelesinde [derecesinde] bulunan vesâit-i nakliyeyi esasından baltaladı.

Filvâki kumpanya tedarik etdiği amele ile yüzde elli nisbetinde tramvayların seyr-ü seferini temine muvaffak olmuş ise de katiyyen seyr-ü sefer intizamı temin edilemiyor. Dün akşam ve bu sabah bütün tramvay istasyonlarında ahali saatlerce beklemişdir. Arada bir geçen tramvay arabaları ise bu kalabalığı nakl etmekten külliyyen uzak bulunmakdadır."[135]

Grevci amele içerisinde yer alan Ahmed Behzad da, daha önce sözü edilen mektubunda, kamuoyundaki bilgilere karşın ulaşıma sokulan düzenli araba sayısını en fazla 40 olarak vermekte ve çoğunluğunu acemi ve belgesiz olarak gördüğü ve *"vatman taslağı"* olarak nitelendirdiği bu kişilerden belge aranmamasının nedenlerini sormaktaydı. Kendisinin çok daha önemli bir iddiası ise, sefere sokulan araba sayısını fazla gösterebilmek için sabahleyin depodan çıkarılan bir arabanın 2-3 seferden sonra tekrar depoya çekilerek yerine başka numaralı bir arabanın konulduğu yönündeydi[136]. Ancak tüm bu eleştirilere karşın, ulaşımın grevin başındaki düzensizliğinden giderek uzaklaştığı da bir gerçektir.

Bu aşamadaki gelişmelerle birlikte kamuoyunda çeşitli değerlendirmeler yapılırken, bunların ağırlığını amelenin tutumu ve grevin başarısızlığı oluşturuyordu. Bunlardan birinde, amelenin tavrına yönelik şaşkınlık: *"En ziyade şayan-ı dikkat olan cihet şirket seyr-ü seferi günden güne muntazam bir hale ifrağa ve arabaların mikdarını tezyide muvaffak olduğu halde amelenin de grevde devam eylemesidir"* sözleriyle dile getirilmişti[137]. Grevin geldiği nokta özetlenirken de:*" […] artık bugün (grev)in vücudundan bahsetmek doğru bir şey değildir"* denilerek amelenin başarısızlığı öne çıkarılmıştı[138]. Aynı bağlamda, artık grevin bir başarısızlık üzerinden tam bir dağılma arifesinde olarak devam ettiği de vurgulanıyordu[139].

---

135 "Tramvay Grevi", **Yeni Şark**, No 123, 2 Şubat 1338/1922, s.2. Konuya ilişkin bir habere göre de, sınırlı sayıdaki araba ancak sabah saat sekiz buçuk ve dokuzda sefere başlamakta ve akşam altı buçukta seferler kesilmekteydi. ("Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1490, 3 Şubat 1338/1922, s.2.)

136 "Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1491, 4 Şubat 1338/1922, s.2. Vatmanların acemiliğine yönelik iddialar daha sonra da devam ettirilmiştir. ("Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1493, 6 Şubat 1338/1922, s.3.)

137 "Tramvay Grevi", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3262-234, 2 Şubat 1338/1922, s.3.

138 "Tramvay Şirketi İle Amelesi Arasında", **İkdâm**, No 8939, 2 Şubat 1338/1922, s.3.

139 "Tramvay Amelesi Grevinin Son Şekli", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3264-236, 4 Şubat 1338/1922,

Levent Şahverdi Arşivi

Amelenin çalışma saatleri ve ikramiye konularına yönelik talepleri de mali açıdan karşılanamaz olarak görülüyordu. Bu çerçevede Tramvay Şirketi'nin o güne kadar çalışanların taleplerini olabildiğince dikkate aldığı ve hiçbir harcamadan kaçınmayarak haklarını ciddi bir şekilde koruduğu fikri savunuluyordu. Bu açıdan 8 saatlik çalışma talebi Şirket'i mali açıdan büyük bir zarara sokacaktı. Nitekim Şirket'in Dünya Savaşı'ndan itibaren yaşadığı mali sıkıntılar hissedarlarına ödeme yapamamasına yol açmıştı. Tüm bunlardan hareketle, amelenin, taleplerde ısrar etmenin kendileri açısından ne denli zararlı olacağını göz önüne alacakları düşünülüyordu[140]. İkramiye konusunda da, amelenin ısrarcı olacağı belirtilmekle beraber Şirket'in 7-8 yıldan bu yana hissedarlarına para veremediği düşünüldüğünde, mali durumunun ameleye ikramiye dağıtabilecek kadar güçlü olmadığı öne sürülüyordu. Öyle ki, ikramiye verildiği takdirde tahvillerin ödenememesi tehlikesi söz konusuydu. Bu nedenle Şirket'in ameleye karşı kesinlikle bir fedakârlıkta bulunmayacağı düşünülüyordu[141].

Bununla birlikte, Şirket'in hatalı tutumu üzerinden bir hakem komisyonu gerekliliğine de değinilmiştir: *"Hidmetinden haksız yere çıkarıldığı iddiâ olunanların vazifelerine iâdesi için de kumpanyanın müşkilât çıkarmasına aklımız ermiyor. Bu haksızlık ya mevcuddur, ya değildir. Amele ile kumpanya arasında haksızlığın vücûd veya ademini [yokluk] takdir ile salim bir hükm verecek bir hakem tayini elbette müşkil bir iş olamaz, binaenaleyh gülünç bir hâl alan bu hadiseye artık bir nihayet verilerek* şehrin *harekâtını tazyikden vazgeçilmesini isteriz."*[142]

Yaşanan gelişmeler hakkında konuşan Polis Genel Müdürü Esad Bey de, uzlaşmayı gündeme getiren bir mesaj vermiştir. Kendisi öncelikle grevin yasal bir şekilde ilan edildiğini ve sakin bir şekilde sürdüğünü söylemiştir. Nitekim ilk gün yaşanan ve çok da önem taşımayan olayların dışında amele hiçbir şekilde işleyen arabalara bir saldırıda bulunmamıştı. O gün itibariyle sefer yapan arabaların içinde bir polis memuru da yer almasına karşın kendisi grevcilerin hiçbir olumsuz davranışına maruz kalmamıştı. Bununla birlikte, kanuna aykırı bir şekilde amele grevine destek için önceden bildirilmeyen yeni grevler baş gösterirse buna izin verilmeyecekti ve bunları önlemek adına gerekli önlemler alınmıştı. Grev süresince

s.2; "Tramvay Grevi", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3265-237, 5 Şubat 1338/1922, s.2.

140 "Tramvay Grevi", **Peyâm-ı Sabah**, No 11567-1137, 2 Şubat 1338/1922, s.3.

141 "Tramvay Grevi", **Yeni Şark**, No 125, 4 Şubat 1338/1922, s.2.

142 "Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1491, 4 Şubat 1338/1922, s.2.

Levent Şahverdi Arşivi

amele ya da Şirket tarafından kendilerine bir başvuru söz konusu olmadığını belirten Esad Bey, grevin 1 haftaya kadar sonuçlanabileceği öngörüsünü dile getirmekte ve uzlaşma konusunda şunları söylemekteydi*: "Ben hiçbir vakit (grev) yapan bu kadar amelenin aç kalması tarafdarı değilim. Hükûmetin her iki tarafın nokta-i nazarını nazar-ı dikkate alarak telif-i beyn [uzlaşma] için yapacağı bir teşebbüsde muvaffak olacağını zan ve tahmin ediyorum."*[143]

Nitekim Şirket'in önlemlerini artırmasıyla birlikte grevcilerin açıkta kalma tehlikesini dikkate alan hükûmet, taraflar arasında bir uzlaşma zemini aramaya karar vermişse de bu konuda somut bir adım atılamamıştı[144]. Bu konudaki en önemli adım Şehremini Celal Bey'den gelecektir. Kendisi, Şirket müdürlerinden birisini makamına davet ederek bir uzlaşma arayışı içerisine girmişti. Bu konudaki görüşmelerin hayli ilerlediğinden hareketle kısa zaman içerisinde bir uzlaşmanın sağlanabileceği ümidi doğsa da[145], bu girişim de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Gelinen noktada amele tarafı, 8 saatlik çalışma ve 6 kişinin görevine iade edilmesi şartlarından vazgeçerek ikramiye konusuyla grev sırasındaki yevmiyelerinin ödenmesini öne çıkarmaktaydı[146]. Ancak Şirket, mali durumunu gerekçe göstermesinin yanı sıra arabalarını işletebilecek ameleyi de bulmaya başladığından görüşmeye sıcak bakmıyordu. Onlara göre, artık amelenin hiçbir şart öne sürmeden işe başlamasından başka bir çözüm yolu bulunmuyordu[147].

---

143 "Tramvay Amelesi Grevinin Devamı", **İkdâm**, No 8940, 3 Şubat 1338/1922, s.3. Esad Bey'in amelenin sakin tavrına yönelik sözleri nedeniyle, Ahmed Behzad isimli kişi daha önce sözü edilen mektubunda tüm grevciler adına kendisine teşekkür etmiştir. ("Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1491, 4 Şubat 1338/1922, s.2.)

144 "Tramvay Amelesi", **İkdâm**, No 8941, 4 Şubat 1338/1922, s.3; "Tramvay Amelesi Grevinin Son Şekli", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3264-236, 4 Şubat 1338/1922, s.2. Bu adımın öncesinde, Tramvay Şirketi Müdürü ile Nâfıa Nezareti Müsteşarı Burhaneddin Bey bir görüşme gerçekleştirmiş, TSF'ye üye bir kişiyle de Bâbıâli'de bir görüşme yapılmıştı. ("Tramvay Şirketi Direktörü Nâfıa'da", **İleri**, No 1436, 31 Kânûn-ı sânî 1338/1922, s.3; "Tramvay Grevi", **Yeni Şark**, No 123, 2 Şubat 1338/1922, s.2.)

145 "Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1491, 4 Şubat 1338/1922, s.2; "Tramvay Grevi", **Yeni Şark**, No 125, 4 Şubat 1338/1922, s.2.

146 "Tramvay Grevi", **İleri**, No 1440, 4 Şubat 1338/1922, s.2; "Dâhilî Haberler", **Peyâm-ı Sabah**, No 11569-1139, 4 Şubat 1338/1922, s.3.

147 "Dâhilî Haberler", **Peyâm-ı Sabah**, No 11569-1139, 4 Şubat 1338/1922, s.3; "Sosyalistler Arasında", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3266-238, 6 Şubat 1338/1922, s.3.

Levent Şahverdi Arşivi

Amele Arasında Görüş Ayrılıkları ve Grevin Sona Ermesi

Tramvay Şirketi'nin ulaşımı düzenlemeye başlamasıyla birlikte katılaşan tavrına, uzlaşma arayışlarının başarısızlığı da eklenince grevciler arasında giderek derinleşen görüş ayrılıkları ortaya çıkacaktır. Tüm bu gelişmeler, grevin başarısızlıkla sonuçlanmasına giden süreci de hızlandıracaktır. Bu aşamadaki önemli bir gelişme, Beyazıt civarındaki Silahtar Ağa Fabrikası'ndan gelerek tramvay arabalarına elektrik veren kablolara düzenlenen saldırıdır. Buna göre, Beyazıt civarındaki 2 kablodan biri üzerine bir demir sokulmak yoluyla tamamen tahrip edilirken, diğer kablo da bu şekilde tahrip edilmek istenmişse de sokulan demir parçasının kabloyu sıyırmasıyla bu amaca ulaşılamamıştır. İkinci kablo da tahrip edilmiş olsaydı, en az 2 gün olmak kaydıyla tamirat süresinin sonuna kadar tramvay ulaşımı durdurulacaktı. Bu girişimin, grevci amele tarafından yapıldığı düşünüldüğünden İtilaf Devletleri zabıtasınca soruşturma açılmıştı[148].

Nitekim bu aşamada, TSF Başkanı Hilmi Bey ve Fırka İdare Meclisi üyesi Ceylani Beyle birlikte toplam 6 kişinin İtilaf Devletleri zabıtasınca tutuklandıkları[149], ancak daha sonra serbest bırakıldıkları haberleri geliyordu[150]. Hilmi Bey'in tutuklanma sebebinin Tramvay Şirketi'ne yönelik sabotaj olduğu öne sürülse de[151], kendisi bunun çok önemli olmayan bir sebepten kaynaklandığını açıklamıştır. Buna göre, grev kararının ardından Şirket'in yeni aldığı memur ve amele onu tanımadıkları için tramvaya bindiğinde bilet talep etmişlerdi. Kendisini TSF Başkanı olarak tanıtan Hilmi Bey, tramvaylara biletsiz bindiğini söylemişse de hizmetlinin diretmesi üzerine aralarında tartışma çıkmış ve Hilmi Bey hizmetliye vurmuştu. Kendisi bunun üzerine tutuklanmışsa da durumun anlaşılması üzerine serbest bırakılmıştı. Hilmi Bey, daha öncesinde yaşadığı durumlardan ötürü bu gelişmeden hiç etkilenmeyeceğini ifade etmişti[152].

---

148 "Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1495, 8 Şubat 1338/1922, s.2.

149 "Hilmi Bey Tevkif Edildi", **Tercümân-ı Hakikat**, No 14669, 3 Şubat 1338/1922, s.1; "Tramvay Amelesi Grevinin Son Şekli", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3264-236, 4 Şubat 1338/1922, s.2; "Dâhilî Haberler", **Peyâm-ı Sabah**, No 11569-1139, 4 Şubat 1338/1922, s.3; "Tramvay Amelesinin Grevi ve Şirket", **İkdâm**, No 8942, 5 Şubat 1338/1922, s.3.

150 "Grevciler Tahliye Edildi", **Tercümân-ı Hakikat**, No 14670, 4 Şubat 1338/1922, s.3; "Tramvay Amelesinin Grevi ve Şirket", **İkdâm**, No 8942, 5 Şubat 1338/1922, s.3.

151 Ülker, "Mütareke İstanbul'unda Tramvay İşçileri Hareketi: Türkiye Sosyalist Fırkası, İşgal Makamları ve Radikaller", s.228. Bu konudaki bir habere göreyse, Hilmi Bey'in, ameleyi uzlaşmadan kaçındıran tavırları nedeniyle gözaltına alındığı yönünde söylentiler mevcuttu. ("Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1491, 4 Şubat 1338/1922, s.2.)

152 "Tevkif ve Tahliye", **Aydede**, Sene 1, No 12, 9 Şubat 1338/1922, s.2. Olayın soruşturulması

Levent Şahverdi Arşivi

Diğer taraftan, Tramvay Şirketi de, Fırka önderlerinden Aksaray depo müdürü Şakir, müdür muavini Nubar, kontrol kalemi müdürü Ceylani ve diğer memurlardan Rıza ve Celal beylerin görevlerine son vermişti[153]. Görevlerine son verilen Şakir ve Ceylani beylerle Rasim Efendi'nin bu durumdan üzüntü duyarak Fırka'dan ayrılıp Şirket'e hizmet etmeye başladıkları bilgisi de kamuoyuna yansımıştı[154].

Amele ile TSF arasında probleme yol açan önemli bir gelişme de, gerek Hilmi Bey gerekse diğer yönetici ve amele delegelerinin grevcilere işe dönmeleri çağrısında bulunmalarıdır. Buna göre, Hilmi Bey tutuklu bulunduğu yerden ameleye haber göndererek işe başlama çağrısında bulunmuştu. Buna karşılık amele, kendilerine işbaşı yapmayı öneren bir kişiyi başkan olarak tanımayacakları yönünde olumsuz bir karşılık vermişti[155]. Diğer yönetici ve delegeler de, Fırka'nın Aksaray, Şişli, Beşiktaş şubelerini gezerek ameleye arzu ettikleri şekilde hareket edebileceklerini ve kendi siyasetlerinin başarısızlıkla sonuçlanmak üzere olduğunu söylemişlerdi. Onlara göre, greve devam etmek kendileri açısından iyi bir sonuç vermeyecekti[156].

Yaşanan bu kriz üzerine, *"müfrit"* olarak da nitelendirilen bir kısım amele Fırka Başkanı Hilmi Bey ile genel merkez yöneticilerini reddettiği gibi bazı Fırka önderlerini ihanetle suçlamıştı. Ayrıca delegeleri amele delegeliğinden azletmiş ve Aksaray, Beşiktaş ve Şişli şubelerinden üçer delege seçerek Fırka

---

sonucunda ise, Sosyalist Fırkası eski başkanı Hüseyin Hilmi Bey'in yanı sıra, kâtip Mehmed Emin, Kenan Nuri, Salih Yusuf ve İbrahim Mahir beyler elektrik kablolarına yapılan saldırıdan suçlu bulunmuşlardır. Bunun sonucunda Hüseyin Hilmi Bey'in 2, Mehmed Emin Bey'in 6 ve Kenan Nuri Bey'in 3 ay ve diğerlerinin de sekizer gün mahkûmiyetlerine karar verilmiştir. (**BOA**, DH.KMS, 61-2/63, 10 Şevval 1340/6 Haziran 1922.)

153 "Tramvay Amelesi Grevinin Son Şekli", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3264-236, 4 Şubat 1338/1922, s.2. Bu konuda bazı farklı isimler için bkz.: "Tramvay Grevi", **Yeni Şark**, No 125, 4 Şubat 1338/1922, s.2; "Dâhilî Haberler", **Peyâm-ı Sabah**, No 11569-1139, 4 Şubat 1338/1922, s.3. Şişli garajında "Sör" namındaki birinin koruması altında bulunan otomobillerin tümüyle tahrip olmasının ardından bu kişi de tutuklanmıştı. Bu kişi grevcilere katılmayıp son zamanlara kadar görevine devam etmişse de, kendisinin koruması altındaki otomobillerin nasıl tahrip olduğu yanıtlanması gereken bir soru olarak görülüyordu. ("Tramvay Amelesinin Grevi ve Şirket", **İkdâm**, No 8942, 5 Şubat 1338/1922, s.3.)

154 "Tramvay Grevi Etrafında Mütemmim Tahkikat", **İleri**, No 1441, 5 Şubat 1338/1922, s.3.

155 "Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1491, 4 Şubat 1338/1922, s.2.

156 "Grev Bitmek Üzeredir", **Akşam**, No 1211, 4 Şubat 1338/1922, s.2; "Tramvaycıların Grevi", **İkdâm**, No 8943, 6 Şubat 1338/1922, s.3; "Tramvay Amelesi İtilâfa Çalışıyor", **Yeni Şark**, No 127, 6 Şubat 1338/1922, s.3.

Levent Şahverdi Arşivi

Genel Merkezi'nde bir toplantı yapmıştı. Bu toplantıda, tramvayların işlemeye başlamasının yanı sıra Şirket'in ameleye karşı günden güne ilgisiz bir tavır takınması gündem konusu olmuş ve TSF'ye kendilerini ne zamana kadar iaşe edebileceği ve mevcut hesaplarının durumu sorulmuştur. Bu toplantıdan sonra yapılan bir açıklamaya göre, artık amelenin hakları TSF'den ayrılarak oluşturulan yeni delegeler aracılığıyla savunulacaktı[157]. Bu gelişme, bir anlamda amelenin Fırka yönetimine el koyması anlamına geliyordu[158] ve tahliye edilmiş olan Hilmi Bey'in de bu yeni durumu kabul ettiği belirtiliyordu[159].

Bu aşamada, amelenin sakin olduğu ifade edilmekle birlikte kendi arasında bir anlaşmazlığa düştüğü de söyleniyordu[160]. Fırka'nın aşırılık yanlısı olarak görülen bir kesimi, taleplerde ısrar edilmesi gerektiğini söylemekte ve yakın bir zamanda grevi yaygınlaştıracaklarını öne sürmekteydi[161]. Ancak bu konudaki sözler bir sonuca ulaştırılamamıştı[162]. Yine kararlı bir tutum sergileyen bir kısım amele, işe başlamaları yönündeki tebligata karşın greve devam edeceklerini belirtiyordu. Kendileri, henüz son güçlerini ortaya koymamışlardı ve haklarını alana kadar grevi sürdüreceklerdi. Bu kişiler, tebligattan sonra göreve dönenlerin olmadığını ileri sürmekte ve halen çalışan araba sayısının ortaya koyulan rakamların aksine en fazla 80 olduğunu belirtmekteydiler. Bu arabaları işletenler de Şirket'in kendi memurlarıyla greve katılmayan Amele Sıyanet Cemiyeti üyeleriydi. Dolayısıyla dışarıdan amele sağlanması konusunda da endişe edilecek bir durum yoktu[163].

Ancak bu kararlı ifadelere karşın, Şirket'in verdiği süreye uygun hareket etmek isteyenlerin de olduğundan söz edilerek, bu kişilerin diğerlerinin etkisiyle harekete geçemedikleri kaydediliyordu. Bununla beraber, grevcilerin önemli bir kısmının hemen uzlaşmadan yana tavır koydukları anlaşılıyordu[164].

---

157 "Tramvay Amelesi Grevinin Son Şekli", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3264-236, 4 Şubat 1338/1922, s.2; "Tramvay Grevi", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3265-237, 5 Şubat 1338/1922, s.2; "Tramvay Amelesinin Grevi ve Şirket", **İkdâm**, No 8942, 5 Şubat 1338/1922, s.3; "Sosyalistler Arasında", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3266-238, 6 Şubat 1338/1922, s.3; "Tramvay Grevi", **Vakit**, No 1493, 6 Şubat 1338/1922, s.3; "Tramvaycıların Grevi", **İkdâm**, No 8943, 6 Şubat 1338/1922, s.3.

158 "Sosyalistler Arasında", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3266-238, 6 Şubat 1338/1922, s.3.

159 "Tramvay Grevi Etrafında Mütemmim Tahkikat", **İleri**, No 1441, 5 Şubat 1338/1922, s.3.

160 "Tramvay Grevi", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3265-237, 5 Şubat 1338/1922, s.2; "Tramvaycıların Grevi", **İkdâm**, No 8943, 6 Şubat 1338/1922, s.3.

161 "Tramvay Amelesi İtilâfa Çalışıyor", **Yeni Şark**, No 127, 6 Şubat 1338/1922, s.3; "Tramvaycıların Grevi", **İkdâm**, No 8943, 6 Şubat 1338/1922, s.3.

162 "Grev Umûmîleşmiyor", **Tercümân-ı Hakikat**, No 14670, 4 Şubat 1338/1922, s.3.

163 "Tramvay Grevi Etrafında Mütemmim Tahkikat", **İleri**, No 1441, 5 Şubat 1338/1922, s.3.

164 "Tramvaycıların Grevi", **İkdâm**, No 8943, 6 Şubat 1338/1922, s.3.

Levent Şahverdi Arşivi

Nitekim Fırka'daki toplantının ardından, ameleden önemli bir kısmının işe geri dönmek için başvuru yaptığı haberleri gelirken[165], toplam sayısı 400 ila 600-700 arasında olduğu söylenen[166] bir amele grubu da uzlaşma arayışıyla resmî makamlara başvurmak için harekete geçmişti. Aksaray deposu önünde toplanarak harekete geçen bu topluluk, göğüslerinde kırmızı kurdele ve ellerinde kırmızı bayraklar ve tezahüratlar eşliğinde ilgili makamlara yürümek istemişse de, zabıta topluluğun bir düzen içerisinde yürümesini sağlayarak herhangi bir olay yaşanmasına izin vermemiştir[167]. Bunların içerisinden 22 kişilik bir grup[168] önce Polis Genel Müdürü Esad Bey'i ziyaret etmiştir. Bu konuda bir açıklama yapan muavin Sadi Bey'e göre, Esad Bey'e yönelik ziyaret önceden haber verilmeden gayri resmî olarak gerçekleştirilmişti. Bu görüşmede amele delegeleri, grev sırasındaki yevmiyelerinin ödenmesi kaydıyla o güne kadar öne sürdükleri taleplerinden vazgeçerek işe dönmek istediklerini söylemiş ve bu konuda Esad Bey'den bir girişimde bulunmasını istemişlerdi. Buna karşılık Esad Bey de, amelenin talebini ilgili yerlere ileteceğini ifade etmişti. Sadi Bey, Tramvay Şirketi'nin, taleplerinden vazgeçen ve *"maişet derdi altında inleyen bu zavallıları"* geri alacağını düşünüyordu[169].

Daha sonra aynı taleple Dâhiliye Nazırı Ali Rıza Paşa ziyaret edilirken, Paşa'nın adres olarak Nâfıa Müsteşarı Burhaneddin Bey'i işaret etmesi üzerine bu kez kendisiyle görüşülmüştür. Müsteşar da gerekli girişimde bulunacağını ifade etmiştir[170]. Amele delegeleri Esad ve Burhaneddin Beyler'in dışında, benzer bir taleple Şehremini Celal Bey'i de ziyaret etmişlerdir[171].

Gelinen noktada, amelenin durumuyla grevin başarısızlığı çeşitli değerlendirmelere konu olmuştur. Resmî makamlara başvuran *"amelenin*

165 "Tramvay Amelesinin Grevi ve Şirket", **İkdâm**, No 8942, 5 Şubat 1338/1922, s.3.

166 "Tramvay Amelesi İtilâfa Çalışıyor", **Yeni Şark**, No 127, 6 Şubat 1338/1922, s.3; "Tramvay Grevi Hitâm Buluyor", **Vakit**, No 1494, 7 Şubat 1338/1922, s.2.

167 "Tramvay Amelesi İtilâfa Çalışıyor", **Yeni Şark**, No 127, 6 Şubat 1338/1922, s.3; "Amelenin Bugünkü Mürâcaâtı", **Tercümân-ı Hakikat**, No 14672, 6 Şubat 1338/1922, s.3; "Tramvay Amelesinin Son Mürâcaâtı", **İleri**, No 1443, 7 Şubat 1338/1922, s.2.

168 "Grev Bitdi", **Tercümân-ı Hakikat**, No 14673, 7 Şubat 1338/1922, s.2.

169 "Tramvay Amelesinin Son Mürâcaâtı", **İleri**, No 1443, 7 Şubat 1338/1922, s.2.

170 "Grevciler ve Kumpanya", **Akşam**, No 1213, 6 Şubat 1338/1922, s.2; "Tramvay Amelesinin Son Mürâcaâtı", **İleri**, No 1443, 7 Şubat 1338/1922, s.2.

171 "Sosyalistler Arasında", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3266-238, 6 Şubat 1338/1922, s.3.

Levent Şahverdi Arşivi

yüzünde mağlubiyetin elim akislerinin" görüldüğü vurgulanırken[172], kendilerinin düştüğü olumsuz durum şu sözlerle tasvir ediliyordu: *"Grevci amele ise düşkün ve masum bir vaziyet arz ve bazı menfaatperestlerin kimbilir ne gibi esbâba müstenid tahrikât ve teşvikatıyla içine sürüklendikleri bu terk-i eşgal felâketini bütün acılığıyla hissetmektedirler."*[173] Grevin başarısızlık nedenine yönelik şu gözlemde ise amele arasındaki ayrışmaya dikkat çekiliyordu: *"Tramvay grevi buhranlı devresini tamamen atlatdı. Sosyalist Fırkası'na mensup amelenin bu defa aralarındaki tesanüdün çabuk inhilâli [dağılması] üzerine Tramvay Kumpanyası işini görmeğe muvaffak oldu."*[174]

Amelenin girişimleri üzerine Polis Müdürü Esad Bey ve Nâfıa Nezareti Müsteşarı Burhaneddin Bey'in teklifiyle Tramvay Şirketi Müdürü Nâfıa Nezareti'ne davet edilmiş ve kendisine amelenin öne sürdüğü şart kapsamında Nâfıa Nezareti'nin hakemliği önerilmişse de bu öneri reddedilmiştir. Şirket, artık taraflar arasında bir görüşmenin olamayacağını öne sürmekle birlikte, hükûmetin aracılığını dostane bir davranış olarak yorumladığından ameleye yeni bir fırsat tanıyacaktı. Buna göre, grevci amele yevmiler de dâhil olmak üzere hiçbir şarta bağlı olmadan 7 Şubat gününe kadar göreve başlayabilirdi[175].

Toplantının ardından konuşan Nâfıa Nezareti Müsteşarı Burhaneddin Bey'e göre, daha önce kesilen görüşmelerden sonra hükûmet grevci ameleyi işsiz kalmaktan korumak için tekrar devreye girip amelenin geri alınmasını rica etmişti. Buna karşılık Şirket de, grev günlerine ait olan yevmiyelerin ödenmemesi şartıyla bu talebi kabul etmişti. Gelinen noktada hükûmet son görevini yapmıştı ve amele bunu da kabul etmediği takdirde yapılacak bir şey kalmıyordu. Polis Genel Müdürü Esad Bey de, amelenin, Şirket'in gösterdiği iyiliksever tavırdan dolayı duygulandığını söyledikten sonra *"biçareler"* olarak tanımladığı grevcilerin tüm düşüncesinin tekrar göreve başlamak olduğunu vurgulamıştır. Kendisine göre, grevin devam ettiği süre zarfındaki yevmiyelerinin ödenmesi ise adalete uygun düşecekti[176].

---

172 "Tramvay Grevi", **Yeni Şark**, No 128, 7 Şubat 1338/1922, s.2.

173 "Sosyalistler Arasında", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3266-238, 6 Şubat 1338/1922, s.3.

174 "Tramvay Grevi", **Yeni Şark**, No 126, 5 Şubat 1338/1922, s.3.

175 "Tramvay Amelesinin Hükûmete Bir Mürâcaâtı", **İkdâm**, No 8944, 7 Şubat 1338/1922, s.3; "Tramvay Grevi Hitâm Buluyor", **Vakit**, No 1494, 7 Şubat 1338/1922, s.2; "Tramvay Grevi", **Akşam**, No 1214, 7 Şubat 1338/1922, s.2.

176 "Tramvay Grevi Hitâm Buluyor", **Vakit**, No 1494, 7 Şubat 1338/1922, s.2.

Levent Şahverdi Arşivi

Tramvay Şirketi, toplantıda dile getirdiği kararlı tutumunu 6 Şubat günü yayımladığı ikinci bir ihtârname ile kamuoyuyla da paylaşmıştır. Şirket, daha önce verdiği süreyi birkaç gün uzattığı gibi,[177] bu sürenin bitiminden sonra da katı bir tavır içerisine girmeyerek işe dönmeyen amelenin yerine yeni ameleyi kesin olarak bünyesine almamıştı[178]. Ancak 6 Şubat tarihli ihtarname bu konudaki son uyarı olarak öne çıkıyordu. Burada henüz göreve dönmeyen hizmetlilere ve özellikle de vatmanlara seslenilmiş ve 7 Şubat Salı günü öğle vakti işlerine dönmedikleri takdirde hizmetten çıkarılarak kayıtlarının silineceği son defa belirtilmiştir. Şirket, düzenli bir tramvay ulaşımını sağlamak zorunda olduğundan yeni memur kaydına başlamıştı. Bu noktadan hareketle, eski ameleye yönelik esnek tavrın bir zaaf olarak algılanmaması için, Şirket kadroları dışarıdan takviye edilmeye devam edileceği gibi verilen sürede göreve başlamayanların yerleri kesin olarak yeni çalışanlarla doldurulacaktı[179].

Tüm bu gelişmeler üzerine, amele TSF'de toplanarak yeniden görüşmelerde bulunmuştur. Bu noktadan sonra, ameleden birçoğunun işe geri dönme başvurusunda bulunarak yeni fırsattan yararlanacağı tahmin edilmekle birlikte[180], ortak bir görüşün olmadığı da dile getiriliyordu[181]. Nitekim amele delegeleri belirtilen koşullar altında göreve başlayamayacaklarını belirtmişlerdi[182]. Ancak delegelerden bağımsız olarak kendi aralarında toplanan ameleler, ulaşımın çok az bir eksikle sağlandığını gördüklerinden grevi bitirmeye karar vermişlerdi[183].

Böylece 26 Ocak 1922 günü başlayan grev 7 Şubat'ta sona ermiştir. Amelenin grev sırasındaki yevmiyelerinin ödenmesi de dâhil olmak üzere taleplerinden

---

177 "Tramvay Grevi", **İleri**, No 1440, 4 Şubat 1338/1922, s.2.

178 "Tramvay Grevi Hitâm Buluyor", **Vakit**, No 1494, 7 Şubat 1338/1922, s.2.

179 "Tramvay Grevi Hitâm Buluyor", **Vakit**, No 1494, 7 Şubat 1338/1922, s.2; "Tramvay Amelesinin Hükûmete Bir Mürâcaâtı", **İkdâm**, No 8944, 7 Şubat 1338/1922, s.3; "Tramvay Grevi", **Yeni Şark**, No 128, 7 Şubat 1338/1922, s.2; "Tramvay Grevi", **Peyâm-ı Sabah**, No 11572-1142, 7 Şubat 1338/1922, s.2.

180 "Tramvay Amelesinin Hükûmete Bir Mürâcaâtı", **İkdâm**, No 8944, 7 Şubat 1338/1922, s.3. Bu konudaki gelişmeler için ayrıca bkz.: "Tramvay Amelesinin Grevi Devam Ediyor", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3267-239, 7 Şubat 1338/1922, s.3; "Tramvay Grevi Hitâm Buluyor", **Vakit**, No 1494, 7 Şubat 1338/1922, s.2.

181 "Tramvay Amelesinin Grevi Devam Ediyor", **Tevhîd-i Efkâr**, No 3267-239, 7 Şubat 1338/1922, s.3.

182 "Tramvay Grevi Hitâm Buluyor", **Vakit**, No 1494, 7 Şubat 1338/1922, s.2; "Tramvay Grevi", **Peyâm-ı Sabah**, No 11572-1142, 7 Şubat 1338/1922, s.2; "12 Günlük Grev", **İkdâm**, No 8945, 8 Şubat 1338/1922, s.2.

183 "12 Günlük Grev", **İkdâm**, No 8945, 8 Şubat 1338/1922, s.2.

Levent Şahverdi Arşivi

tümüyle vazgeçerek işe başlaması üzerine Şişli'deki tramvay deposunda kurbanlar kesilmiştir[184]. Ancak Şirket ameleyi yönlendirerek greve sevk eden kişilerden bazılarını işe geri almamıştır[185]. 13 günlük grev sonucunda, Tramvay Şirketi'nin mali kaybının birkaç yüz bin lira düzeyinde olduğu tahmin ediliyordu[186]. Grevin bitmesinin ardından konuşan Nâfıa Nezareti Müsteşarı Burhaneddin Bey, grevin, Şirket tarafından öne sürülen şartların amele tarafından kabul edilmesiyle sonuçlandığını söylemiştir. Ona göre, Tramvay Şirketi koşulları uygun oldukça çalışanlarını terfi ve ödüllendirme konusunda gayret gösterecekti[187].

Tramvay Şirketi'nin 1922 yılına ait İdare Meclisi Raporu'nda da grev konusuna değiniliyordu. Buna göre, çalışanların kabulü mümkün olmayan taleplerinin ardından 26 Ocak 1922'de grev başlamış ise de, gerek hükûmetin desteği gerek müdürlüğün ve büyük memurların gayretleri ve gerekse çalışanlardan önemli bir kısmının kışkırtıcıların tahriklerine kapılmaması sayesinde ulaşım süratle yeniden sağlanmış ve grev sona erdirilmiştir[188].

Grevin sonuçları üzerinden yapılan bir değerlendirmede ise, son zamanlarda ortada hiçbir sebep olmamasına karşın sık sık talepler ileri sürülerek grev tehdidi yaratılmasının halkı üzdüğü gibi zor duruma soktuğu da kaydediliyordu. Bu durum ayrıca, amele yanında olanlar da bile bir memnuniyetsizlik duygusuna yol açıyordu. Oysaki gerek sosyalist düşüncelerin gerekse sendikaların en yaygın olduğu Batı ülkelerinde bile bu tür tekliflere sık rastlanmaz ve sürekli bir grev tehdidi yaratılmazdı. Bu bağlamda son grev, halkı büyük güçlüklere sevk etmesinin dışında amelenin işinden olmasına neden olabilecek bir duruma gelmişti. Buna karşın Şirket, verdiği süreyi uzatmasının da gösterdiği gibi grevcilere karşı son derece ılımlı bir şekilde hareket etmişti. Bundan sonra Şirket'e düşen görev ise, bu tür grevlerin önüne geçebilmek için gerekli tedbirleri almakla beraber, son anda pişmanlık duyarak kendisine sığınan ameleye de olumlu davranmaktı[189].

---

184 "Tramvay Grevi", **Yeni Şark**, No 128, 7 Şubat 1338/1922, s.2; "12 Günlük Grev", **İkdâm**, No 8945, 8 Şubat 1338/1922, s.2; "Tramvaycılar Grevi", **İleri**, No 1444, 8 Şubat 1338/1922, s.3; "Grevin Sonunda", **Tercümân-ı Hakikat**, No 14674, 8 Şubat 1338/1922, s.2; "Grev Bitdi", **Peyâm-ı Sabah**, No 11573-1143, 8 Şubat 1338/1922, s.3.

185 "12 Günlük Grev", **İkdâm**, No 8945, 8 Şubat 1338/1922, s.2. Bu konudaki bir bilgiye göre, Tramvay Şirketi grev içerisinde yer alan 60 kişiyi işten çıkarmıştı. (Criss, **a.g.e.**, s.125.)

186 "Grev Bitdi", **Tercümân-ı Hakikat**, No 14673, 7 Şubat 1338/1922, s.2.

187 "12 Günlük Grev", **İkdâm**, No 8945, 8 Şubat 1338/1922, s.2.

188 **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, Yer No 88-16-1, 18.06.1923.

189 "Grev Bitdi", **Peyâm-ı Sabah**, No 11573-1143, 8 Şubat 1338/1922, s.3.

Levent Şahverdi Arşivi

Diğer taraftan Şirket'in, amelenin yenilgisinden yola çıkarak bir tutum almasının doğru olmayacağına işaret ediliyordu. Amelenin haklı ya da haksız bazı taleplerde bulunması daha sonra da bunlardan vazgeçerek işe geri dönmesi gayet doğal bir durumdu. Şirket son gelişmeden sonra, amelesini küstürmeyerek refahını sağlamaya çalışmalıydı ki, işçileri geri alma yönündeki davranışı bu anlamda olumluydu. Ancak bundan sonra da, elde edilen galibiyetten yola çıkılarak amelenin her türlü hukukunun istenildiği gibi yönlendirilebileceği düşünülmemeliydi[190].

Grev sonrasındaki görüşlerin dikkat çeken bir yönünü de ameleye yönelik uyarılar oluşturmakta ve bunlarda grev önderlerine yönelik olumsuz ifadeler öne çıkmaktadır. Bu çerçevede, grevin başarısızlığı üzerinden şu sözlerle bir uyarıda bulunulmuştu: *"Fikrimizce bu son grev teşebbüsünün adem-i muvaffakıyetle neticelenmesi, amele için mucib-i ibret ve intibah olmalıdır."*[191] Bunun yanı sıra, akılsız bir şekilde "*birkaç menfaatperest ve serserinin"* arkasından giderek kendi çıkarlarını yok sayanların bundan sonra kendi gelecekleri hakkında kendilerinin karar vermesi gereği vurgulanıyordu. Aksi takdirde amele kesimi tekrar hayal kırıklığına uğramaktan kurtulamayacaktı[192]. Benzer bir uyarı ise: *"Bundan sonra olsun, amele, başlarına geçen adamlara âlet olmasalar!"* sözleriyle yapılmıştı[193].

Başarısızlıkla biten grevin en önemli sonucu ise siyasal bağlamda yaşanacaktır. Kamuoyuna yansıyan bir habere göre, amele kesimi, kendilerine hiçbir faydası dokunmadığı gibi yevmiyelerini kaybetmelerine neden olan grev sorumlularına karşı şiddetli bir cephe almıştı. Bu durumdan sorumlu olanlardan hesap sorulması gerektiği yönünde de güçlü bir düşünce söz konusuydu. Bu grevi yönlendirenler ise, grevi amelenin uzunca bir süredir istediğini ileri sürdükleri gibi henüz alınamayan yevmiyeler için de bir girişimde bulunulacağını söylemişlerdi[194].

Amele ile TSF yöneticileri arasındaki bu gerilim kısa bir süre sonra Fırka'da önemli değişikliklere yol açacaktır. 8 Mart 1922'de toplanan TSF Kongresi'nde Hilmi Bey düşürüldüğü gibi tüm yönetim kurulu Fırka'dan çıkarılmış, tüzük değiştirilmiş ve yeni bir yönetim kurulu seçilmiştir. Yeni Fırka Başkanı ise Şakir

190 "Grevin Sonunda", **Tercümân-ı Hakikat**, No 14674, 8 Şubat 1338/1922, s.2.

191 "Grev Bitdi", **Peyâm-ı Sabah**, No 11573-1143, 8 Şubat 1338/1922, s.3.

192 "Tramvay Grevi", **Yeni Şark**, No 128, 7 Şubat 1338/1922, s.2.

193 "Tramvaycılar Grevi", **İleri**, No 1444, 8 Şubat 1338/1922, s.3.

194 "Grevden Kim Mesul?", **Akşam**, No 1216, 9 Şubat 1338/1922, s.2.

Levent Şahverdi Arşivi

Rasim Bey olmuştur[195]. Buna rağmen deyim yerindeyse *"sular durulmamış"* ve birkaç ay sonra TSF'ye bağlı bulunan amelenin %90'ı Fırka'yı terk etmişti. Dolayısıyla grevin başarısızlığı, amele kesiminde bir bölünmeye yol açmasının yanında TSF'nin dağılmasına da zemin hazırlamıştı[196].

195 Tunçay, **1923 Amele Birliği**, s.10; Ülker, "Mütareke İstanbul'unda Tramvay İşçileri Hareketi: Türkiye Sosyalist Fırkası, İşgal Makamları ve Radikaller", s.227; "Sosyalist Fırkası", **Yeni Şark**, No 159, 10 Mart 1338/1922, s.2; "Sosyalist Fırkası", **İleri**, No 1475, 11 Mart 1338/1922, s.3.

196 Yıldırım, **a.g.e.**, s.178; "Şehrimizde Amele Hareketleri", **Aydınlık**, S 7, 20 Temmuz 922, s.199. Yaşanan gelişmelerde öncelikli sorumlular arasında gösterilen Hüseyin Hilmi Bey, hapiste bulunduğu sırada İtalyan Yüksek Komiserliği'ne hitaben kaleme aldığı mektupta, kendisinin, TSF'ye bağlı olan Rıza, Kenan ve Şakir Rasim beyler tarafından ve kötü amaçlarla greve ikna edildiğini öne sürmüştür. Ona göre bu grev, sözü edilen kişilerin yanı sıra İngiliz subaylar tarafından kendisini mahvetmek için planlanmış olmasına karşın Fırka'nın çıkarları gereği kabul etmek durumunda kalmıştı. (Ülker, "Mütareke İstanbul'unda Tramvay İşçileri Hareketi: Türkiye Sosyalist Fırkası, İşgal Makamları ve Radikaller", s.229.)

Levent Şahverdi Arşivi

SONUÇ

Dersaadet Tramvay Şirketi amelesi tarafından 26 Ocak-7 Şubat 1922 tarihleri arasında gerçekleştirilen grev, etki ve sonuçları açısından başkent İstanbul'daki önemli grev hareketlerinden biridir. Bu grev, amele tarafından uzunca bir süredir gündemde tutulan ve başta 8 saatlik çalışma, yevmiyelere zam ve ikramiye ödenmesi gibi maddeleri içeren taleplerin Şirket tarafından yerine getirilmemesi nedeniyle başlamıştır. Grevde Tramvay Şirketi'ne bağlı 2.500 civarındaki ameleden 1.500-1.700'ü yer almakla birlikte, Tünel ve Elektrik Şirketi çalışanlarıyla Amele Sıyanet Cemiyeti'ne bağlı amele greve katılmamıştır. Diğer taraftan, başta Amele Sıyanet Cemiyeti olmak üzere TSF'ye karşı olan amele grupları Şirket'e eleman sağlamaya gayret etmişlerdir. Dolayısıyla bu grev, daha başlangıçta genel bir nitelik kazanamamış ve bu da Şirket'in konumunu güçlendiren bir etken olmuştur.

Buna karşın grev, özellikle ilk birkaç gün İstanbul halkının önemli güçlükler yaşamasına neden olmuştur. Bu süreçte, birçok kişi kış koşullarına karşın eviyle işi arasındaki mesafeyi yürüyerek kat etmek zorunda kalmış, durumu daha iyi olanlar ise fiyatları birkaç kat artmış olan otomobilleri kullanmışlardır. Bunun yanı sıra grevin devam ettiği her gün için Tramvay Şirketi'nin önemli bir maddi kaybı söz konusudur. Buna rağmen Tramvay Şirketi, gerek dışarıdan gerekse grevciler arasından sağlayacağını düşündüğü kişilerle ulaşımı kısa bir süre içerisinde düzene koymayı öngörerek amelenin taleplerine sürekli olumsuz yaklaşmıştır. Nitekim ilk birkaç günün ardından, özellikle dışarıdan sağlanan elemanlarla işletilen araba ve hat sayısında düzenli bir artış gerçekleşmiştir. Her ne kadar çalışanlar acemi olsa ve seferlerin sıklığında karışıklık yaşansa da, araba sayısındaki artış ilk günlerdeki sorunları giderek azaltmaya başlamıştır. Buna karşılık amele tarafı, belirli bir süre grev konusunda kararlı bir tutum sergilediği gibi arabaların sefere çıktığı ilk gün dışında herhangi bir asayiş problemine yol açmamıştır.

Bu süreçte hükûmet, amelenin grev hakkına saygı göstereceğini açıklamakla birlikte asayişin bozulmasına ve Şirket'in ulaşımı düzenleyebilmek için alacağı önlemlerin engellenmesine izin vermeyeceğini belirtmiştir. Nitekim ilk gün yaşanan olayların büyümesini önlemek için gereken önlemleri almış ve diğer günlerde de güvenlik tedbirlerini sürdürmüştür. Bunun yanı sıra, iki taraf arasındaki problemi çözebilmek için belirli bir çaba harcamasına karşın bunda başarılı olamamıştır. Aynı şekilde, İtilâf Devletleri Fevkalade Komiserleri tarafından bir hakem komisyonu kurulması söz konusu olduysa da özellikle

Levent Şahverdi Arşivi

Şirket'in tavrı bu girişimi sonuçsuz bırakmıştır. Tüm bu uzlaşma girişimlerine karşılık Tramvay Şirketi, yayımladığı iki ihtârnameyle grevcilere koşulsuz bir şekilde işe dönme çağrısı yapmış ve aksi halde işlerini kaybedecekleri uyarısında bulunmuştur.

Ulaşım probleminin zamanla giderilmeye başlanması, uzlaşma girişimlerine karşı Şirket'in dirençli tavrı ve nihayet çeşitli çabalara karşın grevin yaygınlaşamaması bu uyarıların amele nezdinde çok daha etkili olmasına yol açacaktır. Böylece başlangıçtaki kararlı tutum giderek yerini bir gerginlik ve bölünmeye bırakacak ve grevci amele kendi liderlerine güvensizlik duymaya başlayacaktır. Nitekim sayıları çok olmasa da bazı grevciler işe dönmeye başlarken, amele delegeleri de grevin başarısızlıkla sonuçlandığını öne süreceklerdir. Bu gelişmeler üzerine, grevciler kendi temsilcilerini ihanetle suçlayarak yeni bir delegasyon oluşturacak ve grev sırasındaki yevmiyelerinin ödenmesi dışındaki tüm taleplerinden vazgeçeceklerdir. Ancak Şirket'in bu konuda da taviz vermemesi üzerine, 7 Şubat 1922'de koşulsuz bir şekilde işe dönülerek 13 gün süren grev sona erdirilecektir. Bu grev, belirli bir süre ulaşımın aksamasına ve Tramvay Şirketi'nin maddi kaybına neden olmuşsa da asıl zarar gören kesim çalışanlardır. Zira kendilerinin uzunca bir süredir dile getirdiği çalışma koşullarına yönelik talepleri kabul görmediği gibi siyasal alana taşınan tartışma önemli ayrışmalara neden olacaktır.

Levent Şahverdi Arşivi

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH.KMS), 61-2/62, 10 Ramazan 1340/7 Mayıs 1922.

BOA, DH.KMS, 61-2/63, 10 Şevval 1340/6 Haziran 1922.

BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası (DH. EUM.VRK) 23/121, 28 Cemazeyilevvel 1340/27 Ocak 1922.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, Yer No 88-16-1, 18.06.1923.

KİTAP VE MAKALELER

Criss, Bilge, **İşgal Altında İstanbul 1918-1923**, 8. B., İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Engin, Vahdettin, **Tünel'den Finiküler'e [Kabataş-Taksim]**, Yapı Merkezi, İstanbul, 2007.

Kayserilioğlu, R. Sertaç, **Osmanlı'da Ulaşımın Serüveni I**, İ.E.T.T. Tarihi Dizileri: 4, İstanbul, 2011.

Ökçün, Gündüz, **Ta'til-i Eşgal Kanunu, 1909 Belgeler-Yorumlar**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

Sencer, Oya, **Türkiye'de İşçi Sınıfı -Doğuşu ve Yapısı-**, Habora Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1969.

Tevetoğlu, Fethi, **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler**, Ankara, 1967.

Toprak, Zafer, **Türkiye'de İşçi Sınıfı 1908-1946**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016.

Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C 2, Mütareke Dönemi, 3. B., İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Tunçay, Mete, **Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925**, C 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Levent Şahverdi Arşivi

Tunçay, Mete, **1923 Amele Birliği**, 2. B., Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2009.

Ülker, Erol, "Mütareke İstanbul'unda Tramvay İşçileri Hareketi: Türkiye Sosyalist Fırkası, İşgal Makamları ve Radikaller", **Tanzimat'tan Günümüze Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014, Yeni Yaklaşımlar, Yeni Alanlar, Yeni Sorunlar**, Haz. Y. Doğan Çetinkaya ve Mehmet Ö. Alkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015, s.206-230.

Ülker, Erol, "Mayıs 1920 Tramvay Grevi Türkiye Sosyalist Fırkası ve İşçi Hareketi Üzerine Bir Değerlendirme", **Kebikeç**, Yıl 18, S 36, 2013, s.243-258.

Yıldırım, Kadir, **Osmanlı'da İşçiler (1870-1922)**, Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

SÜRELİ YAYINLAR

Akşam

Aydede

Aydınlık

İkdâm

İleri

Peyâm-ı Sabah

Takvim-i Vekayi

Tevhîd-i Efkâr

Tercümân-ı Hakikat

Vakit

Yeni Şark

ANSİKLOPEDİ

Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, C 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1988.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi:
AAM Derg., 2017 ; 33 (2) : 96 : 113-154
Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri : 10.01.2014 - 13.04.2017

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E YEMEN İLE İLİŞKİLER (1911-1938)

Ü. Gülsüm POLAT*

ÖZ

I.Dünya Savaşı arifesinde adı sık sık cereyan eden isyanlarla anılan Yemen, devletin merkezine olan uzaklığı, mezhepsel farklılıkların körüklediği itaatsizlikler, bölgeye nüfuz etmeye çalışan emperyalist devletlerin baskısı gibi nedenlerle Osmanlı Devleti yönetimi açısından pek çok zorluğu ifade ediyordu. Yemen'de Osmanlı hâkimiyeti zaman zaman değişikliğe uğrayan çeşitli yöntemlerle sürdürüldü. Özellikle merkezi otoriteye sık sık isyan eden İmam Yahya ile 1911'de imzalanan Dean Antlaşması önemli bir ittifakın başlangıcına işaret etti. I. Dünya Savaşı neticesinde Osmanlı hâkimiyetinin fiilen sona erdiği Yemen'de hukuki süreç Lozan Barış Antlaşması ile sonuçlandı. Kurulan Türkiye Cumhuriyeti ile Yemen Krallığı arasında ilişkiler dostane bir çerçevede ilerledi. Yemen'de Türk diplomatik temsilciliğinin resmi olarak tesisinden evvel buradaki gelişmeler Suudi devleti nezdinde bulunan Türk elçiliği vasıtasıyla Ankara'ya bildirildi. Yemen ordusunun modernizasyonunda burada bulunan eski Osmanlı subaylarının önemli etkisi oldu. Özellikle Mahmud Nedim Bey'in burada bulunduğu sürede çok defa kişisel inisiyatifiyle giriştiği faaliyetler resmi ilişkilerin bir parçasıymış gibi algılandı ve bu algı bölgede etkin olmak isteyen devletlerin istihbarat kayıtlarına yansıdı. Ancak bugün araştırmaya açık resmi belge ve telif eserlerin tetkikiyle anlaşılmaktadır ki Lozan Antlaşması'nın ardından Türkiye Cumhuriyeti'nin Yemen'de fiili varlığı bölgede etkili olmak isteyen büyük güçleri tedirgin edecek bir mahiyet taşımamıştır. Yine de 1911'de imzalanan Dean Antlaşması ardından I. Dünya Savaşı yılları ve Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyetinin sona ermesi ve devlet sınırlarının oluşması süreçleriyle devam eden 27 yıllık zaman dilimi Türk-Yemen ilişkileri açısından pek çok değişim ve kırılma noktasını ifade etmekte ve pek çok detayı barındırmaktadır. Bu ana çerçevede sözü edilen detayları ön plana çıkarmayı hedefleyen bu çalışmanın ana kaynaklarını arşiv belgeleri, hatıratlar, süreli yayınlar ve tetkik eserler oluşturacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yemen, Türkiye, İmam Yahya, Mustafa Kemal, Mahmud Nedim Bey.

* Yrd. Doç. Dr., Ü. Gülsüm Polat, Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, gulsumpolat26@gmail.com

Levent Şahverdi Arşivi

RELATIONS WITH YEMEN FROM OTTOMAN EMPIRE TO THE REPUBLIC OF TURKEY (1911-1938)

ABSTRACT

Yemen, often associated with the rebellions that took place on the eve of the First World War, meant many difficulties for the Ottoman state administration, such as the distance to the center of the state, the disobedience fuelled by sectarian differences, and the pressure of imperialist governments trying to penetrate the region. In Yemen, Ottoman domination was sustained by various methods, which changed from time to time. The Dean Treaty, signed in 1911 with Imam Yahya, who frequently rebelled against the central authority, pointed to the beginning of an important alliance. The legal process in Yemen, where Ottoman domination finally ended in the wake of World War I, resulted in the Lausanne Peace Treaty. Relations between the Republic of Turkey and the Kingdom of Yemen were established in an amicable framework. Prior to the official establishment of the Turkish diplomatic representation in Yemen, the developments there were reported to Ankara through the Turkish embassy in the presence of the Saudi government. Former Ottoman officers who were present here had a significant influence in the modernization of the Yemeni army. Especially when Mahmud Nedim Bey was here, the activities he often initiated with his personal initiative were perceived as part of official relations and this perception was reflected in the intelligence records of the states that wanted to be active in the region. However, it is understood with examination of official documents and copyrighted works which are open to research today that after the Treaty of Lausanne, the actual presence of the Republic of Turkey in Yemen did not have the character to disturb the great forces that wanted to be influential in the region. Nevertheless, following the Dean Treaty signed in 1911, the 27-year timeframe including the years of World War I and the end of Ottoman rule followed by the formation of state borders, all point to the many changes and breaks in terms of Turkish-Yemeni relations. The main sources of this work aiming to emphasize the details mentioned in this main frame will be archive documents, memorabilia, periodicals and surveys.

Keywords: Yemen, Türkiye, Imam Yahya, Mustafa Kemal, Mahmud Nedim Bey.

Levent Şahverdi Arşivi

GİRİŞ

Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'nun Aden Körfezine kıyısı olan Yemen, Bâbulmendep Boğazı ile Afrika kıtasından ayrılır[1]. En genel ifadesiyle Arap Yarımadası'nın güneybatısını oluşturan Yemen'i içine alan coğrafyayı Héredote dünyanın en zengin yeri olarak tanıtır[2]. Yemen'in ticarî açıdan stratejik önemi, dünya ticaretinde önemli köşe başlarına sahip olmak isteyen sömürgeci devletler için ehemmiyet arz etmesine neden olmuştur.

Yavuz Sultan Selim'in Mısır'da Kölemen beyleri üzerinde tam bir hâkimiyet kurmasının hemen ardından Yemen'e nüfuz etmesi mümkün olmamıştır. XVI. Yüzyıl başlarında Portekiz tehlikesinin Kızıldeniz ve Hint Denizi'nde baş göstermesi ve Yemen'in ekonomik ve stratejik önemi Osmanlı Devleti'nin Yemen'e ilgi duymasında etkili oldu. Osmanlı Devleti'nin Yemen'de ilk hâkimiyet devresi 1538-1636 yılları arasında yaşandı. Bu dönemde yerel hanedanlar özellikle Zeydilik ve onun temsilcisi imamlar ile Osmanlı idarecileri arasında iktidar mücadeleleri görüldü[3]. Zeydi imamının konumu diğer Şii geleneğindeki anlayıştan daha fazla anlam taşıyordu. Buna göre imamet dinin ana prensiplerinden biri olarak kabul ediliyordu[4].

19. Yüzyıla kadar bölgenin idaresi fiili anlamda Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmıştı. Osmanlı idarecilerinin Yemen'e ikinci kez dikkatlerini yoğunlaştırmaları 19.Yüzyıl ortalarından itibaren özellikle bölgede artan İngiliz ilgisinin de etkisiyle gerçekleşti. Özellikle İngilizlerin Aden'i 1839'da ele geçirmesinin ardından Osmanlı idarecileri bölgenin güvenliğini tesis etmek için harekete geçtiler. Gazi Ahmet Muhtar Paşa askeri güçle bölgeyi tekrar Osmanlı hâkimiyetine bağlamayı başardı. Aralık 1870'de Gazi Ahmet Muhtar Paşa Yemen'de görevli kuvve-i askeriyye kumandanı ve ardından vali olarak görev yaptığı dönemde burada yaşanan sorunları ve mücadeleyi hatıratında detaylı olarak anlatmaktadır. Onun Yemen'de bulunduğu dönemde San'a merkezli bir Yemen isyanı bastırıldığı gibi Yemen,

1 Halil Kurt, "Yemen Fiziki ve Beşeri Coğrafya", **DİA,** C 43, İstanbul 2013, s. 400.

2 Hulusi Yavuz, **Kâbe ve Haremeyn için Yemen'de Osmanlı Hâkimiyeti (1517-1571)**, İstanbul 1984, s. 18-21.

3 Cengiz Tomar, "Yemen Tarih-Osmanlılara Kadar", **DİA**, C 43, İstanbul 2013, s. 406; İdris Bostan, "Yemen Osmanlılar Devri", **DİA,** C 43, İstanbul 2013, s. 406-410.

4 Yusuf Gökalp, "Zeydiyye", **DİA**, C 43, İstanbul 2013, s.331.

Levent Şahverdi Arşivi

bir vilayet haline getirilip askerî ve idari açıdan teşkilatlandırılmıştır[5]. Osmanlı Devleti burada görev yapacak memurların bölge halkıyla olan münasebetlerinde yaşanan aksaklıkları gidermek için bazı tedbirler alarak buralara Arapça bilen memurlar gönderilmesi ile ilgili düzenlemeler yaptı[6]. Alınan tedbirlere rağmen 1889 ve 1895'te önemli asker kayıplarıyla zorlukla bastırılabilen isyanlar baş gösterdi[7]. Bu süreçte 1902'de İmam Hamidüddin'in (Muhammed b.Yahyâ b. Hamiddüddin-ölümü 1904) başlattığı isyan Ahmed Fevzi Paşa'nın 15 Temmuz - 1 Eylül 1905 tarihleri arasında yürüttüğü harekâtla, kabile reislerinin bertaraf edilmesiyle bastırılabildi[8].

1905'de Asir ve San'a bölgesinin[9] iki önemli lideri Seyyid İdrisî ve İmam Yahya'nın (Mütevekkil-Alellah Yahyâ-ölümü 1948) işbirliği ile yeni bir isyan baş gösterdi. San'a'yı alan Türkler Asir'de İdrisî'nin isyanını da bastırırken 30.000 askerini kaybetti. Batılı bir yazar bu isyanı bastıran Türk ordusu için "*Yemen Türklerin mezarlığı oldu"* demekteydi[10]. 1909'da sayıları 109'u bulan bir Yemen heyeti İstanbul'da bir süre kalarak padişah II. Abdülhamid'in huzuruna kabul edilmişlerse de bu tür diplomatik temaslar Yemen isyanlarının son bulmasını sağlayamadı[11]. İttihat ve Terakki idaresi de önceki dönemlere benzer biçimde

---

5 Gazi Ahmet Muhtar Paşa, **Anılar Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Evveli,** (Yay. Haz. Nuri Akbayar), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. 40-95.

6 Ayrıca İbtidaiyye ve İdadiyye Mekteplerinde Arapça tedrisat yapılması kararlaştırılmıştı. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi** (Bundan sonra **BOA**), MV (Meclis-i Vükelâ) 231/236, 3 Ramazan 1331 (6 Ağustos 1913).

7 Thomas Kuehn, **Empire, Islam, and Politics of Difference. Ottoman Rule in Yemen, 1849- 1919,** Brill, Leiden, Boston 2011, s. 91-147; Osmanlı Devleti'nin Yemen'de fiili varlığı sömürgeci devletlerin uygulamalarından bir hayli farklıydı. Bugün hala ayakta olan pek çok Osmanlı kültür varlığı bunun açık göstergesidir; Yahya Yeşilyurt, **Yemen'de Osmanlı-İngiliz Mücadelesi (1871-1914),** Atatürk Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2011, s. 61.

8 Bostan, **a.g.m**., s. 410.

9 Seyyid İdrisî'nin I. Dünya Savaşı öncesinden başlayarak savaşın sonuna kadar izlediği siyaset hakkında bkz: Cabir Duysak, **Osmanlı Belgelerine Göre Asîr Bölgesinde Seyyid İdrisî İsyanı ve Sonuçları (1908-1918),** Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.

10 Paul Dresch, **A History of Modern Yemen**, Cambridge University Press, Cambridge 2000, s.6.

11 **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Yemen**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul 2008, Belgenin aslı **BOA, Y.PRK.MYD** (Yıldız Perakende Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi), 26/88- İ.DH, 1325 ca 1, orijinal görüntüsü: s. 374, transkripti, s.375-382.

Levent Şahverdi Arşivi

devlete hizmetleri olan bazı kabile şeyhlerini rütbe ile taltif ederek sadakatlerinin korunması için çaba harcadı. 1911 Ağustosunda Vai'zât ve Zeydiye, Benî Camî, Beni Bişr şeyhülmeşayihleri ve diğer bazı şeyhlerin kapıcıbaşılık rütbesiyle taltifleri bölgedeki hassas dengeler içerisinde Türklere sadakatleri bilinen kabilelerin bağlılıklarının devamlılığı için atılan adımlardandı[12]. İsyanların arka planında bölgeye gönderilen memurların suiistimalleri gibi sebepler bazı çalışmalarda zikredilmişse de Osmanlı merkezi yönetimin Yemen'deki varlığının sömürgeci bir anlayışa sahip olmadığı açıktır. Öyle ki Osmanlı Devleti burada pek çok gözle görünür imar faaliyetini yapmaktan da geri durmamıştır. Kale, karakol binası, devlet kurum binaları, iskeleler, yollar, okullar, hastaneler, hamamlar, suyolları, cami ve çeşmelerin arasında bulunduğu bu yapıların 71'i başkent San'a da kayıt altına alınmıştır. Eski San'a denilen bölgede ise 9 adet Osmanlı yapısı bulunmaktadır[13]. Hatta Yemen'de demiryolu yapılması için Hicaz Vali ve Kumandanı Osman Nuri Paşa'nın bir layiha ile teklif edildiği ve II. Abdülhamid tarafından da olumlu karşılandığı anlaşılmaktadır. Burada bir takım etüd çalışmaları ve finansmanı ile ilgili tedbirlerde alınmışsa da Trablusgarp Harbi'nin çıkmasından sonra İtalyanların Cibana limanını topa tutarak teçhizatı tahrip etmesi nedeniyle çalışmalar durdurulmuştur[14].

Diğer taraftan Yemen'de hâkimiyetin devamlılığı kolay değildi. Sonuncusu 1911'de başlayan bir diğer Yemen isyanını Osmanlı kuvvetlerinin başındaki Ahmet İzzet Paşa bastırmayı başardı. Bu harekâta görevli olarak katılan İsmet (İnönü) Bey, bu harekâtın oldukça geniş kapsamlı olduğunu, Ahmet İzzet Paşa ile birlikte Tihame'ye ulaştıktan sonra Ahmet İzzet Paşa'nın Tihame'de sadakat ve kerametleriyle nüfuz kazanmış şeyhlerle görüştüğünü ve kuvvet topladığını diğer taraftan diğer bir askeri kolun Taiz üzerine gönderildiğini belirtmektedir. San'a'ya kadar ulaşan birliklerin buradaki muharebeleri devam ederken İmam Yahya ile temas yolları aranmaya başlanmıştı. Bundan sonra Asir hareketi ve Yemen'de siyasi anlaşma teşebbüsleri başlamıştı. Ancak Sabya cihetinde sıkışıp kalan İdrisî'nin tam anlamıyla sükûtu sağlanamamıştı. Çeşitli girişimlerden sonra

12 **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Yemen**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul 2008; Belgenin aslı **BOA**, İ.TAL (İrade Taltifat), orijinal görüntüsü s. 390, transkripti, 392.

13 Yahya Yeşilyurt, "Türk Halk Kültüründe Yemen Temalı Konular ve Yemen'de Türk Kültür Varlıkları", **Yeni Türkiye**, Ortadoğu Özel Sayısı, S 85, s.717.

14 Ufuk Gülsoy, "Yemen Demiryolu Projesi", **Yeni Türkiye**, Ortadoğu Özel Sayısı, S 85, s.721-733.

Levent Şahverdi Arşivi

özellikle Trablusgarp Harbi'nin çıkmasıyla merkezden bir barış antlaşmasının imzalanması yönünde izin verilmiştir. Zira İtalya'nın uyguladığı abluka nedeniyle Yemen'de bulunan birliklerin işi iyiden iyiye güçleşmişti. Ahmet İzzet Paşa'nın heyetinde bulunan İsmet Bey bu şartlar altında bir barış antlaşmasının imzalanmasının oldukça gerekli olduğunu hatıralarında yazmaktadır[15]. Bu şartlar altında 17 Temmuz 1911'de imzalanan Dean Antlaşması ile İmam Yahya ile Osmanlı Devleti arasında bir barış süreci tesis edildi. Bu antlaşma ile başlayan işbirliği sürecine Yemen'in tamamı mesela Asir'de mukim Seyyid İdrisî dâhil değildi. Zaten bölge aşiretlerinin değişken tutumları Osmanlı Devleti ve diğer nüfuz etmeye çalışan ülkelerin bölgeye dair izledikleri politikalarında sıklıkla göz önüne almaları gereken bir faktör olacaktı[16].

I. Dünya Savaşı Yıllarında Yemen ve Osmanlı Devleti'nin Etkinliği

Dean Antlaşması'nın İmam Yahya ile Türkler arasında barışı tesis etmesi; I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı kuvvetleri için Arap Yarımadası'nın neredeyse başka hiçbir yerinde benzerine rastlanmayacak bir Osmanlı-yerel idare işbirliğinin başlangıcı oldu. Zira merkezi Ebha olan güneybatı Yemen'in idaresini elinde tutan Seyyid İdrisî[17] savaş öncesinde İtalyanlarla işbirliği yaparken I. Dünya Savaşı sırasında da İngiltere ile işbirliği içerisinde faaliyet gösterecekti. Seyyid İdrisî ile İngilizler arasında 30 Nisan 1915'de imzalanan ittifak antlaşması ile savaşta yapacağı yardımlar ve karşılığında İdrisî'den beklenen manevralar belirlenmişti[18]. 1917 tarihli İngiliz-İdrisî Antlaşması'nın imzalanmasında ise Kızıldeniz'de artan İtalyan etkinliğinin bir neticesi olarak İtalya'nın Kızıldeniz adalarını kontrol altına almasını engellemek amacına yönelikti[19]. Genel seferberlik ilan edildiğinde

15 İsmet İnönü, **Hatıralarım, Genç Subaylık Yılları (1884-1918),** (Yay. Haz. Sabahattin Selek), Burçak Yay., İstanbul 1969, s.90-102.

16 Sözü edilen değişkenlik şu çalışmada detaylandırılmaktadır: Isa Blumi, "İmam Olmak: I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Hakimiyeti Altındaki Yemen'de İmparatorluk ve İktidar Macerası", **Yeni Türkiye**, C. 85, 734-746.

17 Savaş öncesinde Seyyid İdrisî nezdine gönderilen Meşihat Müsteşarı Hüseyin Kamil Efendi Seyyid İdrisî'nin bölge halkını kutsiyetine inandırdığını ayrıca Osmanlı bayrağını, hilafet makamını, Mekke Emiri Hüseyin ve İmam Yahya'yı tanımadığını beyan ettiğini aktarmaktadır. Veysi Karabulut, **Meşihât Müsteşârı Hüseyin Kâmil Efendi'nin Yemen Hatıraları (1912-1913)**, Doğu Kütüphanesi Yay., İstanbul 2010.

18 Jacob Goldberg, "The Origins of British-Saudi Relations: The 1915 Anglo-Saudi Treaty Revisited", **The Historical Journal;** 28(3), s. 693;Yeşilyurt, **a.g.e.,** s.167-168.

19 John Baldry, "The Powers and Mineral concessions in the İdrisi Imamate of Asir 1910- 1929", **Arabian Studies,** II, Ed. R.B.Serjeant, R.L. Bidwell, s.78-79.

Levent Şahverdi Arşivi

(2 Ağustos 1914) Hicaz ve Asir gibi Yemen de başlangıçta bunun dışında tutulmuştu. Ancak o günkü şartlar altında Osmanlı Devleti'nin muhtemelen bir harp durumunda Yemen'e herhangi bir destek sağlamasının güç olacağından muhtemel bir duruma karşı buradaki birliklere hazırlık emri verilmişti. 4 Kasım'da bir İngiliz harp gemisi Hudeyde'ye gelerek kıyıda duran iki mavnayı yakarak harp durumu ilan etti. 7. Kolordu Komutanlığı gelişen olaylar üzerine genel seferberlik ilan etti. Birliklere bu emir gönderilirken Yemen halkına bildirgeler dağıtılarak onlar, İslam dinini korumaya cihada çağrıldı. Dağlık ve Tihame kesimleriyle geniş bir araziyi kapsayan Yemen harekât alanı, ulaştırma sisteminin yetersizliği, haberleşme güçlükleri ve ikmal zorlukları gibi temel nedenlerle sevk ve idare kolaylığını sağlamak için başlıca iki harekât bölgesine ayrıldı. Bunlardan kuzeyde Seyit İdris'e karşı olanına Tihame ve güneyde İngilizler elindeki Aden üssüne karşı olanına da Taiz Harekât bölgesi Komutanlıkları adı verildi. 40. Tümen İdris cephe kesiminde (Hacur-Va'zât), 39. Tümen de Taiz bölgesini İngilizlerden geri almak için Aden genel doğrultusunda taarruz edecekti[20].

I. Dünya Savaşı başlarında bölgedeki eski ittifaklar bozuldu. 1905 yılında Osmanlı idaresine karşı ortak hareket eden Seyyid İdrisî ile İmam Yahya arasında 1915 Şubatında çatışmalar başladı[21]. İdrisî limanlarına İngilizler tarafından sağlanan silah ve mühimmat, bazı kabilelerin İngiliz yardımının cazibesine kapılarak Seyyid İdrisî'ye temayül etmelerine neden oldu. Buna engel olmak için daha evvel de sadakatleri ve Osmanlı birliklerine destekleri nedeniyle rütbe ile taltif edilen Va'zât, Benî Camî aşiretleri ile bağlantı kurulmaya çalışıldı. 18 Mayıs 1915'de Luheyya'ya ulaşan Hadi Paşa[22], Benî Camî ve Va'zât aşiretleriyle görüşüp müzakere etti ve gerektiğinde kendilerine başvurulacağından hazır olmalarını istedi[23]. Sözü edilen aşiretler haricinde Mahmud Nedim Bey, Laheç Emiri başta olmak üzere İngilizlerden maaş ve iane alan yerel liderlerle temas ederek Osmanlı

20 **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı 1914-1918**, C VI, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara 1978, s. 417-418. Ayrıca Bkz: Yahya Yeşilyurt, Oktay Kızılkaya, "Yemen Cephesi Komutanlarından Arif Bey'in Tihame Harekatı Hakkında Askerî Raporu", **Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı Özel Sayısı, S 25, Mayıs 2015, s.81-95.

21 **The National Archives,** Kew-Londra, (Bundan sonra TNA), Foreign Office (Bundan sonra **FO**) 371/2478, 13751, 3 Şubat 1915, Viceroy'dan (Hindistan valisi) Dışişleri Bakanlığı'na.

22 Hadi, sonradan Paşa unvanıyla taltif edilmiş, Azab Şeyhülmeşayihidir. Bkz: Yeşilyurt, **Yemen'de Osmanlı-İngiliz Mücadelesi…,** s.168, dn. 697.

23 **Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Arşivi**, Ankara (Bundan sonra ATASE), (K)lasör: 5119, (D)osya: 21, (F)ihrist: 6/5.

Levent Şahverdi Arşivi

safına çekmek için çaba gösterdi[24]. Benzer şekilde İngilizlerle irtibat halinde olan Seyyid İdrisî de ileri gelen kabile liderlerini nezdine davet edip, İngilizlerden kendisine gelen cephane ve parayı hediye olarak dağıttı[25].

Aden'deki İngiliz temsilciliği, tüm Kızıldeniz sahilleri ve bölge hakkında istihbarat toplanan bir nokta olması yanında İngiliz filoları için önemli bir ikmal merkeziydi. Merkeze olan uzaklığı nedeniyle yeterli para, silah, mühimmat sevki yapılamayan Yemen'deki Osmanlı birliklerinin nispeten zayıf vaziyetine rağmen İngilizler Aden üzerinden Türkler üzerine ileri bir harekâta girişmedi. Seyyid İdrisî, para, silah ve mühimmat desteği almış bunun karşılığı olarak İngiliz çıkarlarına hizmet etmişti. Öyle ki savaşın devamı boyunca Seyyid İdrisî Türkler ve müttefik konumunda olan İmam Yahya ile mücadele görevini üstlenmişti.

Hicaz'da 1916 yazında Şerif Hüseyin'in başlattığı isyan Yemen'deki birliklerin işlerini daha da güçleştirdi. Öyle ki, İstanbul'dan Yemen bölgesindeki birlikler için gönderilen para dahi Mekke emareti vasıtasıyla iletiliyordu. Arap Yarımadası'nda patlak veren isyan, denizdeki İngiliz ablukasının da etkisiyle merkezle Yemen birlikleri arasındaki iletişimi çok daha zorlu bir hale soktu. İsyandan evvel de var olan iletişim zorlukları isyanla daha da güçleşti. Yine de savaşın Türkler için Yemen cephesinde silahlı mücadele süreci başarılı geçti. Asir bölgesinde Seyyid İdrisî her türlü İngiliz yardımına rağmen önemli bir muvaffakiyet elde edemedi. Hatta İngilizlerin mühim ikmal merkezi Aden'e yönelik Türkler tarafından başlatılan ileri harekât sonucu Laheç ele geçirildi[26]. Bu başarı İngiliz çıkarları açısından ciddi bir tehditti. Zira Abdali Sultanı Ahmed b. Abdülkerim ile imzaladıkları ticaret ve dostluk antlaşmasına dayanarak 1839'da İngilizler tarafından işgal edilen Aden, Britanya'nın dünya imparatorluğu için hayati bir öneme sahipti. Bilhassa Arap Yarımadası'nın güney daha özelde de güneybatısında gerçekleştirilen istihbarat

24 Serap Sert, **Son Osmanlı Yemen Valisi Mahmut Nedim Bey Hayatı ve Faaliyetleri (1857-1940),** Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 45-46. Sert aynı çalışmasının özet bir formunu makale olarak da yayınlamıştır. Serap Sert, "Birinci Dünya Savaşı'nda Yemen Osmanlı Valisi Mahmud Nedim Bey'in Yemen'deki Faaliyetleri", **Gazi Akademik Bakış, Ortadoğu Özel Sayısı**, C 19, S 18, Yaz 2016, s.121-140.

25 **ATASE**, K: 5119, D: 21, F: 8.

26 Mahmud Nedim Bey merkeze gönderdiği telgrafta Laheç üzerine gerçekleştirilen harekâtın ayrıntılarını anlatmıştır: **BOA**, DH. EUM. 4. Şb. (Dâhiliye Emniyet-i Umûmiye, 4. Şube), 4/4-3, 31 Teşrin-i evvel 1331 (13 Kasım 1915). Ayrıca bkz: Yeşilyurt, a.g.m., **Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, **100. Yılında Birinci Dünya Savaşı Özel Sayısı**, S 25, Mayıs 2015, s.81-95.

Levent Şahverdi Arşivi

çalışmalarında stratejik bir mevki, İngiliz ve müttefik gemileri için mühim bir ikmal merkeziydi[27]. Bu nedenle bölgedeki varlığını kuvvetlendirecek antlaşmaları yerel liderler ile imzaladı[28]. Laheç'e karşı Türk kuvvetlerinin bölgedeki müttefik Arap kabileleri ile birlikte yürüttükleri harekât savaş sırasında bölgedeki en ciddi askerî harekât oldu. Laheç'in Türkler tarafından ele geçirilmesi ve savaşın sonuna kadar tutulması Arap Yarımadası'nın güneyinde savaşın bitimine kadar İngilizlerin önünde ciddi bir engel oluşturdu[29]. İngilizler Süveyş ve Basra cephelerinden ayırdıkları ihtiyat kuvvetlerini karaya çıkararak Laheç'i almak için harekât düzenlemişlerse de başarılı olamamışlardı. Ali Sait Paşa hatıralarında Laheç'de 1800 kişilik Türk birliği ile Aden'i muhasara altında bulundurduklarını ve burada kuvvetli teşkilat yaptıklarını anlatmaktadır[30].

Savaşın sonlarına yaklaşılırken Arap Yarımadası'nın büyük bir kısmını etkinliği altında toplamayı başaran İngiltere açısından Yemen'de devam eden Türk nüfuzû, çözümü zor bir sorun olarak görünüyordu. Öyle ki savaşın bitiminde İmam Yahya'nın hâkimiyetindeki San'a merkezli Yemen Osmanlı birliklerinin kontrolündeydi. 1918 yılı başlarına ait bir İngiliz raporunda Arap isyanına ve bölgedeki bazı kabilelere verilen paralara rağmen Osmanlı birliklerinin Aden İngiliz protektorasının yanı başında varlıklarını sürdürdüğü belirtilmekteydi[31]. Savaşın sonuna gelirken Yemen'de Türk yönetimi Aden'deki İngiliz hâkimiyet bölgesi açısından önemli bir tehdit unsuru olarak görülüyordu.

Mondros Mütarekesi Sonrası Yemen

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından mütareke şartlarının Yemen'de uygulanması konusundaki Türk askerî komutasıyla Aden'deki İngiliz politik temsilcisi arasında fikir ayrılıkları baş gösterdi. Ayrıca savaş sonrası Yemen'in hukukî statüsü üzerinde uzun süre görüş ayrılığı sürdü. Yine bu meseleyle alakalı olarak Osmanlı birliklerinin tahliyesinin ardından orada kalan

27 O. Löfgren,"Aden", **EI2**, Vol. 1, s.180-182.

28 Yeşilyurt, **a.g.e.,** s.101-122.

29 İngiliz yönetimi Aden protektora sahasına dokuz nahiyeyi dâhil etmiş bu suretle San'a'ya otuz saatlik bir mesafeye kadar yaklaşmıştı. Laheç de bu nahiyelerden biri idi. Mahmud Nedim Bey, **Arabistan'da Bir Ömür. Son Yemen Valisinin Hatıraları veya Osmanlı İmparatorluğu Arabistan'da Nasıl Yıkıldı?**, (Derleyen: Ali Birinci), İSİS Yay., İstanbul 2001, s.206.

30 Selahattin Güngör, **Kumandanlarımızın Harp Hatıraları,** Kanaat Kitabevi, İstanbul 1937, s.39-52.

31 **TNA**, CAB, 24/39/20, 8 Ocak 1918.

Levent Şahverdi Arşivi

Osmanlı görevlilerinin ülkeye dönüşlerinin temin edilmesi meselesi Osmanlı/Türkiye ile Yemen arasındaki önemli bağlantı konularından biri oldu.

Mondros Mütarekesi'nin 16. maddesi[32] gereği Yemen ve Asir'de bulunan Osmanlı birliklerinin en yakın İtilaf kuvvetlerine teslim olmasına dair Aden'deki İngiliz valisinden aldığı telgrafa rağmen Mahmud Nedim Bey teslim olmaya yanaşmadı. Laheç'deki 39. Türk Kumandanı Ali Sait Paşa 9 Aralık 1918'de Aden'de İngilizlere birliği ile teslim oldu[33]. İstanbul'dan teslim olunması emrini getiren görevlinin ulaşmasının ardından artık Yemen'in tahliyesinin kaçınılmaz olduğunun anlaşılmasıyla 40. Tümen de silahlarının yarısını İmam Yahya'ya terk ederek[34] teslim oldu[35]. 40. Tümen'in kuvvetlerinin teslim olan kısmı da Aden'e sevk edildi. Ancak Mahmud Nedim Bey ve bazı diğer görevliler San'a da İmam Yahya nezdinde kaldı. Türk birliklerinin teslimi askeri bir başarısızlıktan kaynaklı değildi. Aksine çok uzun ve meşakkatli bir mücadelenin mütareke şartlarında belirtilen gerekçelerle sonlandırılmasıydı.

---

32 Antlaşmanın 16. maddesi şöyleydi: *"Hicaz'da Asir'de Yemen'de Suriye'de ve Irak'da bulunan muhafiz kıtaat en yakın İtilaf kumandanına teslim olunacaktır. Kilikya'daki kuvvetlerin intizamı muhafazası için muktezi miktarından maadası beşinci maddedeki şeraite tevfikan takarrür ettirilecek veçhile geri çekilecektir.",* Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri,** C I (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları), TTK Yay., Ankara , s.522.

33 Ali Sait Paşa'nın tesliminde Mahmut Nedim Paşa, Ali Sait Paşa ve İstanbul (Sadaret) arasında iletişim kurulurken yaşanan bazı kopukluklar ve yanlış anlamaların etkili olduğu düşünülebilir. Güngör, **Kumandanlarımızın Harp Hatıraları,** s.51-52. Ancak Ali Sait Paşa'nın İngiliz yetkililere teslimden kısa zaman evvel yazdığı mektupta Ali Sait Paşa hilafetin Türkler için katkısı olmayan bir unvan olduğunu ve Suriye, Irak ve Filistin'in Anadolu merkezli yeni bir Türkiye için bir zayıflık nedeni olacağına dair ifadeleri ile hatıratındaki teslime dair fikirler çelişmektedir. İlgili mektup için bkz: **British Library**, IOR/L/PS/11/155, S. 108-110. "Views of the late G.O.C. Turkish Forces in the Aden Area, on the Moslem situation resulting from the War". Ehiloğlu da Ali Sait Paşa'nun tesliminde aceleci davrandığını teyit etmektedir. Bkz: Zeki Ehiloğlu, **Yemen'de Türkler,** Kitabevi, İstanbul 2001, s. 64. Ayrıca bu çalışmada teslim oluşun ani ve eldeki teçhizatlarla yapıldığını teyit etmektedir. Yeşilyurt, Kızılkaya, a.g.m., **Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, s.88.

34 Bu konuda farklı bilgiler göze çarpmaktadır. Öyle ki esir işleri biriminden Yemen cephesinin Tihame kesiminde yaşanan gelişmelerle ilgili Arif Bey isimli Yüzbaşı buradaki silah ve mühimmatın ambar memuru Galip Bey tarafından gizlice satıldığı rapor edilmiştir; Yeşilyurt, Kızılkaya, a.g.m., **Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, s.94.

35 **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, s.599-600.

Levent Şahverdi Arşivi

Hukukî olarak Osmanlı hâkimiyeti Yemen'de fiilen Lozan Antlaşması ile sona erdi[36]. Bundan sonra bölge Aden'deki İngiliz himaye bölgesi, San'a ve çevresine hükmeden Zeydiler ile Asir ve Tihame bölgesinde hükmeden İdrisîler arasında üçe bölündü. Bir aralık İngilizler Hudeyde'yi işgal etmiş olmalarına rağmen daha sonra burayı ve Tihame sahillerini Seyyid İdrisî'ye bıraktılar[37]. 1921 Ocağında İdrisî'nin resmi temsilcisi olan Fazluddin önce Hudeyde'nin idarecisi olarak tayin edildi. Ancak Şubat 1921'de Seyyid Mustafa isimli İdrisî temsilcisine idare teslim edildi[38]. Bu durum İmam Yahya'nın tepkisini çekti zira o da Hudeyde'yi hâkimiyet sahası içerisine katmayı planlıyordu. Aslında İdrisî'nin sadece Hudeyde'yi değil tüm bağlı topraklarını uzun süre elinde tutamayacağı İngiliz diplomatlar tarafından da öngörülüyordu[39]. Zaten bölge bir süre sonra İmam Yahya ile İbni Suud arasında bir paylaşım sorunu haline gelecekti.

Savaş sonrasında Yemen'de kalan Mahmud Nedim Bey'in buradaki varlığı İngiltere'yi rahatsız etmekteydi. Osmanlı birliklerinin önemli bir kısmı çekilmesine rağmen Mahmud Nedim Bey'in burada halen önemli bir siyasî faktör olarak aktif olması İngiliz istihbaratı tarafından yazışmalarda sık sık zikredilmekteydi. Hatta İngiliz basını İdrisî ile İmam Yahya arasındaki mücadelede İmam Yahya'nın başarısının kaynağı olarak İmam nezdinde görevli Mahmud Nedim Bey ve Türk

---

36 Lozan Antlaşması'nda Yemen'deki Osmanlı hâkimiyetinin bittiğini açık bir madde olarak görmek mümkün değildir. Osmanlı Devleti'nin Mısır ve Sudan'daki hâkimiyetinin 5 Kasım 1914'den itibaren sona erdiği antlaşmanın 17. maddesinde açıkça yazılmıştır. Hatta Trablusgarp (Libya) üzerindeki haklarından vazgeçtiği de 22. maddede açıkça ifade edilmiştir. Yemen'in durumu hukukî olarak tanımlayan madde 27. Madde olmalıdır: *" No power or jurisdicton in political, legislative or administrative matters shall be exercised outside Turkish territory by the Turkish Government or authorities, for any reason whatsoever, over the nationals of a territory placed under the sovereignty or protectorate of the other Powers signatory of the present Treaty, or over the nationals of a territory detached from Turkey".* J.C. Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record: 1914-1956,** Vol. II, Toronto, Princeton, New Jersey, New York, London, 1956, s. 121. Türkçe tercümesi: *("Türkiye Hükümeti ya da Türkiye makamlarınca, Türkiye toprakları dışında, işbu antlaşmayı imzalayan öteki devletlerin egemenliği altında ya da koruyuculuğunda bulunan toprakların yurttaşları üzerinde siyasal, yasama ya da yönetimsel konularda, her ne nedenle olursa olsun, hiçbir yetki ya da yargı hakkı kullanılmayacaktır")*

37 Cengiz Tomar, "Yemen. Tarih- Son Dönem", **DİA**, C 43, İstanbul 2013, s.412-414.

38 Doreen Ingrams, Leila Ingrams, **Records of Yemen**, Vol. VI, Archive Edition, 1993, s.558-559. (TNA, FO, 406/44-5)

39 Fadl Al-Maghafi, **More Than Just A Boundary Dispute: The Reginal Geopolitics of Saudi-Yemeni Relations,** School of Oriental and African Studies, University of London, PhD. Thesis, 2012, s.106.

Levent Şahverdi Arşivi

askerlerini göstermekteydi[40]. Bölgeden alınan istihbarat raporlarının birinde buradaki Türk garnizonunun *"eski komutanı"* olan Mahmud Nedim Bey'in İmam Yahya nezdinde olduğu ve Tihame'yi Türkler namına İdrisî 'den geri almak için emir aldığına değiniliyordu[41]. Mahmud Nedim Bey'in İngiliz istihbaratı tarafından yapılan takibatı neticesinde yazılan bir raporda onun bölgedeki geniş etkinliği hakkında önemli bilgiler veriliyordu: *"Mahmud Nedim önemli derecede etki ve otoriteye sahip görünüyor, Tihame halkı onun emirlerine, yardım ya da bilgilerine itimat etmektedir. Son olarak Hudeyde'deki Politik Temsilci [onun] tarafından gönderilen gazete vb. dokümanların dağlık sahaya girmesini durdurdu… Halka Türklerin Yemen'e geri dönecekleri propagandası yapmaktadır. San'a'daki gizli ajanımız Yemen'deki Türk görevlilerinin Fransızlara teslim olabileceğini ancak İngilizlere asla teslim olmayacaklarını rapor etmektedir. Mahmud Nedim'in hâlâ burada kalması muammalı bir durumdur. Yemen'den ayrılmak konusunda eski Vali [Mahmud Nedim] çifte bir oyun oynuyor. Bize kendisini güçsüz ve Yemen'den İmam'ın izni olmaksızın ayrılamayacak olarak gösterirken aynı zamanda İmam'a da Yemen'i İstanbul'dan emir almadıkça terk edemeyeceğini bildirmektedir. Özel bir şahıs olarak Mahmud Nedim'in Yemen'de bulunması bizi herhangi bir biçimde etkilemez hatta Zeydilerin aşırılıklarını dizginleyebilir, ama Türk entrikalarının bir propagandisti olarak ülkede istenmeyen bir şahıstır. San'a'daki askerî ve sivil Türk görevliler arasında şimdi bir bölünme ortaya çıktı, bir kısım Mahmud Nedim'i ve diğer bir kısmı da Hudeyde'nin eski generali Ragıp Bey'i -ki onun Bacil'e kumandan olarak atanmasına Mahmud Nedim Bey tarafından karşı çıkılmıştı- desteklemektedir… "*[42]. İngilizler Mahmud Nedim Bey'in Mekke Şerifi Hüseyin ve oğlu Faysal ile iletişim halinde olduğuna Hudeyde'deki tüccarlar ve İmam Yahya ile birlikte gizli kapaklı işler çevirdiğine inanıyordu[43]. Mahmud Nedim Bey'in Türklerin birkaç ay içerisinde Yemen'e geri geleceği propagandası yaptığı gerçekte amacının İstanbul/Anadolu'ya dönmek isteyen halkın ülkeye dönüşünü temin etmek olduğu öğrenilmişti[44]. Yemen'den Mahmud Nedim'in uzaklaştırılması için İngilizler Aden'i ziyaret eden Kral Faysal'dan da yardım istedi. Bunun üzerine Kral Faysal Mahmud Nedim Bey'e gönderdiği mektupta Yemen'den ayrılmasını tavsiye etti[45].

---

40 "An Idrisi Success in the Yemen", **The Times**, 31 Ocak 1921.

41 **TNA,** CAB, 24/154, 6 Ekim 1920.

42 **Records of Yemen**, Vol. VI, s. 443; (TNA, FO 406/4)

43 **TNA,** CAB, 24/154, 6 Ekim 1920, s.152-153.

44 **Records of Yemen**, Vol. VI, s. 470 (TNA, FO 406/42-43).

45 **Records of Yemen**, Vol. VI, s. 628 (British Library**,** IOR/L/PS/10/963).

Levent Şahverdi Arşivi

Diğer taraftan Mahmud Nedim Bey İngiliz istihbaratının dikkatini çeken faaliyetlerinden, İstanbul ile yaptığı yazışmalar da söz etmekteydi[46]. Aynı zamanda Ankara Hükûmeti ile de bağlantı halindeydi[47]. TBMM Riyasetine yazdığı bir mektubunda Yemen'deki güç dengelerini nasıl kullandığını ve kabileler üzerindeki geniş nüfuzunu anlatmıştı. Savaş sonrasında da herhangi bir yabancı devletin boyunduruğuna girmeyen Yemen halkının yalnız bırakılmaması gerektiğini düşünüyordu[48]. Anlaşılan o ki Mahmud Nedim Bey bölgeye hâkimiyet kurmaya çalışan güçleri birbirine karşı denge olarak kullanmıştı. İdrisî'nin resmi irtibat görevlisi M. Fazluddin'in Aden Politik temsilcisine yazdığı mektupta Hudeyde'deki Türk destekçisi gurubun ve Mahmud Nedim'in İtalyanlarla işbirliği yaparak bölgede İngiliz ve İdrisî karşıtı propaganda yaptıklarına dikkat çekiyor ve çözüm olarak Hudeyde ve Salif'in mümkün olan en erken tarihte İdrisî'nin idaresine bırakılmasını öneriyordu[49]. İmam Yahya halen yanında bulunan Mahmud Nedim Bey'in de desteğiyle etkinlik sahasını genişletmek ve bunun için Osmanlı yahut Ankara Hükûmeti'nin desteğini yanına almak istedi. Ancak Anadolu'da Millî Mücadele'nin devam ettiği günlerde Yemen'in savaş sonrası durumuna İstanbul ve Ankara Hükûmeti'nin yaklaşımı farklılar göstermekteydi.

Mahmud Nedim Bey'in Yemen'deki Türk etkinliğinin devamı için destek talebini Ankara Hükûmeti olumlu karşılamadı/karşılayamadı. TBMM tarafından Anadolu'da Millî Mücadele'nin devam ettiği dönemde Arap Yarımadası ile ilgili resmi statü belirlenmemiş olmasına rağmen Misak-ı Millî sınırları dışındaki bu coğrafyanın kaderi kendi uluslarının inisiyatifine bırakıldı. TBMM'nin genel tavrının tüm Arap coğrafyasına *"sırtını dönmek"* değil ancak önceliğin milli sınırlar içerisinde bağımsızlığın temini olduğu anlaşılmaktadır. Ancak yine de Ortadoğu'daki İngiliz varlığını tehdit etmeyi deneyecek olan ve *"Kemalist ajanlar"*ın bölgedeki etkinliği İngiliz yönetimini rahatsız etmekteydi[50]. Ayrıca Ankara Hükûmeti için güven bunalımına neden olacak istihbarat bilgileri de vardı. Yemen'de görev yapan ve Ankara Hükümeti'nin çağırması neticesi hapis

46 Ayışığı, a.g.m., s.204-205.

47 Mim Kemal Öke, M. Lütfullah Karaman, **Adı Yemen'dir… Belgelerle Milli Mücadele Dönemi'nde Yemen'deki Son Osmanlıların Hikayesi**, Ufuk Yay., İstanbul 2003, s.34, 54.

48 **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (Bundan sonra BCA),** 030.10.0/260.750.13, 1-11, 19 Kanun-ı evvel 1338 (19 Aralık 1922).

49 **Records of Yemen**, Vol. VI, s. 539-540, 3 Kasım 1920 (TNA, FO 371/5287, 5148-9).

50 Ü. Gülsüm Polat, "Milli Mücadele Sürecinde Mısır ile Kurulan Bağ ve "Kemalist Propaganda" Algısı", **Akademik Ortadoğu,** C 8, S 1, 2013, s.51-70.

Levent Şahverdi Arşivi

tutulduğu halde serbest bırakılarak İstanbul'a ve oradan da Ankara'ya dönen Erkân-ı Harb kaymakamı Kenan Bey[51] Ankara Hükümeti'ne başından geçenlere dair yazdığı layihada ilginç bilgiler vermekteydi. I. Dünya Savaşı öncesinde Hudeyde'ye gittiğini yazan Kenan Bey, savaş boyunca İmam Yahya'nın Türklere açık destek vermediğini, İngiliz-Türk taraflarına karşı tam bir tarafsızlık içerisinde davrandığını belirtmekteydi. Ayrıca Mondros Mütarekesi sonrasında İngilizleri kızdırmamak için İmam Yahya'nın Osmanlı sancaklarının açılmasını engellediğini de söylemişti. Kenan Bey, *"İmam [Yahya] ikiyüzlü bir oyun oynuyordu. Kabaile diyordu ki: 'Ben Müslümanım, Türklerden vazgeçmedim, bana itaat ediniz'. Türklere diyordu ki; 'Ben Müslümanım sizden vazgeçmedim, bana muavenet ediniz, ordumu takviye ediniz, merkezden bana top, tüfenk, para getirilsin'. İngilizlere diyor ki: 'Ben Türkleri bana olan deynlerine karşı elimde rehine tutuyorum. Yarın Bahr-i Ahmer'e tekrar girerlerse ve bana karşı kuvvet sevk eylerlerse bu rehineleri keseceğim"*[52] ifadelerine yer veriyordu.

Gerçekten de Türk birliklerinin çekilmesinin ardından Türklerin Yemen'deki etkinlikleri bir anda sona ermedi. Bu durum İmam Yahya'yı ziyaret etmek için Hudeyde üzerinden San'a'ya gitmek üzere yola çıkan Albay Jacob (Harold F. Jacob) ve heyetinin Kuhra kabilesi tarafından esir alınması ile[53] teyit edildi. Albay Jacob Hudeyde ve çevresinin en nüfuzlu kabilelerden olan Kuhra kabilesinin Türklerin idaresinde olduğunu tespit etti[54]. Hudeyde'den San'a'ya gitmek için yola çıkan heyeti alıkoyan Kuhra kabilesi üzerinde Mahmud Nedim Bey'in geniş bir nüfuzu olduğu İngiliz heyet tarafından teyit edildi[55]. Albay Jacob Türklerin etkinliği üzerine yaptığı değerlendirmelerin kendisi hakkında *"Türklerin oyuncağı"* olduğu yakıştırmalarının yapılmasına neden olduğunu hatıralarında yazmaktaydı. Ayrıca Tihame Şafilerinin Türk hilafetine sıkı biçimde bağlı olduklarını ve savaş

51 Kenan Bey'in İngiliz ajanlarının takibatında İmam Yahya ve danışmanlarının görüş alışverişleri neticesinde aldıkları kararları ilettikleri kişi olarak tespit edildiği anlaşılmaktadır; **Records of Yemen**, Vol. VI, s. 468 (TNA, FO 406/42-43). Ayrıca Kenan Bey'in İmam Yahya nezdinde gözaltında tutulduğu günlerde serbest bırakılması için Ankara'dan yazı yazıldığı görülmektedir.

52 **BCA**, 030.10.0/260.751.9-4.

53 "British Mission Captured", **The Times**, 19 Eylül 1919.

54 **Records of Yemen**, Vol. VI, s.463-465 (TNA, FO 406/42-43).

55 Mahmud Nedim Bey'in nüfuzu Albay Jacob'un Londra'ya dönüşünden sonra The Times'da çıkan bir haberde de zikredilmekteydi. "Captives of the Arabs. British Party's Experiences in the Yemen", **The Times**, 9 Nisan 1920.

Levent Şahverdi Arşivi

sırasında Yemen'de Türk propagandası sayesinde Kral (Şerif) Hüseyin'in bir "*sapkın-kâfir",* oğlu Faysal'ın da *"kâfir"* olarak kabul edildiğini belirtmekteydi. Gerçekten de Kuhra Kabilesi Mahmud Nedim Bey'in kabileyi ziyareti sonrasında Albay Jacob ve ekibinin Sana'a'ya gitmesine değilse de Hudeyde'ye (ve oradan da Aden'e) dönmesine razı oldu. Albay Jacob Kuhra kabilesi ile İngiliz Dışişlerinin bilgisi dışında bir anlaşma imzaladı. Antlaşmanın ardından Albay Jacob 2000 silahlı savaşçının gözetiminde Hudeyde'ye ve oradan da Aden'e dönmüşse de antlaşmanın İngiltere açısından hükmü olmayacaktı[56].

Albay Jacob'un Kuhra kabilesi elindeki esaret günleri savaş sonrası Yemen'deki güç dengelerine yönelik yakından gözlem yapması açısından önemliydi. Yazdığı raporda Albay Jacob, bölge halkının İngiltere'nin Yemen'de sürekli kalmayacağına inandığını, bölgedeki İngiliz çıkarları için İdrisî'nin kendileri tarafından bertaraf edilerek Hudeyde'nin kabilelere bırakılmasının daha faydalı olacağını belirtiyordu[57]. İngilizlerin Yemen'de kalıcı olmadığına duyulan inancın bölge yerlilerinde oluşmasında Türklerin ya da en azından buradan ayrılmamış bulunan Mahmud Nedim Bey ve İmam Yahya nezdindeki diğer Türk kökenli görevlilerin yaptığı propagandanın etkili olduğunu tespit etmişti. Zaten Mahmud Nedim Bey Ankara ile gerçekleştirdiği yazışmalarda Yemen'de bu algıyı oluşturacak faaliyetler içinde olduğunu ifade etmekteydi. Maksadının bölge halkının İngilizlerin varlığını geçici görmelerini sağlayarak İngiltere gibi Batılı devletlerin Yemen'e nüfuz etmelerini engellemek olduğu anlaşılıyordu[58]. Bu girişimlerin Mahmud Nedim Bey'e Ankara tarafından verilen bir görev olduğunu gösterecek -mevcut arşiv envanteri içerisinde- bir kayıt göze çarpmamaktaysa da bölgede bir etkinliği olduğu kesindir.

Yemen'de etkinliği olduğu anlaşılan Erkân-ı Harb Kaymakamı Kenan Bey de Ankara'ya dönüşünde TBMM'ne yazdığı bir mektubunda bölgede artan yabancı etkisini kırmak için çaba sarf ettiğini anlatmıştı. Mösyö Sikar isminde birisinin maiyetiyle İmam nezdine gelerek Moha Limanının inşası, Moha-San'a yolunun tamiri, telsiz-telli telefonlar ve telgrafların kurulması, maden keşif ve

---

56 "Yemen Mission Safe", **The Times**, 18 Aralık 1919; **Records of Yemen**, Vol. VI, s.464; (TNA, FO 406/42-43). Albay Jacob anılarında olayı uzun uzun anlatmaktadır; Harold F. Jacob, **Kings of Arabia, The Rise and Set of the Turkish Sovranty in the Arabian Peninsula**, Mills&Boon Ltd., London, 1923, s.216.

57 **Records of Yemen**, Vol. VI, s.464 (TNA, FO 406/42-43).

58 **Records Yemen**, Vol. VI, s.465 (TNA, FO 406/42-43).

Levent Şahverdi Arşivi

çıkarılması imtiyazlarını istediklerini öğrendiklerinde Kenan Bey, bu işler için Ankara Hükümeti ile iletişim kurmaları gerektiğini söylemişti. Ancak Kenan Bey bu kişilerin *"biz karşımızda kimi kuvvetli görür isek onunla iş görürüz"* dediğini belirtmekteydi[59].

Kenan Bey mektubunda Hudeyde'deki İngiliz siyasî memurunun Arabistan'daki durumdan memnun olmadığını ve *"…Hudeyde'deki İngiliz memur-ı siyasîsi"nin"* İngiltere Hükümeti'nin Arabistan ve Yemen'i "*Türkler talep ederse"* vermeye razı olabileceğini söylediğini belirtiyordu[60]. Mısır ve Hindistan güvenliği açısından çok önemli görülen Güney Arabistan'daki Aden protektora bölgesinin tehdidine dahi tahammül edemeyen İngiltere'nin Arabistan ve Yemen'i Türklere terk edebileceği yönündeki ifadeler gerçeği yansıtmıyordu. Kenan Bey'in sözleri en fazla şu gelişmelerle ilgili olabilirdi: Yemen'deki bazı yerel isimler tarafından İngilizlerden resmi yazıyla Türk yönetiminin tesisi konusunda talepte bulunulmuştu. Bunlar içerisinde Tahir Recep ismi dikkat çekiciydi. Bu talebin içeriğini Aden politik temsilcisi şu şekilde açıklıyordu: *"Tüccarlar İdrisî bölgesindeki kuzeyde el-Ariş'ten güneyde Cebel-i Rime ve Cebel-i Bura'daki Türk mutasarrıflıklarını kapsayan bir krallık teşkil edilmesini istiyorlar"*[61]. Aden'deki İngiliz politik temsilcisinin bildirdiğine göre Hudeyde'nin önde gelen tüccarlarından Tahir Recep isimli şahıs Türklerin hâkimiyetinde bir krallık kurulmasının kabul edilmesini bir dilekçeyle talep ediyordu. Muhtemelen sözü edilen kişi 1908'de açılan Meclis-i Mebûsân'da Yemen vilayetini temsil eden Hudeyde sancağı mebuslarından iken istifa eden Tahir Recep idi. Bölgede görevli Albay CC.J. Barrett Hudeydeli tüccarların mektubuna verdiği cevapta Hudeyde'nin bölgedeki İngiliz birlikleri burada kaldığı sürece politik temsilcinin genel gözetimi altında olduğunu ve İngiliz Hükümeti'nin Hudeyde'nin gelirlerine el koymak gibi bir niyetinin olmadığını bildirmişti. Verilen cevabın ikinci kısmı daha ilginçti: *"İngiliz Hükümeti Hudeyde'den ayrıldığında gelecek için güvenlik ve kasabanın iyi bir hükümete sahip olması için antlaşmalar yapılabilir ancak Türklerin buraya geri dönmesine dair ümidim bulunmamaktadır. Zira Türkler şu anda İstanbul'u ve Anadolu'yu ellerinde tutamayacak kadar zayıftır ve Yemen için birlik ayırmaları imkânsızdır*"[62]. Talebin İngiliz yetkililere ulaşmasından birkaç gün sonra Aden'den

59 **BCA**, 030.10.0/260.751.9-5.

60 **BCA**, 030.10.0/260.751.9-5.

61 **Records of Yemen**, Vol. VI, s.517-518 (TNA, FO 371/5287, 5148-9).

62 **Records of Yemen,** Vol. VI, s.522 (TNA, FO 371/5287, 5148-9).

Levent Şahverdi Arşivi

gelen istihbarat raporunda Hudeyde'de İmam Yahya'nın destekçisi olan içinde Tahir Recep'in de bulunduğu birkaç tüccardan oluşan grubun Mahmud Nedim Bey tarafından desteklendiğine değiniliyordu[63].

Yemen ile Ankara arasındaki diyalog -Mahmud Nedim Bey'in kişisel girişimleriyle- Ankara'daki parlamentoya Yemen'in de temsilci göndermek istemesi ile devam etti. 20 ila 23 Haziran 1923 tarihleri arasında Tevhid-i Efkâr Gazetesinde bu konuyla ilgili haberler görüldü. *"Yemenliler Meclisimize Meb'us gönderecekler!"* başlıklı yazıda şöyle deniyordu: *"Yemen ahalisi, Türkiye'den ayrılmadıklarına yeni bir delil olarak intihabat icrası içün hükümetimizden müsaade istemişlerdir. Yemen ahali-i mahalliyesinin hükümetimize müracaat ederek Yemenlilerin Büyük Millet Meclisine meb'us göndermek arzusunda bulunduklarını bildirmişlerdir…"*[64]. Ankara'nın izin vermesi durumunda Yemen'de uzun süre mektupçu olarak görev yapan Abdülhaluk Hakkı Bey'in Yemen temsilcisi olarak gönderileceğine değinildi. 23 Haziran 1923'de yine aynı gazetede Hıfzı Bey isimli eski Erzurum Posta ve Telgraf Baş Müdürünün de Yemen mebusu olarak görevlendirileceği gündeme gelmişti[65].

Bu haberler, Mahmud Nedim Bey'in de gayretleriyle Lozan Konferansı'nın neticelenmesinden kısa zaman önce Türkiye'nin Yemen'de hâlâ etkin olduğu imajı yaratarak İngiltere'yi rahatsız etmek amacıyla ortaya atılmış olmalıydı. 31 Temmuz 1923'te Aden Politik temsilciliğinden gönderilen istihbarat raporunda Seyyid İdrisî'nin temsilcisi olan Albay Fazluddin'in 20 ile 23 Haziran 1923 tarihleri arasına ait *"Tevhid-i Efkâr"* gazetesi nüshalarını ele geçirdiğine değiniliyordu[66]. Ancak Lozan Antlaşması'ndan sonra bu algının devam etmesini gerektirecek bir neden kalmamıştı. Zaten İmam Yahya'nın Hudeyde'yi ele geçirmek üzere harekete geçtiği bir dönemde, 30 Kasım 1923'te, İngiliz istihbaratı, eski Vali Mahmud Nedim Bey'in Ankara Hükümeti'nden Yemen'i ele geçirmek/işgal etmek/yönetmek gibi bir amaçları olmadığını açıkça bildiren bir mektup aldığını öğrenmişti[67]. Ankara Hükümeti'nin Yemen ile bağlantısı Mahmud Nedim Bey'in Yemen'de yaratmaya çalıştığı imajı destekleyecek bir çizgide değildi.

---

63 **Records of Yemen,** Vol. VI, s.554 (TNA, FO 406/44-45).

64 "Yemenliler Meclisimize Meb'us Gönderecekler", **Tevhid-i Efkâr**, 20 Haziran 1339/1923.

65 "Yemen Meb'us Nazırları", **Tevhid-i Efkâr**, 23 Haziran 1339/1923.

66 **Records of Yemen**, Vol. VI, s.694 (TNA, FO 371/8951).

67 **Records of Yemen**, Vol. VI, s.711-712 (TNA, FO 406/52).

Levent Şahverdi Arşivi

Diğer taraftan Yemen'de saltanat ve hilafetin kaldırılmasına dair kararlar herhangi bir reaksiyona neden olmadı. İmam Yahya nezdinde bulunan Mahmud Nedim Bey saltanatın kaldırılması yönündeki karardan duyduğu memnuniyeti Ankara'ya bildirdi. Sultan Vahdettin ve eski Şeyhülislam Sabri Efendi'nin önce Malta oradan da Cidde'ye gitmesinin ardından Mahmud Nedim Bey Yemen'de *"Sultanın yıllardır yaptıkları hataları"* anlattığını Ankara Hükümeti'ne yazmıştı[68]. Lozan Antlaşması'nın imzalanmasına kadar geçen hukukî açıdan belirsiz dönemde hilafet makamının Yemen'de etkinliğini vurgulayan Sebilürreşad Gazetesi'nde bazı yazılar görülmüşse de bunlar aslında duygusal nitelikte yazılardı[69]. Zira San'a bölgesine hâkim olan Zeydiler zaten halife olarak hayatta olan Zeydi imamını kabul ediyordu[70].

Diğer taraftan TBMM'de Hilafetin kaldırılması tartışmaları sırasında Yemen isyanlarında Türk askerinin verdiği kayıplar gündeme geldi. Karahisar-ı sahib Vekili İzzet Ulvi Bey *"Hilafet imaretten, Hükümetten ayrı bir şey değildir"* dediğinde Kırşehir Vekili Yahya Galib Bey, *"O unvan Yemen'de on milyon Türk yemiştir. Bunu kaydedin"* diyerek tepki gösterdi[71]. Yemen'de İmam Yahya ile I. Dünya Savaşı'nda sürdürülen ittifaka rağmen TBMM vekillerinin zihninde Yemen, bundan evvel ardı ardına patlak veren isyanlarla ve verilen askerî kayıplarla hatırlanıyordu. Bu algı Yemen'den Millî Mücadele sürecinde gelen yardım ve destek taleplerinin karşılanmamasında etkili olmalıydı. Zaten Türk Millî Mücadelesi oldukça kısıtlı imkânlarla ve toplumun eşi görülmemiş özverisiyle yürütülüyordu. Yemen'den gelen taleplere olumlu karşılık verilmesi fiilen de imkânsızdı.

---

68 Öke ve Karaman, **a.g.e.**, s.53-54.

69 "Yemenlilerin Hilafet-i İslamiyeye Sadakat ve Merbutiyetleri", **Sebilürreşad**, 24 Haziran 1338.

70 Mehmet Gönlübol ve Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası 1919-1938**, Ankara 1990, s. 84-85. Zeydilerin Halife olarak kendi imamlarını kabul etmeleri Sultan Abdülhamit'in tepkisini çekmişti. O, İmam Yahya'nın bu çeşit halifeliğinden hep rahatsızlık duymuştu. Aslında Abdülhamid'in bu rahatsızlığı sadece önyargıdan kaynaklanmıyordu. Daha evvel de belirtildiği üzere, babasının 1904 Haziranında ölümünün ardından imamlığa getirilen İmam Yahya, tıpkı babasının 1891'de yaptığı gibi, 1905 Nisanında Türk idaresine karşı isyan etmişti. Bu isyan neticesi başkent San'a ve birkaç diğer kasabayı ele geçirmişti. Buna karşılık Osmanlı Devleti de 22 Eylül 1913 tarihli fermanla Yemen'in Zeydi bölgesinde onun otoritesini tanımıştı. Öyle ki bu ferman ile modern Yemen devletinin doğduğu kabul edilmektedir; A.Rouaud, "Yahya b. Muhammad", **EI2**, Vol. XI, s247.

71 **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi** (TBMM.ZC), Devre II, C 7, Ankara 1970, s.33.

Levent Şahverdi Arşivi

Lozan Antlaşması'nın imzalanmasına kadar yazışmalar genelde Yemen'den gelen talep ve kazanılan zaferlerle ilgili tebrikler ve bunlara Ankara'dan verilen cevaplar merkezinde devam etti. Yemen'de I. Dünya Savaşı'nın arkasından İmam Yahya'nın liderliğinde bağımsız Yemen Zeydi Emirliği kuruldu. Yemen Zeydi Emirliği daha sonradan Yemen Mütevekkili Krallığı adını aldı ve İmam Yahya ilk kralı oldu[72].

İmam Yahya Seyyid İdrisî'in 1923 yılında ölümünden sonra ortaya çıkan taht kavgalarından faydalanarak Aden'in batısında kalan bölgeye saldırılar düzenledi ve 1925 yılında Hudeyde'yi ele geçirdi. Diğer taraftan İmam Yahya 1926'da Doğu Afrika'nın güvenliğini sağlamak için Kızıldeniz'in doğu sahillerinde etkinliklerini arttırma hedefinde olan Mussolini İtalya'sı ile on yıl süreli bir dostluk ve ticaret anlaşması imzalayarak İtalya'dan silah ve teknik yardım almaya başladı (1926 Eylül)[73]. Yemen bölgesinde gittikçe artan İtalyan isteklerinin insani yardım gibi konuları da kullanarak ilerleme kaydettiği, bölge hakkında Türk makamlarınca alınan istihbarat raporlarına da yansımaktaydı. İtalyanların Yemen'de nüfuzunu arttırma çabalarına Türk diplomatlar şahit oluyordu. Türkiye'nin Addis Ababa maslahatgüzarlığı karma mahkemelerle ilgili bir mütalaa esnasında İtalyan sefiri tarafından kullanılan ifadelerden rahatsızlık duymuştu. İtalyan sefiri bu toplantıda Yemen gibi konsolosluğu olmayan memleketlerin ahalisinin himayesi için İtalyan hükümeti tarafından kendisine yetki verildiğini söylemişti[74]. Bu haber İtalya'nın Yemen'de nüfuzunu arttırma yönündeki girişimlerinin bir örneğiydi. Ancak Yemen İtalya'nın ve İngiltere'nin nüfuz mücadelelerine rağmen bağımsızlığını korumayı başaracaktı.

Yemen'de Kalan Osmanlı Askerî ve Mülkî Erkânın Durumu

Osmanlı kuvvetleri Mondros Mütarekesi gereği Yemen'den çekilirken 40. Tümenin silahlarının yarısı ve Bacil'de bulunan toplarla cephanesi İmam Yahya'ya teslim edilmişti. İngilizlere hiç işe yaramaz haldeki 700 kadar tüfek terkedilmişti. Ayrıca İmam Yahya nezdinde bazı Osmanlı memur ve subayları kalmıştı. Buradaki Osmanlı görevlilerinin durumu hakkında Mahmud Nedim Bey hem İstanbul hem de Ankara Hükümeti ile irtibat halindeydi. Mütareke'den

72 Cengiz Tomar, "Yemen-Son Dönem", **DİA,** C 43, s.412-413.

73 Mustafa Öz, "Mütevekkil-Alellah, Yahya Hamidüddin", **DİA,** C 43,İstanbul 2013, s.215-216.

74 **BCA,** 030.10.0/266.795.8, 22 Kanun-ı evvel 1926.

Levent Şahverdi Arşivi

sonra dönmeyen/dönemeyen Osmanlı askerî ve sivil görevlileri ile ilgili Ankara Hükümeti ile kurulan diyalogdan anlaşıldığı kadarıyla orada kalanlar şunlardı: *"Sınıf-ı muhtelifeye mensub ümera ve zabitanla memûrin-i sıhhiye ve mensûbin-i askeriyeden"*[75].

Hukukî açıdan bakıldığında Sevr ve Lozan Antlaşmaları'nın önemli bağlayıcılığa sahip olduğu görülmektedir. Diğer taraftan Lozan Antlaşması'nın imzalanmasına kadar geçen süreçte İstanbul Hükümeti ve Anadolu'da da T.B.M.M. yetki sahibi merciler olmaları nedeniyle Yemen'de kalanlara karşı takınılan tavrı bu iki yetki merkezinin tutumu bağlamında ayrı ayrı değerlendirmek gerekmektedir.

Yemen'de kalan Osmanlı görevlilerinin sayısı hakkında farklı yazışmalarda farklı rakamlar verilmiştir. Bir kaynağa göre Türk birlikleri buradan ayrıldıktan sonra resmi olarak valiyle beraber müfettiş-i hükkâm ve tetkikat-ı şer'iyye reisi ve heyeti, kadı, defterdar, vilayet mektupçusu, jandarma ve 120 komutan, subay, nizamiye erleri, diğer memur ve mülkîyye kâtipleri, şer'iyye ve görevlileri, mülkî ve askerî işlerde görevli memurlardan oluşan bir grup Yemen'de kalmıştı[76]. Bir başka kaynakta ise San'a'da yüzden fazla Osmanlı memur ve askeri olduğu, Asir ve diğer bölgelerden firar etmiş ve Yemen içinde dağınık vaziyette dört yüze yakın kişinin bulunduğu ifade edilmiştir[77]. Yemen'de kalan ve dönme imkânı bulamayanların Yemen'de kalış sebepleri şu başlıklar altında toplanmıştı: *"1- İmam Hazretlerinin talebi ve kolordu kumandanlığının muvafakatiyle orada kalanlar 2- Gitmek istemeyenlerin cebredilmesi hakkında İmam Hazretlerinin gösterdikleri arzu ve iş'ardan bi'l istifade kalmalarına mümaşat edilenler. 3- Ber mucib-i mütareke teslim emrine adem-i itaat ve muvafakat edenleri tahkire cür'etle beraber ikinci maddedeki mümaşattan bi'l-istifade kalanlar. 4- Esbab ve mazeret-i meşru'alarına mebni ilk fırsatta gelmek üzere kalmış olanlar. 5- Bilâ-emir kalmış olanlar"*[78].

Ancak Yemen'de kalan görevliler ve aileleri ciddi ekonomik sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır[79]. Mahmud Nedim Bey bu durumu Ankara Hükümeti'ne resmi yazılarla bildirilmişti. Ankara Hükümeti'nce mesele Ekim 1922'de ele alınmıştır. Hariciye Vekili, İcra Vekilleri Heyeti'ne yazdığı yazıda burada kalanların Yemen'i

75 **BCA**, 030.10.0/260.750.31.9.

76 Ayışığı, a.g.m., s.2011.

77 Sert, **a.g.e.,** s.59.

78 **BCA**, 030.10.0/260.750.31.9.

79 **Records of Yemen,** Vol. VI, s. 511-512; (British Library, IOR/L/PS, 11/174).

Levent Şahverdi Arşivi

İngiliz istilasına karşı korumak görevini mütarekeden sonra da yerine getirdiklerini belirtmiştir. Bunun için en azından emekli, dul ve yetimlerin, asker ve subay sınıfından olup da mücadele sırasında yaralananların İstanbul'a sevki için gerekli asgari miktarın gönderilmesi konusunda karar alınmasını istemiştir[80].

Yemen Valisi ile orada kalan diğer mülkî memurların hukukî durumları hakkında İstanbul Hükümeti'nin tavrı 10 Ağustos 1920 tarihinde Sevr'de imzalanan antlaşma henüz yürürlüğe girmediğinden Yemen'in mütareke hükümlerine tabî olması gerektiği şeklindeydi. İstanbul Hükümeti Mütareke'nin 16. Maddesinde en yakın İtilaf kumandanına teslim olunması gereği hükmü açık olmasına rağmen anlaşma tasdik edilip yürürlüğe girinceye kadar Yemen Valisi ile diğer memurların devletin resmi memurları sayılmaya devam edeceğini, kabul ediyordu. Ayrıca İmam Yahya'nın savaştan önce ve savaş sırasında hükümet nezdinde durumu ne ise, onu muhafaza etmesinin tabii olacağını açıkladı. Yani barış anlaşması yürürlüğe girene kadar Yemen'in savaş öncesindeki statüsünün devamı öngörülmekteydi. Bu bağlamda Mahmud Nedim Bey'in Yemen'deki görevi Lozan Antlaşması'nın TBMM'de tasdik edileceği döneme kadar devam etti. Mahmud Nedim Bey'in Yemen'deki resmi görevi Lozan Antlaşması'nın TBMM tarafından tasdikinden sonra yani 23 Ağustos 1923'te sona erecekti[81]. Ancak bu konuda birbirinden büyük farklar taşıyan birden fazla karar göze çarpmaktadır. Öyle ki 3 Eylül 1920 tarihli bir Meclis-i Vükelâ kararına göre Yemen'de bulunan askerî ve sivil memurların İstanbul'a nakil masraflarının ödenmesine hükmedildiği dikkat çekmektedir[82].

Aslında Sevr Antlaşması'nın ilgili hükmü Türkiye'nin bu bölgeyi İtilaf Devletleri lehine feragat etmesiydi. Bu bağlamda Sevr Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği günden itibaren Yemen valisi ve beraberindekilerin memuriyetlerinin lağv olması yani görevden ayrılmaları gerekiyordu. Ayrıca Sevr Antlaşması'nın Cemiyet-i Akvam'a dair kısmındaki 22. Maddesinde Osmanlı Devleti'ne tabi bulunmuş bazı milletlerin bir mandateri kendi kendilerine muktedir oluncaya

80 Öke ve Karaman, **a.g.e.**, s.34-36, 38-39.

81 Sert, Emekli Sandığındaki dosyasında Mahmud Nedim Bey'in Yemen'deki valilik görevinin son bulduğunu tespit etmişti. Sert, **a.g.e.**, s. 67; Yemen'deki resmi görevinin ardından Mahmud Nedim Bey'in Suudi Arabistan nezdinde tesis edilen Türkiye Cumhuriyeti temsilciliğine "*Mümessillik Başkitabeti Müşaviri*" olarak tayin edildiği görülmektedir; **BCA,** 030.10.00/24.18.15.

82 **BOA**, MV, 220/60, 19 Zilhicce 1338 (3 Eylül 1920).

Levent Şahverdi Arşivi

kadar seçebilmelerine olanak tanıyordu[83]. Sevr Antlaşması'nın imzalanmasına rağmen yürürlüğe girmemesi nedeniyle Yemen'in İmparatorlukla olan hukukî bağı devam etti. Zaten *"Osmanlı Devleti'nin hiçbir parçasının terk ve ayrılmış sayılamayacağından"* maddi ve manevi bağlantısını muhafaza etmeye devam eden memleketlerin ayrılmasının caiz olmadığı Babıâli Hukuk Müşavirliği'nce kararlaştırılmıştı[84]. Kasım 1920 tarihli bir karara göre Sulh Muahedesi yürürlüğe girmediğinden Yemen'in hukukî durumu mütareke şartlarında belirlendiği şekliyle kalacaktı[85]. Babıâli Hukuk Müşavirliği'nin bu mütalaası Dâhiliye Nezareti'nce de uygun görülmüştü[86]. Bu kararın bir onayı gibi görünen 17 Nisan 1922 tarihli bir Meclis-i Vükelâ kararında Yemen'de kalan askerî ve sivil memurların maaşlarının verilmesi mümkün olacaktı[87]. Hatta 7 Ekim 1922 tarihli bir belgeye göre Yemen'de bulunan memur, emekli, dul ve yetimlerin maaş ödemeleri Riyal'ın İstanbul'daki değerinden yapılacaktı[88].

Gerçekten de Yemen'de kalan Osmanlı asker ve memur ailelerinin sosyo-ekonomik durumları çok kötüydü. Öyle ki, Mahmud Nedim Bey, Yemen'deki Osmanlı tebaasından ihtiyaç sahibi olanlar için Aden'deki Amerikan temsilciğinden dahi yardım talebinde bulunmuştu[89]. Oldukça dramatik bir görünüm arz eden bu talepleri Ankara Hükümeti'nin karşılayamamış olması şartların getirdiği bir zorunluluktu[90]. Ankara Hükümeti'nden yardım talebinde bulunan toplumsal tabaka o kadar genişti ki Yemen'e yardım gönderilememesi

---

83 Erim, **a.g.e.**, s.535-537.

84 Ayışığı, a.g.m., s.2007.

85 *"Müzakereden muahede-i sulhiyemizin imzası tarihine kadar geçen müddet zarfında Yemen'de kalan memurin ile İmam Yahya hazretlerinin nezd-i hükümetteki vaziyeti Harbiye nezaretinden istiza kılınması üzerine ledel havale Bab-ı Ali Hukuk Müşavirliğince tanzim kılınan mütalaa-namede muahede-i sulhiye tasdik edilerek beray-ı icra oluncaya kadar Yemen valisi ile memurin-i resmiye-i devletten ad olunmaları muktezi bulunduğu dermiyan kılındığından bahisle iktizasının tayin ve inbasına dair Dâhiliye Nezaretinden varid olan tezkere …"* **BOA**, MV, 220/187, 24 Safer 1339 (7 Kasım 1920); **BOA**, Bâbıâlî Evrak Odası (BEO), 4662/349609, 25 Safer 1339 (8 Kasım 1920).

86 **BOA**, Dâhiliye İdâre-i Umumi (DH.İ.UM), 19-14/1/50, 28 Safer 1339, (11 Kasım 1920).

87 **BOA**, MV, 223/139, 19 Şaban 1340 (17 Nisan 1922).

88 **BOA**, Dâhiliye Nezareti İdâre-i Umumiye Ek (DH.İ.UM.EK), 64/55, 15 Safer 1341 (7 Ekim 1922).

89 **Records of Yemen**, Vol. VI, s. 513-515; (British Library, IOR/L/PS, 11/174).

90 Öke ve Karaman eserinde bu durumu "*Yemen'deki son Osmanlıların Türkiye'deki yeni Türklerce (yönetimdekiler) kaderleriyle baş başa bırakılmışlığı"* olarak yorumlamaktadır. Öke ve Karaman, **a.g.e.,** s.57-58.

Levent Şahverdi Arşivi

mevcut şartlar altında tabii idi. Anadolu'nun hemen her yeri, camiler, istasyonlar ve hatta sokaklar Ankara Hûkümeti'nin iaşe yardımına muhtaç muhacirlerle dolup taşıyordu[91]. Ankara Hûkümeti'nin yürüttüğü Millî Mücadele'nin, asker ve savaşın gerisinde kendisine ihtiyaç duyan grupların dahi asgari ihtiyaçlarına cevap veremediği bir ortamda Yemen'de kalan asker ve memurların nakli için pay ayıramaması anlaşılamaz değildi. Cevap verilemeyen bu talebi Anadolu'da ortaya çıkan yeni devletin Osmanlı'dan kopuşu yahut kopuş için atılan adımlar olarak algılamak[92] zorlama bir bakış açısıdır. Yemen'in Misak-ı Millî sınırları dışında kalacağı kesin olduğundan cephelerde savaşın devam ettiği bir dönemde bölgeden gelen yardım talepleri önceliğe alınamazdı. Diğer taraftan Yemen'de kalan çoğu memurun maaşsız geçirdikleri dönemde bölge halkına borçlanmak zorunda kalmaları tahliye edilmelerini zorlaştırdı. Mahmud Nedim Bey, Aden İngiliz temsilcine tahliye için bahsi geçen acil ödemelerin yapılmasında yardımcı olmalarını isteyen bir telgraf dahi göndermişti[93]. Ankara'nın 19 Nisan 1923'de Mahmud Nedim Bey'e gönderdiği yazı o güne kadar çeşitli vesilelerle yardım talebinde bulunulan Yemen için nihai bir karar niteliğindeydi. Mahmud Nedim Bey'in özverisi takdir edilirken *"maalesef hükümetin bugünkü ahval-i maliyesi"*nin" istenilen yardımları karşılamaya muktedir olmadığı bildirilmekteydi[94]. 1923 yılı sonlarına ait bir başka belgede ise Yemen'de kalan Türk ordusuna mensup subay ve efradın Türkiye'ye sevkleri için Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nden yardım talebinde bulunulduğuna değinilmekteydi. Ancak cemiyetin burada teşkilatı ve imkânları olmadığından yardım talebinin karşılanamayacağı iletilmekteydi[95].

Diğer taraftan Yemen'de kalan Türk memur ve zabitlerinin Hudeyde ve Süveyş kanalı yoluyla İstanbul'a sevklerine dair 1923 yılı sonlarında karara varıldı[96]. Ancak bu nakil işleminin 1926 yılı içerisinde gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Nisan 1926 itibarıyla Yemen'den iki kafile halinde yüz on bir

91 Devlet-toplum ilişkisinin dönüşümü noktasında meselenin I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele yılları bağlamında ele alındığı bir yazıda Anadolu'daki farklı sınıfların içinde olduğu vaziyet değerlendirilmektedir. Bkz: Gülsüm Polat, "Changes in state-society relations from the First World War to the National Independence Struggle", **Turkish Historical Review,** 3 (2012), 19-41.

92 Öke ve Karaman, **a.g.e.**, s.47.

93 Ayışığı, a.g.m., s.2010.

94 Öke ve Karaman, **a.g.e.**, s.63-64.

95 **BOA**, Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı, (HR.İM), 93/54, 29 Aralık 1923.

96 **BOA,** HR.İM., 23/16, 16 Aralık 1923.

Levent Şahverdi Arşivi

kişinin sevkiyatı tamamlanmıştır. Bu sevkiyatın tamamlanması için İstanbul'daki İskân İdaresi'nden bir kişi gönderilmişti. Sevkiyat için Hudeyde Limanının kullanılması kararlaştırılmıştı, sevk edileceklerin pasaportları İngiliz Konsolosu ya da bu görevli tarafından vize edilecek, pasaportları olmayanlar vizesiz seyahat edebileceklerdi. Bunu temin edebilmek için İngiliz konsolosluğu nezdinde girişimde bulunulmuştu[97].

Arap Yarımadası İçerisindeki İlişkiler Bağlamında Yemen'in Yeri

İngilizler savaş sırasında Araplara verdikleri *"Büyük Arap Krallığı"* sözünden dönüp savaşın sonlarına doğru Suriye, Lübnan bölgesini Fransız nüfuz alanı olarak bırakınca Şerif Hüseyin ve oğulları büyük bir hayal kırıklığı yaşamıştı. Kral Faysal Eylül 1918'de işgal ettiği Şam'ı Temmuz 1920'de Fransızlara terk etmek zorunda kalmıştı. Ancak Faysal İngiltere'nin Irak'ta oluşturduğu manda yönetiminin kralı olarak Mart 1921'de tahta çıktı. Faysal Suriye'de Fransız karşıtı hareketler sergilemiş ve Anadolu'da Milli Mücadele sürerken Ankara yönetimi ile dolaylı-dolaysız yollardan temas kurmaya çalışmıştı[98]. Suriye'deki iktidarı yıllarında Fransızlara karşı mücadele eden Anadolu'daki Kuvâ-yı Milliyeciler ile işbirliği yaptığı dönemler de olmuştu[99]. Yine de Faysal ile Türk Milli Mücadelesi arasındaki ilişkilerde tam anlamıyla karşılıklı bir güvenin tesis edilememesi için pek çok sebep vardı. Suriye sınırında Faysal'ın adamlarının Milli Arap hududu lehine propaganda yapması rahatsızlık yaratmaktaydı[100]. Bu dönemde İmam Yahya –muhtemelen Mahmud Nedim Bey'in teşvikiyle- Faysal'a Mustafa Kemal ile olan işbirliğinden duyduğu memnuniyeti dile getiren ve Batılılar karşısında işbirliğinin önemini vurgulayan bir mektup yazdı[101]. Faysal da İslam'a hizmet vurgusu yapmaktaysa da değişen güç dengelerinde doğru yerde bulunması konusunda İmam Yahya'yı uyarmaktaydı. Yazdığı mektubunda şöyle demekteydi: *"Osmanlılarla ilgili olarak onlara karşı hiçbir şey söylemiyorum, onlar geçip gittiler… Onlar şimdi kendi vatanlarında ülkelerinin ellerinde kalması için en fazlasını yapıyorlar. Ellerinde olan dışındaki yerlere [Misak-ı Millî hududu olarak ifade*

97 Sert, **a.g.e.**, s.72-73.

98 Abdülahat Akşin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, TTK Yay., Ankara 1991, s.207-208.

99 Ömer Osman Umar, **Osmanlı Yönetimi ve Fransız Mandası İdaresi Altında Suriye (1908-1938),** ATAM Yay., Ankara 2004, s.454-487.

100 **ATASE**, İstiklal Harbi Kataloğu, (bundan sonra İSH) 30/44; **ATASE**, İSH, 48/66.

101 Öke ve Karaman, **a.g.e.**, s.29-31.

Levent Şahverdi Arşivi

edilebilir] kuvvet sevk edecek güçleri yok. Bundan dolayı biz umuyoruz ki Araplar kendi çıkarlarını kendileri koruyacak, enerjilerini işlerini ilerletmek için harcayacak, ülkelerinin birlikte ilerlediğini göreceklerdir. Ayrıca birbirleriyle dostça ilişkiler içerisinde kalacaklar bunun dışında komşu milletlerle de. (Anlaşıldığı kadarıyla İngiliz Hükümetiyle)"[102]. Ayrıca Faysal, Seyyid İdrisî ve İmam Yahya arasındaki sorunların çözümünde babasının (Şerif Hüseyin) ara buluculuk yapmayı istediğini satırlarında belirtmişti.

Savaş sonrasında Asir bölgesi hâkimi Seyyid İdrisî, I. Dünya Savaşı sırasında sürdürdüğü şekliyle, İngiliz işbirlikçisi tutumunu devam ettirdi. Buna karşılık Seyyid İdrisî'nin Anadolu'daki Milli Mücadele ile resmi iletişimine dair bir kayıt göze çarpmamaktadır. Ayrıca Seyyid İdrisî'nin İmam Yahya ile yaşadığı nüfuz mücadelesi Türklerin ona karşı güven duygusunu kaybetmesinde etkili olmuştur. Arap Yarımadası'nın bir diğer etkili aktörü olan Necid Emiri İbni Suud ile İmam Yahya'nın ilişkileri de İbni Suud'un Asir üzerinde hâkimiyet kurmak istemesi nedeniyle I. Dünya Savaşı'nın sona ermesine müteakip sadece birkaç yıl içerisinde bozulacaktı. Hicaz bölgesinin kralı olmayı I. Dünya Savaşı sırasında aldığı İngiliz desteği ile başaran Şerif Hüseyin savaş sonrası süreçte bölgesel hâkimiyetine yönelik en ciddi tehdidi İbni Suud'dan görecekti. Bunun için bölgesel ittifaklara önem vermekteydi. İmam Yahya ile iletişime girerek onu yanına çekmek arzusundaydı. 1920 yılı başlarında İmam Yahya'ya bir heyet gönderdi. Şerif Hüseyin'in temsilcisi (Şerif Nasır) İmam Yahya'ya Britanya ile iyi ilişkiler kurması tavsiyesinde bulundu; onun öngörüsüne göre bu mümkün olabilecekti[103].

Diğer taraftan İmam Yahya Hudeyde'yi ele geçirdikten sonra yani İngilizlerin desteklediği Seyyid İdrisî bölgesini kontrol altına alıp Mart 1925'de Cizan sınırına ulaştığında İbni Suud ile İmam Yahya sınırında çatışma ihtimali belirdi. Asir'i ele geçirmek niyetinde olan İmam Yahya'nın İtalya ile 1926'da Seyyid İdrisî ile İbni Suud arasındaki yardım anlaşmasını imzalamış olması tesadüfe benzemiyordu. 1926'da imzalanan Mekke Antlaşması[104] Asir'i İdrisî değil İbni Suud lehine açık biçimde koruyan İngiliz siyasetinin dışavurumuydu. Aslında burada kendi

102 **Records of Yemen**, Vol. VI, s. 650, 15 Haziran 1921 (TNA, CO, 725/1-2, 4-6).

103 **Records of Yemen**, Vol. VI, s. 473 (TNA, FO 406/42-43).

104 Toplam 10 maddeden oluşan Mekke Antlaşması (21 Ekim 1926) dikkatle incelendiğinde Asir'in kuzey ve doğusunun Suudiler tarafından kontrol edilmesinin İdrisîler tarafından tanındığı görülmektedir. Abed al-Razzak Al-Maani, Saleh Alsharari, Hussein Mohafzah, "The Relationships between Saudi Arabia and the Idrisids Princes though Protectorate (Mecca) Agreement, 1926AD: An Analytical Study", **Asian Culture and History**, Vol. 6, No. 1, 2014, s.95.

Levent Şahverdi Arşivi

içerisinde bir tutarlılık da vardı. Zira İngiltere daha I. Dünya Savaşı başlarında İbni Suud ile imzaladığı Darin Antlaşması (26 Aralık 1915) ile Arap Yarımadası'nda Necid bölgesini kendi lehine garanti altına alarak Osmanlılar karşısında önemli bir ittifak kurmuştu. Seyyid İdrisî ise Yemen bölgesinde İngiltere ile ittifak içinde olmasına rağmen ne Türk birliklerine ne de Türklerle işbirliği içerisinde olan İmam Yahya'ya darbe vurabilmişti. Bu anlamda İbni Suud'un Arap Yarımadası'ndaki İngiliz dostluğu İdrisîlere[105] göre çok daha önemli görülüyordu. Yine de Asir üzerinde İbni Suud ile İmam Yahya'nın hak iddiası 1934'e kadar çeşitli müzakere ve görüşmelerle çözümlenemeyen bir mesele olarak kaldı. İmam Yahya ile İbni Suud bölgesi arasında sınırda kalan Necran'ın aidiyeti konusundaki anlaşmazlık telgrafla sürdürülen İbni Suud-İmam Yahya müzakerelerini sona erdirdi[106].

Cumhuriyet Dönemi Türk-Yemen İlişkileri (1923-1938)

Türkiye-Yemen ilişkilerinde temas alanlarını diplomatik temsil, askerî-siyasî işbirliği girişimleri, Yemen ordusunun modernizasyonunda Türk etkisi gibi konular oluşturmuştur.

I. Dünya Savaşı'nın ardından Türklerin Yemen'den çekilmesiyle burada etkin güç olma yönünde girişimler İngiltere ve İtalya'dan gelmiştir. Yemen'in kuzey sınırındaki İngiliz müttefiki bölge durumunda olan Asir'in yöneticisi Seyyid İdrisî 1923'de öldükten sonra İngilizler, İmam Yahya ile daha fazla temas kurmaya çalıştılarsa da İmam Yahya İngiltere ile değil İtalyanlarla 1926 yılında bir anlaşma imzalayarak[107] Yemen'de İngiltere'nin nüfuzunu engellemek istemiştir. Zira bu antlaşmada İmam Yahya İtalyanlar tarafından Yemen Kralı olarak tanınıyor ve onun Yemen'deki hâkimiyeti kabul ediliyordu.

Diğer taraftan Türk-Yemen ilişkilerinde resmi boyuttaki temasların Türklerin çekilmesinin hemen ardından gerçekleşmediği görülmektedir. Öyle ki ilişkilerin resmi diplomatik boyutuna ilişkin ilk gelişme, Kadı Ahmed el- Ünsî isimli diplomatın İmam Yahya'nın resmi temsilcisi olarak 1927'de Türkiye'ye gelişi olmuştu. Kadı Ahmed el-Ünsî İskenderiye'de İstanbul'a gelmek için beklerken

105 Seyyid İdrisî 1923'te öldükten sonra yerine oğlu Ali bin Muhammed İdris geçmişti. Al Razzak ve diğerleri, a.g.m., s.95.

106 Al-Maghafi, **a.g.e.**, s.110-112.

107 John Baldry, "Anglo-Italian Rivalry in Yemen and 'Asir 1900-1934", **Die Welt des Islams** New Series, Vol. 17, ¼, (1976-1977), s.166.

Levent Şahverdi Arşivi

bazı Yemenliler ile Mısırlılara Türkiye hakkında methedici sözler söylemişti[108]. Ancak bu ziyaret Türkiye-Yemen ilişkilerinde -belgelere yansıyan- önemli bir değişimi getirmemiştir. Yine de İngiltere'nin Ankara'da bulunan elçisi George Clerk, Ünsî'nin ziyareti konusunda Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşdü Aras ile iletişim kurarak bilgi almıştı. Aras, Türkiye'nin Yemen ile 9 Aralık 1924'de[109] Finlandiya ile imzalanan anlaşmaya benzer bir anlaşma imzalamayı düşündüğünü Clerk'e söylemişti. İngiltere'nin Ankara elçisi George Clerk İngiliz Dışişlerine yazdığı bir raporda bu durumdan şöyle bahsetmekteydi: *"Dün Dışişleri Bakanı [Tevfik Rüşdü], Kadı'nın ülkesine iki taraflı dostluk antlaşması imzalamaya tam yetki almak ve ailesini Ankara'ya getirmek için döndüğünü, Ankara'da kendisinin İmam'ın temsilcisi olarak kalacağını söyledi"* [110]. George Clerk, Tevfik Rüşdü ile yaptığı görüşmede *"Türkiye'nin Cumhuriyet öncesi İmam'a bahşettiği müphem [belirsiz] yükümlülüklerinden kurtulmak*[111]*"* için çaba harcadığı kanaatine varmıştı. Clerk'e göre Tevfik Rüşdü, İmam nezdindeki Türk görevlilerin ülkeye güvenli dönüşünü sağlamak için uğraşıyordu. Onların yerine yenilerinin gönderilmesi düşünülmüyordu. Fakat San'a'da bir Türk elçiliğinin açılabileceğini İngiliz Dışişlerine bildirmekteydi[112]. Ne var ki, 1927 yılında Clerk'in belirttiği şekliyle San'a'da bir Türk temsilciliği açılmamıştır. Türkiye'nin Yemen ile diplomatik ilişkileri Cidde'de bulunan Türk temsilciliği vasıtasıyla yürütülmüştür. Öyle ki 10 Eylül 1927'den 31 Temmuz 1931'e kadar Türkiye'nin Suudi Arabistan[113] ve Yemen nezdindeki elçisi olarak Abdülgani Senî (sonradan Yurtman) Bey görev yapmıştır[114].

108 **BCA,** 030.10.0/260.751.18, 23 Mayıs 1927.

109 Türkiye-Finlandiya ilişkilerinin resmi başlangıcı kabul edilen dostluk anlaşmasıdır.

110 **Records of Yemen**, Vol. VII, s.262-263 (FO 371/12250, 722/161/1927).

111 Burada kastedilen Osmanlı Devleti'nin son devresi ve Millî Mücadele sürecinde oldukça belirsiz bir görünüm arz eden Türk-Yemen ilişkilerinin İngiliz tarafınca Türklerin Yemenlilere karşı hâlâ hami gibi algılanmaları (burada kalan Türk görevlilerin Türkiye'nin temsilcisiymiş gibi görülmesi) ve Clerk'in de belirttiği biçimde artık tam anlamıyla Yemen üzerinde Türkiye'nin tüm sorumluluklarından (aslında Yemenlilerin beklentilerinden demek daha doğru olmalıdır) kurtulmak istemesidir.

112 **Records of Yemen**, Vol. VII, s.262-263 (FO 371/12250, 722/161/1927).

113 Mahmud Nedim Bey'in Suudi Arabistan nezdinde tesis edilen Türkiye Cumhuriyeti temsilciliğine "Mümessillik Baş kitabeti müşaviri" olarak tayin edildiği görülmektedir; **BCA**, 030.10.00/24.18.15.

114 http://riyad.be.mfa.gov.tr/MissionChiefHistory.aspx (Erişim: 21 Haziran 2016). Abdulgani Seni Bey 31 Mayıs 1930'da akdedilen "Hicaz, Necid ve Mülhakatı Hükümeti" ile teati edilen dostluk antlaşmasını "Hicaz ve Yemen'de Türkiye mümessili" olarak imzalamıştır; Kanun Metni; **Kanunlar Dergisi,** C 8, s.297-298.

Levent Şahverdi Arşivi

Abdulgani Senî Bey'den sonra Cidde'de sırasıyla (bu çalışmanın tarihsel sınırlarını oluşturan 1938 yılını içine alan süreçte) Ahmet Lütfullah Bey (5 Eylül 1931-30 Ağustos 1932), Muhittin Raşit Paysal[115] (25 Ekim 1936-9 Haziran 1937 tarihleri arasında), Talat Acarer (9 Haziran 1937-3 Ocak 1938 tarihleri arasında) ve Sadullah Gören (4 Ocak 1938- 1 Aralık 1941 tarihleri arasında) görev yapmıştır[116]. Yemen'in yönetim merkezi San'a'ya ilk Türk elçisinin görevlendirilmesi için Ünsî'nin 1927 yılındaki ziyaretinin üzerinden uzun bir zaman geçmesi gerekecektir. San'a'da ilk Türk elçiliği 1 Ocak 1988'de açılmıştır[117].

Cumhuriyet'in ilanından sonra Yemen'in yaşadığı çeşitli siyasî-askerî meselelerin Türkiye tarafından bölgeden gönderilen raporlar vasıtasıyla takip edildiği anlaşılmaktadır. Bunlardan 1929 yılına ait olan Hariciye Vekâleti'nin Başvekil'e yazdığı bilgi notu mahiyetinde olduğu düşünülen bir yazı *"Yemen ahvali", "Yemen-İngiltere münasebetleri", "İtalya'nın Kızıldeniz siyaseti"* gibi başlıkları içermekteydi. Burada kaynak göstermeksizin verilen bilgiler Ankara'nın, bölgeden aldığı istihbarat bilgileri, basından alınan havadisler ile bir rapor haline getirilmiş gibi görünmekteydi. Raporda İmam Yahya'nın eskiden Osmanlı toprağı olan 9 nahiyenin Aden'e katılmasına razı olmadığı ancak İngiltere'nin de iadeye razı olmadığına değinilmişti. Diğer taraftan İmam Yahya-İbni Suud arasında Asir meselesi nedeniyle gerginliğin devam ettiğine dikkat çekiliyordu. Raporda yer alan *"İtalyanların Kızıldeniz Politikası"* başlığı altındaki tespitlerde İtalya'nın bölgedeki varlığının Kızıldeniz'in bir *"İngiliz havuzu"* haline gelmesine engel olduğuna değiniliyordu. Raporun kaynağının Yemen'den Hicaz'a dönen *"bir mümessilimiz"* olduğu belirtiliyordu. Gerçekten bu dönemde İtalyanların Yemen'e nüfuz etme girişimlerinin arttığı anlaşılmaktadır. Zaten Yemen'in Kızıldeniz'in batı kıyısındaki komşusu Eritre 1890'dan beri İtalyan kolonisiydi. 1928 Aralığında *"Eritre Siyasî Bürosu müdürü Mr. Moreno"* isminde bir İtalyan memurunun Hudeyde ve San'a'ya bir seyahat yapması İtalyan nüfuz alanını genişletme çabaları ile alakalıydı. Zira Moreno'nun, İmam'dan bir mümessillik ihdası ile Salif tuzlasının işletme imtiyazını elde etmek için uğraştığı öğrenilmişti.

115 Bu konuda Muhiddin Raşid Bey'in resmi görevlendirmesi arşiv kayıtları içerisinde göze çarpmaktadır. Suudi Arap Hükümeti nezdinde görevli olan Muhiddin Raşid Bey'in Yemen Hükümeti nezdinde de Türkiye'yi temsil etmesi uygun görülmüştü; **BCA**, 30.11.1.0/110.4.16.

116 http://riyad.be.mfa.gov.tr/MissionChiefHistory.aspx (Erişim: 21 Haziran 2016).

117 http://sana.be.mfa.gov.tr/Mission.aspx adresinde 1988'de San'a'da ilk Türk elçiliğinin açıldığı bilgisine yer verilmiştir. (Erişim 21 Haziran 2016). Ayrıca San'a büyükelçiliği ile gerçekleştirilen mail iletişimi ile bu bilgi 01.01.1988 olarak teyit edilmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

Buna karşılık İmam Yahya, İtalya'dan silah, uçak ve benzeri teçhizat alacaktı[118]. Sözü edilen ziyarete dair bilgiler, 1926'da imzalanan[119] Yemen-İtalya Anlaşmasıyla alakalı olmalıydı.

İmam Yahya'nın savaş sonrasında Yemen'deki etkinliğini yavaş yavaş arttırdığı görülmektedir. Öyle ki, İmam Yahya'nın oğlu Ahmed'in de içinde bulunduğu kuvvetler 1927-1929 yılları arasında Beytül Fakih'deki Zeranik kabilelerini ezmişti. 1930'da İmam Yahya Tihame'yi kontrol altına aldı. Diğer taraftan İbni Suud Arap Yarımadası'nın kuzeyini büyük oranda ele geçirmişti. Bu genişleme sürecinde sadece Asir, İdrisî devleti olarak kalmıştı. Bölgenin kendi sınırları altında olması gerektiğini düşünen İmam Yahya, İngiliz hâkimiyet bölgesi olan Aden'e dair bir talebi olmadığını söylese de Türklerin çekilmesinden sonra buraya ilerlemiş ve Zeydi bölgesi olmayan Şuayb'ı ele geçirmişti. Ancak Aden yönündeki bu saldırıya karşılık İngilizler anlaşmalı oldukları Arap şeyhlerinin de yardımıyla Yemen kuvvetlerini püskürtecekti. İmam Yahya yaklaşan Suudi tehdidi karşısında iki cephede savaşmanın zorluğunu görerek İngilizler ile Şubat 1934'de anlaşmaya vardı. Aden bölgesini kapsayan İngiliz topraklarıyla Osmanlı sınırının kabaca İmam-İngiliz sınırı olarak kabul edildiği San'a Antlaşması (1 Şubat 1934) imzalandı. Bu antlaşma ile İmam, İngiltere'nin Aden hâkimiyet sınırlarını kabul etmekteydi. Yine aynı antlaşma metninde İmam Yahya, *"Yemen Kralı"* olarak isimlendirilmesi nedeniyle İngiltere tarafından resmi olarak tanınıyordu. Arap Yarımadası'ndaki yayılmasını devam ettiren İbni Suud ile olan sınır sorunu ise aralarında eski bir Osmanlı mebusu olan Dürzî Emir Şekip Arslan'ın da bulunduğu diplomatik bir ekibin aracılığıyla 20 Mayıs 1934'de imzalanan Taif Antlaşması ile çözüme kavuşturuldu. İmam Yahya Hudeyde'yi almakla beraber Asir ve Necran'ın bulunduğu kuzey Yemen topraklarının bir kısmını Suudilere bırakıyordu[120].

Sözü edilen İngiliz-Suudi-Yemen ilişkilerine dair detayların Türkiye için dikkatle takip edilen gelişmeler olduğu anlaşılmaktadır. 1934'de başlayan ve Taif Antlaşması (20 Mayıs 1934) ile sonuçlanan İmam Yahya-İbni Suud savaşını Türkiye, Bağdat elçiliğinin gönderdiği raporlarla takip etmişti. Bu

118 **BCA,** 030.10.0/260.751.19.

119 Christian W.E. Tripodi, "The Foreign Office and Anglo Italian Involvement in the Red Sea and Arabia, 1925- 28", **Canadian Journal of History**, Autumn 2007, 47/2 s.211-212.

120 Dresch, **a.g.e.,** s.29-35; Clive Leatherdale, **Britain and Saudi Arabia 1925-1939**, The Imperial Oasis, Frank Cass and Company Ltd., London 1983, s.153-161.

Levent Şahverdi Arşivi

raporlarda devam eden süreç ve antlaşma ile ilgili çok dikkat çekici detayların Dışişleri Bakanlığı'na iletildiği görülmektedir. Bağdat elçisi Tahir Tokalp[121] raporunda İbni Suud ile İmam Yahya arasında cereyan eden çatışmaların Arap Yarımadası'nda büyük değişimleri tetikleyebileceğine değiniyordu[122]. Cidde Maslahatgüzarlığı kaynaklı bilgiler olayların yerel basındaki akislerinin de takip edildiğini göstermektedir. Mekke'de yayınlanan Hükümet organı Ummü'l Kura Gazetesi'nde çıkan haberde iki ülke arasındaki ihtilafın halledilebilmesi için İbni Suud ile İmam Yahya arasında telgrafla iletişimin devam ettiğine yer veriliyordu. Bu girişimler sayesinde Necran dışında İdrisî bölgesi hakkında İmam Yahya ile anlaşmaya varılabildiğine dikkat çekilmekteydi[123]. Türk temsilciliği İbni Suud tarafından teklif edilen esasların İmam Yahya tarafından kabul edilmesi sayesinde diplomatik görüşmelere başlandığını ve bu kapsamda Abha'da (Abha Konferansı Şubat 1934) iki taraf temsilcilerinin toplandığını yazıyordu. Suudileri Fuad Hamza Bey, İmam Yahya'yı ise Vezir Esseyit Abdullah temsil edecekti[124]. Türk diplomatların öğrendiğine göre İbni Suud'un teklifleri şunlardı: Asir'deki mevcut vaziyetin İmam Yahya tarafından kabulü, Arap Yarımadası'nın bağımsızlığı bağlamında bir anlaşma akdi, iktisadi ve ticari münasebetlerin düzenlenmesi, kabilelerin yer değişikliği esnasında haklarında yapılacak muamelenin belirlenmesi. Abha'da toplanacak konferansta iki tarafı harp durumuna getiren sorunların halledileceği beklentisi ortaya çıkmıştı[125]. Görüşmelerde Yemen tarafı tüm Asir ve Necran'ın Yemen'e bağlanması konusunda ısrarcı oldu. Suudi tarafı ise merkez Necid ile Yemen'in kuzey sınırındaki Necran arasındaki tarihi bağlara vurgu yaptı. Bu meseleler üzerindeki görüş ayrılıkları nedeniyle çözüm gerçekleşmedi. İngiliz Kralı ile İmam Yahya arasında da telgrafla iletişim kurularak çözüm bulunmaya çalışıldı ancak ne Yemen-Suudi görüşmelerinden ne de İngiliz Kralı ile İmam Yahya görüşmelerinden sonuç alınabildi. Mart

121 Tahir Lütfü Tokalp'in görev süresi 1 Ocak 1929 ile 1 Ocak 1939 tarihleri arasını kapsamaktadır. Onun ardından Ahmet Cevat Üstün 2 Ocak 1939'da göreve gelmiştir. 1 Ocak 1945'e kadar görev yapmıştır. Bkz: http://www.bagdat.be.mfa.gov.tr/MissionChiefHistory.aspx.

122 **BCA,** 30.10.0/259.742.16,1-2, 16 Nisan 1934.

123 **BCA**, 030.10.0/260.748.21, 18 Şubat 1932; Haberin Hariciye Vekâleti'ne iletilmesinin tesadüf olmadığı anlaşılmaktadır. Zira Ummü'l Kura'da çıkan haberin önemi konu üzerinde yapılan akademik bir çalışmada değerlendirilmektedir. Al- Maghafi, **a.g.e.,** s.113.

124 **BCA**, 030.10.0/260.748.22, 21 Şubat 1934; Suudi temsilcisi Hamza delegasyonun başıydı, İmam Yahya'nın temsilcisi ise Abdullah al-Vezir idi. Al- Maghafi, **a.g.e**.,s.120.

125 **BCA**, 030.10.0/260.748.23, 25 Şubat 1934.

Levent Şahverdi Arşivi

1934'de iki taraf arasında savaş başladı ve Mayıs 1934'de Harad, Midi ve önemli Yemen şehri Hudeyde Suudilerin kontrolüne geçti. Aslında Suudilerin başarısı tesadüf değildi. Zira İngilizler Yemen'de Türklerle işbirliği yaptığı günden beri düşman olarak gördükleri İmam Yahya'ya karşı Suudi kuvvetlerine deniz ve hava gücüyle ayrıca maddi yardım olarak destek vermişlerdi[126]. Bu işgal hareketinden sonra diplomatik görüşmelerin yeniden başlaması neticesi Yemen-Suudi sınırını belirleyen Taif Antlaşması 20 Mayıs 1934'de imzalandı. Asir ve Suudi Arabistan ile Yemen arasındaki muahedenin imzalandığına dair bilgi Hariciye Vekâleti'ne Temmuz 1934'de Cidde Maslahatgüzarlığınca bildirildi[127]. Taif Anlaşması Suudi-İmam Yahya sınırlarını önemli biçimde ortaya çıkarmışsa da 12 Haziran 2000 yılında imzalanan *"Yemen Cumhuriyeti ile Suudi Arabistan Krallığı Uluslararası Sınır Antlaşması"*nın nihai anlaşma olduğu kabul edildi[128].

Diğer taraftan Yemen, Arap ülkeleri ittifakı ile ilgili atılan adımlara olumlu yaklaştı. 2 Nisan 1936'da Suudi Arabistan ile Irak arasında Bağdat'ta gerçekleştirilen müzakereler neticesinde imzalanan *"İttifak ve Arab Kardeşliği"* isimli mutabakata[129] sonradan dâhil oldu[130]. Bağdat'taki Türkiye elçiliği Saldırmazlık ve Arap Birliği Anlaşmasına Yemen'in de dâhil edilmeye çalışıldığını Ankara'ya yazmıştı. Bu raporda ilgili antlaşmanın 6. ve 7. maddelerinin *"Arab nasyonalistleri ideali olan Arab ittihadı ülküsünü"* ortaya koyduğuna yer verilmişti. Muahedenamenin 6. maddesinde *"Yemen memleketi, tarafeyni âliyeyni âkideyn ile İslamiyet kardeşliği ve Arab birliği ile birbirlerine bağlı bulunduğuna nazaran Yüksek Âkit Tarafların Yemen Hükûmetinin bu muahedeye girmesini taleb edeceği"ne* yer verildiği görülüyordu[131]. Bu tarihte Irak ile Hicaz arasında ilmi ve askerî işbirliği daha kuvvetliydi. Yemen ise sözü edilen muahedeyi 1937 Nisanında daha onaylamadan genç Yemenlileri Irak'a eğitim almak için göndermeye başlamıştı[132]. Hariciye Vekili (Tevfik

126 Al- Maghafi**, a.g.e.**, s.121.

127 **BCA**, 030.10.0/260.748.24, 4 Temmuz 1934.

128 Al- Maghafi, **a.g.e**.,s.236.

129 Sözü edilen antlaşma aslında Suudiler tarafından Irak'a askerî pakt olarak teklif edilmek istenmişse de İngilizler tarafından bu kabul edilmemişti. Joseph Kostiner, **The Making of Saudi Arabia 1916-1936. From Chieftaincy to Monarchical State,** Oxford University Press, New York, Oxford 1993, s.179.

130 Sözü edilen antlaşmaya Yemen Nisan 1937'de dahil oldu.

131 **BCA**, 030.10.0/259.744.20, 14 Mayıs 1936.

132 Yemen'den ilk grup Harbiyeliler Irak'a 1935'de Bağdat Askerî Akademisi'nde eğitim almak üzere gönderildi. Bunlar İmam tarafından şahsen seçilen kişilerdi. Zeydi Harbiyeliler göçebe

Levent Şahverdi Arşivi

Rüştü Aras), *"Bu gençlerin Bağdad'ta Harbiye Mektebine, Darülmuallimin vesair mekteplere yerleştirilmeleri Irak Hükümetinin Arab nasyonalizmi hakkında takip ettiği siyaseti açık surette göstermektedir"* tespitine yer veriyordu[133]. Aras'a göre Arap ittifakı sayesinde Yemen'e Arap milliyetçi hisleri taşınabilirdi.

I. Dünya Savaşı sonrası Yemen ile Türkiye arasındaki ilişkilerden söz ederken Yemen ordusunun modernizasyonuna *"Türk modeli"*nin ne denli uygulandığından ve bunun Türkiye Cumhuriyeti ile nasıl bir bağlantıya sebep olduğundan söz etmekte fayda vardır. Bilindiği üzere savaş bittikten sonra Osmanlı birliklerinin önemli bir kısmı çekilmesine rağmen -ayrıntıları yukarıda verilen- bir kısım Osmanlı kuvveti Yemen'de kalmıştı. Diğer taraftan I. Dünya Savaşı'nın ardından Arap Yarımadası'nda İmam Yahya'nın yönetim sahasını tehdit eden güneyinde İngiliz Aden protektora bölgesi kuzeyinde ise yönetim sahasını adım adım genişleten Suudiler vardı. Bu tabloda İmam Yahya'nın daha organize bir orduya sahip olması gerekliydi. Bu nedenle İmam, Yemenli erkeklere düzenli orduya katılmaları için çağrıda bulundu. Bu çağrıya karşılık verenlerden birkaç bini kabul edildi ve bunlar Yemen ordusunun çekirdeğini oluşturdu[134]. İşte pek çoğu kabile üyesi bu çekirdek ordu Yemen'de kalan Türk subay ve askerlerinin

---

ve güçlü kabilevi bağlara sahip olmayan göçebe ailelerin bireyleriydi. Hatta pek çoğu yetim okullarında eğitim almıştı. Kendisine sadık olacağını düşündüğü bu öğrencilerle ilgili İmam Yahya'nın hesabı tutmayacaktı. Zira bu gruptan olan ve Irak'ta eğitim alan ilk grup Yemenli Harbiyelilerden Abdullah el-Sallal 1962'de patlak veren İmam yönetim sistemini yıkmaya yönelen devrimci konseyin lideri olacaktı. Khaled Fattah, "A Political History of Civil Military Relations in Yemen", **Alternative Politics, Special Issue I,** 25-47, November 2010.

133 **BCA**, 030.10.0/259.744.20, 14 Mayıs 1936.

134 İmam Yahya döneminde ordu 3 farklı asker ahz ve örgütlenmesi içinde organize edildi. Bunlardan birincisi eski Osmanlı görevlilerin eğitiminden geçen göçebe kabile üyesi erkeklerden oluşan askerî organizasyondu. İkincisi ise sözü edilen Türk subayları nezaretindeki kuvvetlere alternatif olarak oluşturulan Ceyş el-Difa (Savunma ordusu) idi. Ordunun bu kısmı aslında ülkedeki fiziksel sorunu olmayan tüm erkekleri zorunlu askerlikle yükümlü kılıyordu ve Suriyeli asker Tahsin Paşa'nın komutasında organize ediliyordu. Bu askerin çoğunluğu fakir çiftçilerdi. Zengin ve varlıklı aile çocukları muaftı. Bu ordu yalnızca güvenlikle ilgili görevlerle değil vergi toplama ve posta işlerinden de sorumluydu. İmam'ın üçüncü ordusu Ceyş el-Barani idi ve tam anlamıyla düzenli bir askerî güç değildi. Zeydi dağlık bölgelerinden toplanıyordu. Şeyhleri liderliğinde gruplara ayrılan kabile kuvvetlerinde her bir gruba Türk askerî terminolojisinden esinlenerek isim verilmekteydi. İmam'a göre Barani ordusu diğer iki ordunun aksine tamamen geleneksel bir ordu yapılanmasıydı ve diğer düzenli ve savunma ordularına karşı bir savunma sistemi oluşturuyordu. Barani ordusundaki her asker bir ya da iki yıl hizmette kalıyor ardından yerini aile üyelerinden bir başkasına veriyordu. Bu ordu her an savaşa hazır olmak durumundaydı. Barani ordusundaki her bir kabile üyesine aylık 4 Riyal ödeniyordu. Fattah, a.g.m., s.28.

Levent Şahverdi Arşivi

nezaretinde ilk temel askerlik eğitiminden geçirilmişti. Türk subaylar İmam'ı daimi ordunun kışlada ikamet edecek biçimde istihdam edilmesi konusunda ikna etmeyi başarmıştı. Sözü edilen Osmanlı subay ve eğitim personeli Alman eğitim tekniğini uyguluyorlardı. Colmar von der Goltz Paşa'nın kitabı Türk kökenli subayların Yemen'de uyguladıkları askerî eğitimde önemli bir etkiye sahipti[135].

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ardından Yemen'de kalan Osmanlı askeri ve personelinin Yemen ile Türkiye arasındaki ilişkilerde -resmi belgelere yansıdığı kadarıyla- etkin bir role sahip olmadığı anlaşılmaktadır[136]. Ayrıca Yemen'de kalan Osmanlılardan bazılarının Türkiye Cumhuriyeti ile bir gönül bağı olmadığı da anlaşılmaktadır. Yemen'deki Osmanlı memurlarından olup mutasarrıf unvanına haizken orada kalarak Yemen başvekili ve hariciye vekili olan Ragıp Bey'in Yemen ordusunun modernizasyonundaki eski Osmanlı subaylarının girişimlerini Yemen askerine *"pantolon giydirmek"* olarak eleştirerek Türkiye aleyhine propaganda yaptığı öğrenilmişti. Ayrıca Abdulgani Seni Bey'in[137] Türkiye'yi temsil ettiği Suudilerle imza edilen dostluk antlaşmasına[138] Yemen'in dâhil olmasını Ragıb Bey'in engellediğini eski Yemen Erkan-ı Harbiyesi Süreyya Tarbagatay yazmıştı[139]. Zaten Ragıp Bey ile Mahmud Nedim Bey arasında görüş ayrılıkları ve sürtüşmeler daha evvelden belgelere yansımıştı[140].

Yemen ordusunun modernizasyonu konusunda buradaki Osmanlı görevlilerinin etkisi görülmekle beraber bir yabancı devletle işbirliği konusunda İmam Yahya'nın seçimi İtalyanlardan yana olmuştur. Öyle ki İtalya ile Yemen arasında imzalanan 2 Eylül 1926 tarihli antlaşma 4 Eylül 1937'de San'a'da imzalanan bir başka antlaşmayla uzatılıp, güçlendirilmiştir[141]. Aden valisi Mayıs 1938 yılına ait uzun ve betimleyici bir raporunda Yemen'de İtalyanların

---

135 Fattah, a.g.m., s.27.

136 Bu konuda Yemen eski Erkan-ı Harbiyesi Süreyya Tarbagatay'ın mektubu bu algıyı güçlendirmektedir. Zira Tarbagatay Yemen'deki gelişmelerle ilgili Türkiye'nin ilgisiz kaldığını hissettirecek ifadeler kullanmaktadır; **BCA**, 030.10.0/260.751.20.

137 Abdulgani Seni (sonradan Yurtman), 1909 ve 1910 yılları içerisinde İstanbul'dan Yemen'e gidip gelmiş ve gözlemlerini seyahatnamesinde toplamıştı. Abdulgani Seni, **Yemen Yolunda**, Matba'a-i Ahmed İhsan, İstanbul 1325/1909.

138 "Hicaz, Necid ve mülhakatı Hükümeti ile aktolunan muhadenet muahedenamesinin tasdiki hakkında kanun", **Resmi Gazete'**de neşr tarihi 31 Mayıs 1930.

139 **BCA**, 030.10.0/260.751.20.

140 Bu çalışmanın ilgili kısımlarında Ragıp Bey ile ilgili detaylara yer verilmiştir.

141 **Records of Yemen**, Vol. VIII, s.284-285. (TNA, FO 406/74, 76).

Levent Şahverdi Arşivi

etkinliğinin İngiltere'ye karşı üstünlük gösterdiğini bunun temelinde ise çeşitli sebepler bulunduğunu belirtiyordu. Aden valisi B.R. Reilly Yemen'de İtalyanların etkinliğinin artmasında İtalyanların Faşist propagandalarının etkili olduğunu yazmaktaydı. Ayrıca Faşist yönetimin dağıttığı para ve hediyelerin totaliter Yemen yönetimini cezbettiğini, Yemen'de Faşist İtalyan modelinin daha popüler görüldüğünü ve Filistin'de İngiltere'nin takip ettiği siyasetin Yemen'in İtalyan siyasetini benimsemesinde etkili olduğunun altını çizmekteydi. Reilly'e göre İmam Yahya ülkesinden İngiliz ve İtalyanları uzak tutmanın imkânsız olduğunu biliyor ve bir gücü diğerine karşı kullanmakta *"Abdülhamid geleneğini"* devam ettiriyordu. Reilly Yemen'de Almanların birkaç ticari şirket bağlantısı dışında dikkat çekici bir faaliyetleri olmadığını yazıyordu. Diğer taraftan Yemen hükümetinde resmi görevlerde olan İtalyan karşıtı ve Fransız destekçisi bazı Suriyeliler[142] vardı. Beş kişi olan bu Suriyelilerden ilki Yemen ordusu Genel kumandanı Mustafa Vasfi Paşa idi. İkincisi Milli Savunma ordusu (Ceyşül Difa[143]) kumandanı olan ve I. Dünya Savaşı sırasında Alman ordusu için Romanya'da savaşan Hasan Tahsin Paşa, üçüncü ve dördüncü kişiler Yemen Hükûmetine çalışan doktorlar Muhammed Esseman ve Haşim el Hüseyni idi. Son kişi ise San'a da öğretmen olan Mustafa Vasfi'nin yeğeni Fevzi Mustafa idi. Raporda yer verilen bu bilgilerden Suriyeliler olarak tasnif edilen beş kişinin eski Osmanlı tebaası ve bazılarının da Osmanlı ordusunda görev yapmış kişiler olduğu anlaşılıyordu. Aden valisi Reilly Yemen genel kumandanı Mustafa Vasfi Paşa'dan Türklerin Yemen ile yeniden alakadar olmaya başladıklarına dair bir mektup da almıştı. Bu mektuba göre Mustafa Vasfi iki Türk milletvekilinin kendisinden Yemen'deki İtalyan faaliyetleri hakkında rapor istemişti. Yine bu iki Türk milletvekili Mustafa Vasfi Paşa'dan İmam Yahya'nın Yemen ordusunun eğitimi amacıyla Türkiye'den askerî ekip talep etmesi için öneride bulunmasını istiyordu. Mektupta yazılanlara bakılırsa Mustafa Vasfi Paşa bu iki mektubu İmam Yahya'ya göstermişti. İmam, oğlu Seyfülislam Hüseyin'e Ankara'ya giderek Ankara Hükümeti ile meseleyi görüşme direktifi verdiğini Aden Valisi'ne söylemişti. Aden Valisi *"İmam ve Yemenliler genellikle Türkleri sevmezler ve İmam'a hangi talimatların gönderileceğini bilmekle*

142 1930'ların başına gelindiğinde Osmanlı ordusunda önceden çalışmış Suriyelilerden bir ekibin de Yemen'e gittiği anlaşılmaktadır. Gazete bunu şöyle duyuruyordu: "Yemen Teşkilatı Askerîyesini Islaha Memur Zabitler: Beyrut'tan bildirildiğine göre ahiren Suriyeli 30 zabit, Yemen teşkilatı askerîyesini ıslah için Yemen'e gitmiştir. Bunlar Türk ordusunda çalışmış zabitlerdir"; **Cumhuriyet**, 15 Şubat 1930.

143 Fattah, a.g.m., s.27.

Levent Şahverdi Arşivi

ilgileniyorlar" demekte ve bu iki Türk milletvekilinin mektubunda gördüğü dikkat çekici bir kısmı aktarıyordu: *"Türk ve İngiliz dış politikası şimdi birdir ve Türkler Yemen'in son yöneticisi olarak bu iki hükümetin ortak politikasına en iyi yardımı yapabileceklerini hissediyorlar"*[144]. 1938 Mayısına ait bu rapor II. Dünya Savaşı yaklaşırken Yemen'in esas itibarıylaİngiltere ve İtalya'nın nüfuz mücadelesine sahne olduğunu göstermekteydi. Kimlikleri açık biçimde zikredilmemiş olmasına rağmen bazı Türk görevlilerin Yemen'deki eski Osmanlı subayları ile olan bağlantısını göstermesi açısından yine bu belge - devletin resmi politikasının tam anlamıyla bir dışa vurumu olmasa da- Türkiye'nin Yemen'deki gelişmeleri takip ettiğini ve Yemen'in geleceği ile ilgilenildiğini göstermektedir.

144 **Records of Yemen**, C VIII, s.330. (TNA, FO 371/21825-6, 23186).

Levent Şahverdi Arşivi

SONUÇ

Yemen'de Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti ilk tesis edilmeye başlandığı dönemden itibaren çeşitli tehditlerle karşılaşmıştır. Özellikle yerel isyanların bastırılması çok defa yüksek insan ve lojistik kayıplarla gerçekleşebilmiştir. Ancak özellikle İngilizlerin Aden'e yerleşmesinden sonra buradaki Osmanlı hâkimiyeti güçlendirilmeye çalışılmıştır. I. Dünya Savaşı sırasında San'a merkezli Yemen Zeydi bölgesinin imamı İmam Yahya ile ittifak oluşturulmuş ve bu durum savaş sonu ve hatta Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra da olumlu bir iletişim olarak devam etmiştir. Devletlerarası ilişkileri betimlerken coğrafyanın etkisi yadsınamaz bir önem arz etmektedir. İmparatorlukların sonunu getiren I. Dünya Savaşı Anadolu'da ana unsurunu Anadolu halkının oluşturduğu Türk ulus devletini doğuşunun da başlangıcı olmuştur. Artık Yemen ile fiziki/coğrafi bir irtibatın kalmaması jeopolitik bir değişimi de zorunlu kılmıştır. Aslında Mondros Mütarekesi'nden Lozan Antlaşması'nın imzalanmasına kadar geçen sürecin Türk-Yemen ilişkilerinde hukuki belirsizlik sürecine işaret ettiği düşünülse de fiilen I. Dünya Savaşı'nın uzantısı olan meselelerin çözümlenmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Savaş sonrasında burada kalan/kalmak zorunda olan Osmanlı askerlerinin ve ailelerinin durumları bu bağlamda değerlendirilebilir. Bu süreçte Yemen'deki Osmanlı algısının İstanbul ve Ankara Hükûmetlerinin yönlendirdiği bir siyasetle değil daha çok burada bulunan etkili Osmanlı görevlilerinin (Mahmud Nedim Paşa gibi) faaliyetleriyle alakalı olduğu, dönemin resmi belgelerinden anlaşılmaktadır.

Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Türkiye'nin anti-revizyonist dış politik tavrı ve uzun savaş yıllarının yarattığı yıkıntıları ortadan kaldırmaya odaklanan yönetim anlayışı uzak-yakın İslam coğrafyasına sırt dönmek amacını taşımıyordu. Öyle ki Mustafa Kemal Paşa'nın dış politika anlayışının gerçekçi bir yansıması ve bölgesel dostluk antlaşmalarının bir örneği olarak 1929 yılında Hicaz ve Necid mülhakatı ile bir dostluk antlaşması imzalanmıştı. Ancak bu antlaşmaya Yemen dâhil olmamıştı. Diğer taraftan Yemen ile Suudiler ve İdrisî bölgesi arasında yaşanan çatışmalar ve askerî-siyasî gelişmeler yakından takip edilmişti. Diplomatik temsil açısından Yemen'deki Türk elçiliğinin tesisinin oldukça geç gerçekleşmesi bölgede uzun süren istikrarsızlıklarla ilgiliydi. Yine de Yemen'de Osmanlı/Türk etkisi başta ordu düzenlemesinde olmak üzere hissedilmiştir. Bugün de Yemen'de ayakta olan pek çok Osmanlı kültür mirası imparatorluğun etki/yetki sahasını göstermeye devam etmektedir.

Levent Şahverdi Arşivi

KAYNAKLAR

ARŞİVLER

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul/Türkiye

BEO, 4662/349609, DH.İ.UM., 19-14/1/50, DH.İ.UM.EK., 64/55, DH. EUM. 4. Şb. 4/4-3, HR.İM., 23/16, HR.İM, 38/8, HR.İM., 93/54, MV, 220/60, MV, 220/187, MV, 223/139, MV 231/236.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Ankara/Türkiye

030.10.00/24.18.15, 030.10.0/80.529.22, 030.10.0/258.737.23, 030.10.0/258.740.18, 030.10.0/259.742.16, 030.10.0/259.744.20, 030.10.0/260.748.21, 030.10.0/260.748.22, 030.10.0/260.748.23, 030.10.0/260.748.24, 030.10.0/260.750.13, 030.10.0/260.751.9, 030.10.0/260.751.19, 030.10.0/260.751.20, 030.10.0/266.795.8. 030.11.1.0/110.4.16.

Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Arşivi, Ankara/Türkiye

BDH K: 5119, D: 21, F: 6/5, F: 8, K: 5119, D: 21.

İSH 30/44, İSH, 48/66.

The National Archives, Kew-Londra/İngiltere

FO 371/2478, FO 141/464/5.

CAB, 24/39/20. CAB, 24/154.

British Library

IOR/L/PS/11/155, S. 108-110.

HATIRATLAR, TETKİK ESERLER

Abdulgani, Seni, **Yemen Yolunda**, Matba'a-i Ahmed İhsan, İstanbul 1325/1909.

Akşin, Abdülahat, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, TTK Yay., Ankara 1991.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı 1914-1918, C VI. Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara 1978.

Dresch, Paul, **A History of Modern Yemen**, Cambridge University Press,

Levent Şahverdi Arşivi

Cambridge 2000.

Duysak, Cabir, **Osmanlı Belgelerine Göre Asîr Bölgesinde Seyyid İdrisî İsyanı ve Sonuçları (1908-1918)**, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.

Ehiloğlu, Zeki, **Yemen'de Türkler**, Kitabevi, İstanbul 2001.

Erim, Nihat, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri,** C I (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları), TTK Yay., Ankara .

Fadl al-Maghafi, **More than just a boundary dispute: the reginal geopolitics of Saudi-Yemeni relations**, School of Oriental and African Studies, University of London, PhD. Thesis, 2012.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa, **Anılar Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Evveli**, (Yay.Haz. Nuri Akbayar), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. 40-95.

Gönlübol, Mehmet ve SAR, Cem, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası 1919-1938**, Ankara 1990.

Güngör Selahattin, **Kumandanlarımızın Harp Hatıraları**, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1937.

Ingrams, Doreen, INGRAMS Leila, **Records of Yemen**, Vol. VI, VII, VIII, Archive Edition, 1993.

Jacob, Harold F., **Kings of Arabia, The Rise and Set of the Turkish Sovranty in the Arabian Peninsula**, Mills&Boon Ltd., London, 1923.

Kostiner Joseph, **The Making of Saudi Arabia 1916-1936. From Chieftaincy to Monarchical State**, Oxford University Press, New York, Oxford 1993.

Kuehn, Thomas, **Empire, Islam, and Politics of Difference. Ottoman Rule in Yemen, 1849- 1919**, BRILL, Brill, Boston 2011.

Osmanlı Arşiv Belgelerinde Yemen, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul 2008.

Leatherdale, Clive, **Britain and Saudi Arabia 1925-1939**, The Imperial Oasis, Frank Cass and Company Ltd., London 1983.

Mahmud Nedim Bey, **Arabistan'da Bir Ömür. Son Yemen Valisinin Hatıraları veya Osmanlı İmparatorluğu Arabistan'da Nasıl Yıkıldı?**, (Derleyen: Ali Birinci), İSİS Yay., İstanbul 2001.

Levent Şahverdi Arşivi

Oran Baskın, **Türk Dış Politikası**, İletişim Yay., İstanbul, 2012.

Öke Mim Kemal, KARAMAN, M. Lütfullah, **Adı Yemen'dir… Belgelerle Milli Mücadele Dönemi'nde Yemen'deki Son Osmanlıların Hikayesi**, Ufuk Yay., İstanbul 2003.

Umar, Ömer Osman, **Osmanlı Yönetimi ve Fransız Mandası İdaresi Altında Suriye (1908-1938),** ATAM Yay., Ankara 2004.

Sert, Serap, **Son Osmanlı Yemen Valisi Mahmut Nedim Bey Hayatı ve Faaliyetleri (1857-1940),** Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

Yavuz, Hulusi, **Kâbe ve Haremeyn için Yemen'de Osmanlı Hâkimiyeti (1517-1571)**, İstanbul 1984.

Yeşilyurt, Yahya, **Yemen'de Osmanlı-İngiliz Mücadelesi (1871-1914),** Atatürk Üni. Sosyal Bil.Ens.Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2011.

SÜRELİ YAYINLAR

"An Idrisi Success in the Yemen", **The Times**, 31 Ocak 1921.

"British Mission Captured", **The Times**, 19 Eylül 1919.

"Captives of the Arabs. British Party's Experiences in the Yemen", **The Times**, 9 Nisan 1920.

"Yemen Meb'us Nazırları", **Tevhid-i Efkâr**, 23 Haziran 1339/1923.

"Yemen Mission Safe", **The Times**, 18 Aralık 1919.

"Yemenliler Meclisimize Meb'us Gönderecekler", **Tevhid-i Efkâr**, 20 Haziran 1339/1923.

"Yemenlilerin Hilafet-i İslamiyeye Sadakat ve merbutiyetleri", **Sebilürreşad**, 24 Haziran 1338.

Al-maanı Abed al-Razzak, Saleh Alsharari, Hussein Mohafzah, "The Relationships between Saudi Arabia and the Idrisids Princes though Protectorate (Mecca) Agreement, 1926AD: An Analytical Study", **Asian Culture and History**, Vol. 6, No. 1, 2014, s.94-99.

Ayışığı, Metin, "Osmanlı'nın Son Vilayeti Yemen", **XIII. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 4-8 Ekim 1999, C III, III. Kısım, TTK Yay., Ankara 2002, s. 1998-2003.

Baldry, John, "Anglo-Italian Rivalry in Yemen and 'Asir 1900-1934", **Die**

Levent Şahverdi Arşivi

Welt des Islams New Series, Vol. 17, 1/4, (1976-1977), s. 155-193.

Baldry John, "The Powers and Mineral concessions in the İdrisi Imamate of Asir 1910- 1929", **Arabian Studies**, II, Ed. R.B.Serjeant, R.L. Bidwell, s. 76-107.

Blumı, Isa, "İmam Olmak: I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Hakimiyeti Altındaki Yemen'de İmparatorluk ve İktidar Macerası", **Yeni Türkiye**, Ortadoğu Özel Sayısı, C 85, s. 734-746.

Bostan, İdris, "Yemen Osmanlılar Devri", **DİA,** C 43, İstanbul 2013, s. 406-410.

Cumhuriyet, 15 Şubat 1930.

Fattah Khaled, "A Political History of Civil Military Relations in Yemen", **Alternative Politics, Special Issue I,** 25-47, November 2010, s. 25-47.

Goldberg Jacob, "The Origins of British-Saudi Relations: The 1915 Anglo-Saudi Treaty Revisited", **The Historical Journal**, 28(3), s. 693-703.

Gökalp, Yusuf, "Zeydiyye", **DİA**, C 43, İstanbul 2013, s. 331.

Gülsoy, Ufuk, "Yemen Demiryolu Projesi", **Yeni Türkiye**, Ortadoğu Özel Sayısı, S. 85, s. 721-733. KURT, Halil, "Yemen Fiziki ve Beşeri Coğrafya", **DİA,** C 43, İstanbul 2013, s. 400-401.

Löfgren O.,"Aden", **EI2**, Vol. 1, s. 180-182.

Öz, Mustafa, "Mütevekkil-Alellah, Yahya Hamidüddin", **DİA,** C. 43, İstanbul 2013, s. 215-216.

Polat, Ü. Gülsüm, "Changes in state-society relations from the First World War to the National Independence Struggle", **Turkish Historical Review,** 3 (2012), s. 19-41.

Polat, Ü. Gülsüm, "Milli Mücadele Sürecinde Mısır ile Kurulan Bağ ve "Kemalist Propaganda" Algısı", **Akademik Ortadoğu,** C 8, S 1, 2013, s. 51-70.

Rouaud, A., "Yahya b. Muhammad", **EI2**, XI, s. 247-248.

TBMM.ZC., Devre II, C 7, Ankara 1970.

Sert, Serap, "Birinci Dünya Savaşı'nda Yemen Osmanlı Valisi Mahmud Nedim Bey'in Yemen'deki Faaliyetleri", **Gazi Akademik Bakış, Ortadoğu Özel Sayısı**, C 19, S. 18, Yaz 2016, s. 121-140.

Levent Şahverdi Arşivi

Tomar, Cengiz, "Yemen Tarih-Osmanlılara Kadar", **DİA**, C 43, İstanbul 2013, s.412-414.

Tripodi, Christian W.E., "The Foreign Office and Anglo Italian Involvement in the Red Sea and Arabia, 1925- 28", **Canadian Journal of History**, Autumn 2007, 47/2, s. 209-234.

Yeşilyurt, Yahya, KIZILKAYA, Oktay, "Yemen Cephesi Komutanlarından Arif Bey'in Tihame Harekâtı Hakkında Askerî Raporu", **Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, S 25, Mayıs 2015, s. 81-95.

Yeşilyurt, Yahya, "Türk Halk Kültüründe Yemen Temalı Konular ve Yemen'de Türk Kültür Varlıkları", **Yeni Türkiye**, Ortadoğu Özel Sayısı, S 85, s. 713-725.

ELEKRONİK KAYNAKLAR

http://sana.be.mfa.gov.tr/Mission.aspx

http://riyad.be.mfa.gov.tr/MissionChiefHistory.aspx

http://www.bagdat.be.mfa.gov.tr/MissionChiefHistory.aspx

Levent Şahverdi Arşivi

EKLER

(یمن) لیلر مجلسمزه مبعوث کوندره جکلر!

(یمن) اهالیسی، تورکیادن آیرلمادقلریه بر دلیل اولمق اتخابات اجراسی ایچون حکومتمزدن مساعده ایسته مشلردر

(یمن) اهالیسنك حکومتمزه مراجعت ایدرك (یمن) لیلرك بووك ملت مجلسه مبعوث کوندرمك آرزوسنده بولوندقلرینی بیلدرمشلردر. وسرانجام ولایت اهالی (یمن) والیسی بحر بك اولوب، (یمن) مقدراتنك مرجع تحت اولیسی بولنانه (یمن) مبعوثلرینك بووك ملت مجلسنده بولونماسندهکی اهمیتدن بحث ایدلمشدر. (یمن) ه دن آکلان خبره، اتخابات اجراسنه مساعدایچون حکومتمزدن مساعده ایسته مشلردر.

اهالیسی بووك ملت مجلسنه مبعوث کوندرمك ایسته دیکی بیك مرکز اداره سی (صنعا) ده بر منظره.

یمن اهالیسی نامزدلری

یمن مبعوث نامزدلرندن حفظی بك

یمن اهالیسنك بویوك ملت مجلسنه مبعوث کوندرمکه حاضر لاندقلرینی اونکی کون یازمشدق. نیسان بدایتنده یمن والیسی عزت ندیم بك کوندردیکی برمکتوبه نظراً، یمن اهالیسی، حکومت مرکزیه دن آلاجقلری امر اوزرینه درعقب انتخابات یاپمق ایچون حاضر لانمشلر ومبعوث نامزداری شمدیدن تعین ایتمشلردر. بونامزدلر، سابق معبوثلردن ارضروم بوسه وتلغراف باش مدیری حفظی، سابق معبوثلردن حق الهامی، مصطفی واستانبول مکتوبجیسی عبدالحق حلی بکلردر. یمن، انتخابات اجراسی حقنده آنفره دن امر آلیر آلماز انتخابات یاپلمایه باشلایه جقلردر.

Tevhid-i Efkâr, 20 Haziran 1923.

Tevhid-i Efkâr, 23 Haziran 1923.

Levent Şahverdi Arşivi

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi:
AAM Derg., 2017 ; 33 (2) : 96 : 155-204
Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri : 24.11.2016 - 09.06.2017

CUMHURİYET DÖNEMİNİN EN ÖNEMLİ AĞIR SANAYİ HAMLESİ: KARABÜK DEMİR VE ÇELİK FABRİKASI (1939-1960)

Nadir YURTOĞLU*

ÖZ

Bu çalışmada Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Karabük Demir ve Çelik Fabrikası'nın (KDÇF) tesisi yolunda Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ile Demokrat Parti (DP) Hükümetleri tarafından yapılan girişimler ve üretimin artırılmasına yönelik 1960 yılına kadar gerçekleştirilen icraatlar ve bu icraatların ekonomiye olan katkıları incelenmiştir. Konu, KDÇF'nin kuruluş çalışmaları (1925-1939); CHP döneminde KDÇF'nin üretim faaliyetleri (1939-1950); DP döneminde KDÇF'nin üretim çalışmaları (1950-1960) adlı başlıkları altında üç bölümde ele alınmıştır. Karabük Demir ve Çelik Fabrikası'nın kuruluşu, üretim faaliyetleri ve bu faaliyetlerin ekonomiye olan katkıları incelenirken sayısal veriler üzerinde değerlendirmeler yapılmıştır. Araştırmanın konusu hakkında literatürde yer alan boşluklar birinci elden kaynakların kullanılması yoluyla doldurulmuştur. Konu incelenirken dönemin Türkiye'si ile Dünyanın demir çelik alanında yaşanan gelişmeleri göz önüne alınarak bu gelişme ışığında verilerin karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi yapılmıştır. Çalışmada elde edilen sonuç şudur: CHP Hükümetleri'nin gayretleriyle Türkiye'de ağır sanayi hamlesi yönünde yapılan girişimler semeresini vermiş ve 9 Eylül 1939 tarihinde ilk fırının ateşlenmesiyle KDÇF tesis edilmiştir. İleriki dönemlerde, fabrikanın entegre halinde üretim üniteleri tamamlanmış, DP döneminde ise ilaveler yapılmıştır. Bütün ünitelerin hizmete girmesi, Türkiye'de demir ve çelik üretiminin artmasına yol açtığı gibi, diğer sektörlerin gelişmesini de destekleyerek millî ekonomiye katkı sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Karabük, Demir, Çelik, Sanayi, Fabrika.

* Yrd. Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu/Türkiye, nyurtoglu@kastamonu.edu.tr

Levent Şahverdi Arşivi

THE MOST IMPORTANT HEAVY INDUSTRY ATTEMPT OF THE REPUBLICAN PERIOD: KARABUK IRON AND STEEL FACTORY (1939-1960)

ABSTRACT

This study deals with the activities carried out by the Republican People's Party and Democratic Party (DP) governments on the way to the establishment of Karabuk Iron and Steel Plant from the early years of the Republic until the 1960s and the contributions of these activities to Turkish economy. The subject is covered in three chapters under the titles of establishment works of Karabuk Iron and Steel Plant (1925-1939); production activities of Karabuk Iron and Steel Plant during the Republican People's Party period (1939-1950); and production works of Karabuk Iron and Steel Factory during the Democratic Party period (1950-1960). The production activities of Karabuk Iron and Steel Plant and the contributions of these activities to the economy were evaluated based on numerical data. The gaps in the literature on the research topic were filled through use of primary sources. The topic was handled through comparison of the developments taking place in the field of iron and steel in Turkey and in the world during the periods under examination. The results obtained in the study can be summarized as follows: With the efforts of the Republican People's Party governments, attempts made for heavy industrialization in Turkey came to fruition and Karabuk Iron and Steel Factory was established with the first kiln fired on 9 September 1939. In the following periods, the integrated production units of the factory were completed, and extensions were made in the DP period. As all the units were put into service, an increase occurred in iron and steel production of Turkey, thereby contributing to the development of other sectors and thus supporting the national economy.

Keywords: Karabuk, Iron, Steel, Industry, Factory.

Levent Şahverdi Arşivi

GİRİŞ

Orta Asya tarih ve kültüründe önemli yeri olan ve Dünyanın en eski milletleri arasında bulunan Türklerin, asırlardan beri demiri işlediği bilinir. MS 5. yüzyıldan itibaren bu milletin harp sanayi alanında demiri kullanmada yetenekli olduğu görülür. Meslekleri demircilik ve madencilik olan bozkır Türk topluluğunda kılıç, kalkan, kargı, mızrak ve temren mükemmel bir şekilde imal edilmiştir[1].

Orta Asya Türk kavimlerinden olan Uygurlar en iyi demir ve çelik işçisi olarak kabul edilirken kaliteli çelik cevherleri kuzeydeki Kırgız Türkleri'nin yaşadığı bölgeden çıkarılmıştır. Kırgız ülkesinin güney batısında yaşayan Göktürkler, demiri işleyerek silah yapımında kullandığı gibi ticaretini de yapmak amacıyla piyasaya sürmüştür. Silah endüstrisini ellerinde tutan bu Türk boyları MS 552'de Göktürk Devleti'ni kurarak 300 yıla yakın bir süre varlıklarını sürdürmüştür. Türkler, kılıç yapımı işlerinde kurç adını verdikleri iyi cins çelikleri kullanırken Şam usulüne göre işlenmiş çelikler, Uygurların doğusunda bulunan bir sınır şehri Hami'den gelmiştir[2].

Türklerin 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'ya yurt edinme maksadı ile yerleşmeleri, başta demir sanatı olmak üzere Orta Asya'da gelişen bir uygarlığın gelenek ve deneyimlerini, Anadolu'ya taşıyarak 17. yüzyıla kadar yaşatmaya vesile olmuştur[3].

Osmanlı Devleti'ne ait birçok vesika demir sanayinin bu ülkede de gelişmiş olduğunu gösterir. İstanbul'da bulunan Tophane'nin, Türklerin ilk büyük demir sanayi merkezi olduğu Evliya Çelebi'nin bu müessese hakkında ayrıntılı bilgi vermesinden anlaşılır. Demir sanayinin inkişafı sonucu savaş endüstrisi bakımından önemli sayılan 22 tonluk, 5 namlulu ve helezon yivli topların meydana getirilmesi ve gemi sanayinin mükemmelliği, bu dönemin harp

---

1 İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, Ötüken Yayınları, 16. Basım, İstanbul 1997, s.320-321; Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, Boğaziçi Yayınları, 4. Basım, İstanbul 1993, s.365-366; **Demir ve Çelik**, S 1, Yıl: 1, 1 Haziran 1951, s.1; "Demir ve Çelik Sanayimiz", **Cumhuriyet**, 2 Şubat 1949, Sayı No: 8792.

2 Bahattin Ögel, **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s.212.

3 Aydın Yalçın, **Türkiye İktisat Tarihi**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979, s.241-242.

Levent Şahverdi Arşivi

sanayini üstün kılan belli başlı gelişmeler arasında yer alır.[4] Osmanlı Devleti, çağının koşullarına göre sanayi ve ekonomik alanda bu gelişmişliğini uzun süre koruyamamıştır. 17. yüzyılın son çeyreğine kadar ileri düzeyini muhafaza eden küçük sanatlar Batı Avrupa'daki sanayi devriminin etkisiyle gerilemiş, ekonomi üzerinde etkinliğini kaybetmiştir. Devletin öncülüğü ile kurulmuş birkaç fabrika ile yabancı sermayenin meydana getirdiği sayısı çok az tesisler dışında imalat sanayi dalında hiçbir faaliyete rastlanmamıştır[5].

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde gelişmiş sanayi kurma girişimleri, tesis edilen büyük işletmelerin ürünlerinin ihtisaslaşma noksanlığı nedeniyle sağlam ve ekonomik bulunmayışı ve tüketim hacminin dar ve sınırlı olması bu dönemin iktisadi durumunun belli başlı olumsuzlukları arasında yerini almıştır. II. Mahmut'un saltanatı ile başlayan yıllarda endüstrinin önemli faktörleri arasında bulunan tersaneler havuzlar, kızaklar, çeşitli alet ve edevat fabrikaları, demirhaneler bu dönemin ekonomik karakterini yansıtması açısından önemlidir. Bu teşebbüsler arasında bilhassa demir ve çelik sanayi bakımından dikkate değer olan müessese İstanbul Zeytinburnu'nda kurulan demir fabrikasıdır. Büyük Fabrika adıyla bilinen Zeytinburnu'ndaki bu işletmede, ülkenin bütün demir aletleri, saban, demir parmaklık, demir boru, çakı, ustra, gem, üzengi, top, mızrak, kılıç, bıçak, kilit, anahtar ve döküm işleri başta olmak üzere birçok demir ve çelik aletleri imal edilmiştir. Fabrika yerleşkesinde ayrıca Türk ve yabancı uyruklu ustaları barındıracak büyük işçi meskenlerinin bulunmasının yanı sıra matematik, jeoloji, kimya, medeniyet, resim ve mühendisliğe ait derslerin okutulduğu bir sanayi mektebi de kurulmuştur. Ancak Osmanlı Devleti'ne ait bu Büyük Fabrika, I. Dünya Savaşı (1914-1918)'na kadar varlığını sürdürmüştür. Savaş sonrası mütareke döneminde birçok yatırımla birlikte bu müessese de tarihe karışırken Cumhuriyet Dönemine sadece Tophane ve Haliç'teki havuzlar intikal etmiştir[6].

4 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C 2, 3. Basım, TTK Yayınları, Ankara 1975, s.562-563; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C VIII, 3. Basım, TTK Yayınları, Ankara 1988, s.354; "Demir ve Çelik Sanayimiz", **Cumhuriyet**, 2 Şubat 1949, Sayı No: 8792.

5 Tevfik Çavdar, **Millî Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1971, s.44; Oktay Yenal, **Cumhuriyet'in İktisat Tarihi**, Türkiye Sanayi Kalkınma Bankası Yayınları, İstanbul 2001, s.46.

6 "Karabük Fabrikaları, Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi Hakkında Bir Etüt", **İktisadi Yürüyüş**, C 11, S 245, Yıl: 11, 25 Mart 1950, s.9; **Demir ve Çelik**, S 1, Yıl: 1, 1 Haziran 1951, s.1;Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C VI, 4. Basım, TTK Yayınları, Ankara 1988, s.249; "Demir ve Çelik Sanayimiz", **Cumhuriyet**, 2 Şubat 1949, Sayı No: 8792; Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni**, C 1, Bilgi Yayınevi, 5. Basım, Ankara 1971, s.76; Ab-

Levent Şahverdi Arşivi

Bu araştırmada, Karabük Demir ve Çelik Fabrikası'nın (KDÇF) Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren kuruluş çalışmaları ve 1960 yılına kadar üretim faaliyetleri ile bu faaliyetlerin ekonomiye olan yansımaları ele alınmıştır.

I. KARABÜK DEMİR VE ÇELİK SANAYİNİN KURULUŞ ÇALIŞMALARI

Cumhuriyet döneminde demir ve çelik sanayinin kuruluşu yönünde yapılan çalışmalar 1925 yılında İktisat Vekâleti tarafından başlatılmıştır. Aynı yıl içerisinde petrol yataklarının araştırılması için Lüksemburglu Dr. Lucius, kömür ve demir cevherlerinin incelenmesi için ise Avusturya Leopan Maden Okulu profesörlerinden Dr. Granigg Türkiye'ye davet edilmiştir[7]. Granigg, Türkiye'de demir ve çelik sanayinin kuruluşuna uygun demir cevherinin tespitini yapmak, maden kömürlerinin demir çelik sanayinde kullanılacak kok kömürü yapımına uygunluğunu belirlemek ve demir çelik sanayinin ekonomik bir şekilde Türkiye'de tesis edilmesini sağlamak için görevlendirilmiştir[8]. Dr. Granigg'in Ticaret Vekâletinde bir genel müdürlük kurulması yönündeki girişimiyle başlatılan çalışmalarda farklı uzmanların getirilmesiyle madenler incelenerek, Belçika Maurice ve Alman Koppers firmalarında kömürlerin koklaşma testleri, Lüksemburg Medinger firmasında da demir cevherinin analizleri yapılmıştır. Ancak bu çalışmalardan bir sonuç alınamadığından demir çelik sanayinin kuruluş

dülaziz döneminde küçük sanayi dallarının varlığını korumak için 1863'de bir *Islah-ı Sanayi* komisyonu kurulmuşsa da esnafın, belediyenin ve ticaret nezaretinin işlerine karıştığı gerekçesiyle bu komisyon 1873 yılında lağvedilmiştir. Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C VII, 4. Basım, TTK Yayınları, Ankara 1988, s.357; Avrupa ticari kapitalizminin kapitülasyonlar ile Osmanlı pazarına girişi için bkz.: Gülten Kazgan, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 4. Basım, İstanbul 2009, s.13-16.

7 Ali Nejat Ölçen, "1923-1938 Döneminde Birinci ve İkinci Sanayi Planları", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1985, s.143; Lüksemburg'lu jeolog Lucius'un Türkiye'de petrol aramaları ile ilgili yaptığı çalışmalar için bkz.: Kemal Lokman, "Türkiye'de Petrol Arama Amacıyla Yapılan Jeolojik Etütler", **Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Dergisi**, S 72, Yıl: Nisan 1969, s.222; Cevat Eyüb Taşman, "Petrolün Türkiye'de Tarihçesi", **Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Mecmuası**, S 39, Yıl: 14, Ekim 1949, s.17.

8 Ayşe Afetinan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933**, TTK Yayınları, Ankara 1972, s.47; Türkiye'de demir ve çelik sanayinin kurulması 17 Mart 1926 tarih ve 786 sayılı *Demir Sanayinin Tesisine Dair Kanun*la kabul edilmiştir. TBMM, **Kanunlar Dergisi**, Dönem: 2, C 4, 17.03.1926, s.507; **Resmî Gazete**, Sayı No: 334, 29 Mart 1926.

Levent Şahverdi Arşivi

faaliyetlerine 1928 yılına kadar ara verilmiştir. 1928 yılı başlarında Erkan-ı Harbiye'de bir toplantı yapılarak demir çelik sanayinin durumu yeniden gözden geçirilmişse de bütçede ödenek bulunamaması gerekçesiyle demir çelik sanayinin tesisi yönündeki faaliyetlere ikinci kez ara verilmiştir. Türkiye'de demir çelik sanayinin teşkil edilmesi çalışmalarına 1932 yılında üçüncü kez Rus heyetinin incelemeleri ile başlanmıştır. Heyetin hazırladığı raporda, 1929-1930 yılları gümrük istatistiklerine göre, yılda 150.000 ton demir üretiminin revaç bulacağı, gelecekteki ihtiyacında göz önüne alınmasıyla 300.000 ton/yıl üretim yapacak yüksek fırınlara gereksinim duyulacağı, yüksek fırınların çalıştırılması için kurulacak kok fabrikasından da kimya sanayi bakımından önemli yan ürünler elde edileceği, demir çelik fabrikasının çevresinde kurulacak sülfürik asit ve diğer yan sanayi üretim ünitelerinin ekonomik olacağı belirlenmiştir. Nihayet demir sanayinin kuruluş yerinin tespiti ve sorunlarının incelenmesi için, Sümerbank ile Erkan-ı Harbiye teşkilatının elbirliğiyle Birinci Sanayi Planı'nın en önemli hamlesinin gerçekleştirilmesine karar verilerek fabrikanın tesisinde Karabük ve çevresi elverişli bulunmuştur[9].

Ülkede demir ve çelik sanayinin kurulması için uygun bir yerin tespiti hususunda zaman zaman değişik fikirler ileri sürülmüştür. Bu konuda Amerikalı iktisatçılar ile Rus heyetinin incelemeleri ve Sümerbank ile Erkan-ı Harbiye temsilcilerinden müteşekkil bir kurulun çalışmaları neticesinde, Zonguldak maden kömürü havzasına yakınlığı sebebiyle demir ve çelik sanayinin kuruluş yeri olarak Karabük seçilmiştir[10].

Demir ve çelik sanayinin kuruluş yerinin Karabük olarak seçilmesinin başka nedenleri de vardır. Bunlardan ilki, Karabük arazisinin yerleşim alanının ağır sanayinin kuruluşuna elverişli bulunmasıdır. İkincisi, fabrikanın işletilmesinde gerekli su ihtiyacının çevredeki Araç ve Soğanlı çaylarından sağlanması

---

9 http://www.tdci.gov.tr/html/tarihce.html, Erişim Tarihi, 02.10.2016; Demir sanayinin tesisinin zorunluğu olduğu konusu 1930 yılı sanayi kongresinde de gündeme gelmiştir. Millî İktisat Tasarruf Cemiyeti, **1930 Sanayi Kongresi, Raporlar, Kararlar, Zabıtlar**, Yayına Hazırlayan Derviş Kılınçkaya, C 1, Bildiren Yayıncılık, 2. Basım, Ankara 2003, s.460-461; Demir ve Çelik Fabrikası'nın kuruluş yerinin Karabük olarak belirlenmesinin rantabl olmadığı konusunda CHP'nin son dönemlerinde ileri sürülen görüşlerin aksine fabrikanın yerinin tespitinin uygun olduğunu Amerikalı uzmanların belirttiğini ifade eden milletvekillerinin TBMM'de tartışmaları için bkz.: TBMM, **Tutanak Dergisi**, Dönem: 8, Toplantı: 4, C 24, 56. Birleşim, 25.02.1950, s.1262.

10 http://www.tdci.gov.tr/html/tarihce.html, Erişim Tarihi, 02.10.2016.

Levent Şahverdi Arşivi

imkânlarının elvermesi yanı sıra 10 bin kişilik içme suyunu tedarik etme durumu da mümkündür. Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi kilsi tabakaları bünyesinde barındıran ve kireç ile tebeşir tabakaları arasında bulunan su hazneleri fabrikaya 12 km. mesafede yer almıştır. Üçüncüsü, yassı dağların Soğanlı Çayı Vadisi'ni sert iklim etkilerinden koruması bu vadiyi işçi iskânına elverişli hale getirmiştir. Dördüncüsü, Karabük'ün demiryolu güzergâhında yer alışı demiryolu imkânlarından yararlanılmasını mümkün hale getirmiştir. Beşincisi, arazinin tarıma uygunluğu fabrika çalışanlarının yiyecek ihtiyacını karşılamasını kolaylaştırmıştır. Son olarak ormanların çevreye güzel görünüm kazandırması ve ağaç ihtiyacını karşılayabilir hale getirmesi, kurulacak fabrikanın mekânının seçilmesinin belli başlı kazanımları arasında yerini almıştır[11].

Bütün bu nedenlerden dolayı Zonguldak banliyösü olarak bilinen Karabük, ağır demir ve çelik sanayi için merkez olarak seçilmiştir. Bu dönemde ham demir cevherinin dış ülkelerden karşılanması, acil ihtiyaç durumunda Adapazarı çevresindeki demir yataklarına başvurulmasını zorunlu hale getirmişse de Adapazarı civarındaki demir yataklarının tenörünün düşük, rezervinin yetersiz olması KDÇF'nin demir ihtiyacının başka yerlerden karşılanmasını gerekli kılmıştır[12].

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın en büyük müessesesi arasında yer alan KDÇF, 10 Kasım 1936 tarihinde İngiliz Hükümeti ile imzalanan 2,5 milyon sterlinlik bir kredi anlaşması gereğince H.A. Brassert Firması'na ihale edilmiştir[13].

---

11 Dr. B. Granigg, "Türkiye Demir Endüstrisi ve Hammaddeleri", **Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Mecmuası,** S 4, Yıl: 1936, s.8; KDCF'nin kuruluş yerinin Karabük olması konusu İkinci Sanayi Planı'nda da gündeme gelmiştir. İktisat Vekâleti, **Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936**, 2. Basım TTK Yayınları, Ankara 1989, s.267.

12 Aslan Tufan Yazman, "Demir Cevheri İhraç Edilmelidir", **İktisadi Yürüyüş**, C 7, S 151, Yıl: 7, 1 Nisan 1946, s.1.

13 "Karabük Fabrikaları, Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi Hakkında Bir Etüt", **İktisadi Yürüyüş**, C 11, S 245, Yıl: 11, 25 Mart 1950, s.9; Reşat Aktan, **Türkiye İktisadı**, C 1, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1968, s.35; Haluk Cillov, **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 2. Basım, İstanbul 1962, s.275; Memduh Yaşa, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978**, Akbank Kültür Yayını, İstanbul 1980, s.83; H.A Brassert Firması ile yapılan karşılıklı sözleşme ve aynı şirketle Londra'da imzalanmış olan anlaşma ve bağlı mektuplar Bakanlar Kurulunun 30.12.1936 tarih ve 2/5780 sayılı Kararnamesi ile onaylanmıştır. **BCA**, Fon No: 30 18 1 2-Kutu No: 70-Dosya No: 98-Sıra No: 17; İngiltere'nin H.A. Brassert fabrikalarında yapılmakta olan KDÇF'nin makine ve malzemelerinin Sümerbank adına fenni muayenelerini yapmak üzere görevlendirilen ve Londra'da

Levent Şahverdi Arşivi

Ardından 3 Nisan 1937 tarihinde Başbakan İsmet İnönü tarafından Zonguldak ilinin Karabük köyünde Filyos Irmağı'na bağlı olan Soğanlı ve Araç çaylarının birleştiği geniş çeltik tarlaları üzerinde temeli atılan fabrika sayesinde, Karabük'te çeltik tarımından çelik sanayine dönülerek Türkiye'de ilk ağır sanayi hamlesi başlatılmıştır[14]. 1 Mart 1938'de dönemin modern teknolojinin imkânları dâhilinde montajına başlanan Karabük Demir Çelik Fabrikası, 6 Haziran 1939'da kuvvet santralinin işletmeye alınması, 9 Eylül 1939'da da yüksek fırınlardan ilkinin faaliyete geçmesi ile devlet sanayinin Sümerbank'a bağlı en büyük teşebbüsü olarak faaliyete geçmiştir. Fabrika yıllık 180 bin ton muhtelif türde demir ve mamullerini üretecek kapasitededir[15]. KDÇF'nin faaliyete geçmesi ve batının sanayi kalkınmasına Türkiye'nin de katılması Başbakan İsmet İnönü'nün fabrikanın temel atma töreninde şu ifadelerinde yer bulmuştur. "*Asıl endüstriye şimdi başlıyoruz.*"[16]

KDÇF'nin tesisi, çoğunluğu köylü ve çiftçi olan Türk işçilerinin fabrikayı nasıl işletecekleri ve sanayiye nasıl intibak sağlayacakları sorununu gündeme getirmişse de, çalışanların bireysel yetenekleriyle işlerini çabuk kavradıkları ve çalışmalarını başarılı şekilde yürüttükleri görülmüştür[17]. Fabrikanın yabancı uzmanlarından Türk yetkililerine devredilen bakım ve onarım görevleri, yetkililerin çabaları, bilgi ve görgülerini artırarak deneyimli hale gelmeleri ve disiplinli çalışmaları sayesinde başarıyla ifa edilmiştir[18].

---

bulunan Alexander Gibb Firmasına yaptığı işler karşılığında ödenmesi gereken 34.950 İngiliz Lirası taksitin ödenmesi ile ilgili resmi yazışmalar için bkz.: **BCA**, Fon No: 30 10 0 0-Kutu No: 171-Dosya No: 187-Sıra No: 30.

14 Karabük Demir ve Çelik Sanayinin kuruluşu aşamasında İngiliz tebaasından 29 uzmanın fabrikanın inşaatında çalıştırılması iznine Bakanlar Kurulunun 17.09.1937 tarih ve 2/7406 sayılı kararıyla onay verilmiştir. **BCA**, Fon No: 30 18 1 2-Kutu No: 78-Dosya No: 80-Sıra No: 15.

15 MTA, "Umumi Maden Durumu-XIII", **Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Mecmuası**, S 18, Yıl: 1940, s.9; "Karabük Fabrikası", **İktisadi Yürüyüş**, C 6, S 126, Yıl: 6, 16 Mart 1945, s.6; "Karabük Fabrikaları, Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi Hakkında Bir Etüt", **İktisadi Yürüyüş**, C 11, S 245, Yıl: 11, 25 Mart 1950, s.9; **Ayın Tarihi**, Sayı No: 221, Yıl: Nisan 1952, s.3; Millî Müdafaa Vekaleti Harbiye Dairesinin ihtiyacı dolayısıyla Başvekaletten KDÇF'nin çubuk demiri üretmesi ile ilgili 17 Ocak 1941 tarihli talebi ve yazışmaları için bkz.: **BCA**, Fon No: 30 10 0 0-Kutu No: 52-Dosya No: 339-Sıra No: 5.

16 Dr. Nizamettin Ali Sungursoy, "Dünya Savaşı Karşısında Endüstrimiz", **İktisadi Yürüyüş**, C 9, S 87, Yıl: 4, 30 Temmuz 1943, s.6; KDÇF'nin bağlı bulunduğu Sümerbank'ın, 1941 yılına ait bilançosu ile ilgili yazışmalar için bkz.: **BCA**, Fon No: 30 10 0 0-Kutu No: 138-Dosya No: 986-Sıra No: 10.

17 **Demir ve Çelik**, S 1, Yıl: 1, 1 Haziran 1951, s.1.

18 Ahmet Kan, "Bakım Mevzuu Üzerinde Düşünceler", **Demir ve Çelik**, S 6, Yıl: 1, Kasım 1951, s.127; KDÇF, 28 Mayıs 1927 tarih ve 1055 sayılı Teşvik-i Sanayi Kanunu ve bu kanuna

Levent Şahverdi Arşivi

3 Nisan 1939 tarihinden 9 Temmuz 1942 tarihine kadar II. Saydam Hükümeti'nin Başbakanı olan Doktor Refik Saydam, KDÇF'yi ve Zonguldak Kömür İşletmeleri'ni yerinde görmek, alınacak tedbirlerin ve tamamlanacak eksiklerin tespitinde bulunmak üzere Müstakil Grup Reis Vekili Rana Tarhan ile İktisat Vekili'ni yanına alarak Karabük'e gitmiştir. Burada yaptığı temasların ardından ağır muazzam sanayi tesisinin rasyonel olarak faaliyetini sürdürmesi için Saydam'a göre alınması gereken tedbirler vardır ve bu tedbirlerin bir an önce giderilmesi gerekir. Başbakanın KDÇF ile ilgili bu tespitinin ardından bir hafta sonra basına verdiği bir demeçte, "*Devlet sanayiinin en büyük ve ehemmiyetli kısmını teşkil eden Karabük Demir ve Çelik fabrikaları, Cumhuriyetin heybetli bir eseri olarak sene içinde faaliyete geçmiş ve 10 Eylül 1939 tarihinden beri Türk demirinin istihsaline başlanmıştır. Karabük fabrikalarının mühim aksamından olan boru fabrikasıyla haddehane ve çelikhane kısmının da biran evvel işletmeğe açılması için elden gelen gayret sarf olunmaktadır.*"[19] demiştir. Bu sözlerle Saydam, fabrikanın Türkiye sanayinin en büyük ve en önemli yatırımı olarak faaliyete geçmesine rağmen açılması gereken yeni ünitelerinden dolayı hâlâ eksikliklerinin bulunduğunu, bunların tamamlanması için çaba sarf edildiğini vurgulamıştır.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Başbakan Refik Saydam gibi 1 Kasım 1939 tarihli TBMM'nin 1. toplanma yılının açılış konuşmasında, Karabük Demir ve Çelik Sanayi ile ilgili benzer ifadelere değinmiştir. *Beş Yıllık Sanayi Planı*'nın eksiklerinin bir an evvel tamamlanması için hükümetin ciddi olarak gayret sarf ettiğini, KDÇF'nin yıl içinde faaliyete başlamasının ülkeye her bakımdan büyük güç kazandırdığını, boru fabrikasıyla haddehane ve çelikhane kısımlarının yakında faaliyete geçeceğini ümit ettiklerini ifade etmiştir[20].

Ancak, 1939 yılında başlayan II. Dünya Savaşı'nın ortaya koyduğu olumsuz şartlar Türk ekonomisini hemen her alanda etkilerken bir sanayi kuruluşu olan KDÇF'nin de bu durumdan etkilenmesi kaçınılmazdı. Nitekim savaşın başlangıcında demir stoklarının azalması, birçok yapı etkinliklerini sekteye

---

ek olarak hazırlanan 3 Haziran 1933 tarih ve 2261 sayılı Kanun ile temin edilen haklardan başka çeşitli muafiyetlerden yararlanmıştır. Bu muafiyetlerin ayrıntıları için bkz.: TBMM, **Kanunlar Dergisi**, Dönem: 5, C 18, 28.06.1938, s.1126; **Resmî Gazete**, Sayı No: 3960, 15 Temmuz 1938.

19 "Büyüklerimiz ve Madenciliğimiz", **Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Mecmuası**, S 17, Yıl: 1939, s.3-4.

20 TBMM, **Zabıt Ceridesi**, Dönem: 6, Toplantı: 1, C 6, 1. Birleşim, 01.11.1939, s.5.

Levent Şahverdi Arşivi

uğratırken KDÇF'nin eksik kısımlarının tamamlanamaması ve fabrikanın tam verimle çalışamaması demir sıkıntısının doğmasına ve bir kısım inşaat faaliyetlerinin durmasına yol açmıştır[21].

Bu durumun farkına varan Hükümet, fabrikanın eksik kısımlarının bir an evvel tamamlanması için harekete geçerek 15 Kasım 1939 tarihinde boru fabrikasını, 9 Ocak 1940'da çelikhaneyi, Nisan 1940'da da 28'lik haddelerin işletmeye alındığı haddehaneyi faaliyete geçirmiştir. Daha sonra haddehane içerisinde sırayla Temmuz 1940'da 16'lık haddeleri, Haziran 1940'da 12'lik haddeleri ve Kasım 1941'de de saç haddelerini hizmete sokmuştur[22].

Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu demir ve çelik malzemelerinin tamamına yakını KDÇF'nin kurulması ve tam kapasite ile çalışmasına kadar dış ülkelerden tedarik edilmiştir. Ancak maden araştırmaları neticesinde başta Divriği olmak üzere ülkenin muhtelif yerlerinde yüksek tenörlü ve geniş rezervli demir cevherlerine rastlanması ve bu cevherlerin KDÇF'nin kurulmasıyla birlikte değerlendirilmesi ekonomik kalkınma hamlesinin önemli hammadde sorunlarından birini halletmiştir[23].

II. CHP DÖNEMİNDE KARABÜK DEMİR VE ÇELİK FABRİKASININ ÜRETİM FAALİYETLERİ (1939-1950)

Demir ve çelik sanayii, birbirini tamamlayan entegre (bütünleşmiş) bir tesis olduğu gibi bağımsız olarak çalışabilen ve çeşitli mallar üreten birçok sanayi dallarından da meydana gelebilir. Demir cevheri, eritilmesinden başlayarak, demir ve çeliğin çeşitli yöntemlerle üretimini, sıcakta ve soğukta biçimlendirilerek çubuk, profil levha, saç, boru, tel haline veya çeşitli dövme parçaları şekline

21 Abidin Daver, "İktisat Sahasında Yapılan İşlerin En Mühimleri", **İktisadi Yürüyüş,** C 2, S 22, Yıl: 1, 1 İkinci teşrin 1940, s.8; II. Dünya Savaşı dolayısıyla KDÇF'nin hava saldırılarından korunması için gerekli tertibatın alınması yolunda yapılan çalışmalar ve bu konu hakkında gerçekleştirilen yazışmalar için bkz.: **BCA**, Fon No: 30 10 0 0-Kutu No: 51-Dosya No: 333-Sıra No: 34.

22 "Karabük Fabrikaları, Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi Hakkında Bir Etüt", **İktisadi Yürüyüş**, C 11, S 245, Yıl: 11, 25 Mart 1950, s.9; KDÇF'nin acil ihtiyacı bulunan malzemelerin ABD'den satın alınması için Sümerbank'a ayrılan 8 bin dolarlık bir paranın serbest dövizle ödenmesine izin verilmesi ile ilgili başbakan adına müsteşar imzalı 29 Temmuz 1941 tarihli belge için bkz.: **BCA**, Fon No: 30 10 0 0-Kutu No: 207-Dosya No: 415-Sıra No: 4.

23 "Toprakaltı Servetlerimizi Bulan ve İşleten Etibank", **İktisadi Yürüyüş**, C 5, S 51-53, Yıl: 3, 18 Şubat 1942, s.38.

Levent Şahverdi Arşivi

getirilmeleri faaliyetini kapsar[24]. KDÇF'de bu entegre tesislerden biridir.

Bu tesislerin, kuruluşunun ilk yıllarında halledilmesi gereken sorunları bulunduğu için sıkıntılarının giderilmesi yönünde çalışmaların sürdürüldüğünü TBMM'nin 1 Kasım 1944 tarihindeki açılış konuşmasında gündeme getiren İnönü, fabrikada güçlüklerin tespit edilerek giderilmesiyle verimin artırıldığını, ülke endüstrisinin temeli olacak bu hususu geliştirip mükemmel hale getirmeye sebatla devam edileceğini söylemiştir[25].

Bu sebatlı çalışmalar sonucu KDÇF'nin 1944 yılında, günde 1.000 ton kömürü işleyebilecek kapasitede bulunan kok ünitesinde, 300 bin ton kömür işlenerek 183 bin ton kok üretimi sağlanmıştır. Kok elde edilirken çelikhane ve haddehanede kullanılan gazlardan başka 107 ton amonyum sülfat, 1.961 ton motor benzolü, 3.319 ton muhtelif türde gazlar, 5.752 ton briket yapmakta kullanılabilecek zift, 164 ton da saf naftalin ve tali madde üretilmiştir. KDÇF'nin içerisinde yüksek fırınlar, çelikhane, boru fabrikası ve haddehane yer alır[26].

A. Karabük Demir ve Çelik Fabrikası'nın Üretim Üniteleri

KDÇF'nin ana üretim üniteleri yüksek fırınlar, çelikhane, boru fabrikası ve haddehane olmak üzere dörde ayrılır.

1. Yüksek Fırınlar: KDÇF'nin en önemli ünitelerinden biri olan yüksek fırınların kurulmasının nedeni çelik imali için gerekli ham demiri üreterek çelikhaneye sıvı halde intikal ettirmektir. Bu nedenle yüksek fırınların başlıca

---

24 TC Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, **50 Yılda Türk Sanayii**, Mars Matbaası, Ankara 1973, s.301.

25 TBMM, **Zabıt Ceridesi,** Dönem: 7, Toplantı: 2, C 14, 1. Birleşim, 01.11.1944, s.4; Sümerbank'a bağlı KDÇF'de üretilen ham demir ve çeliğin bankanın ihtiyaç duyduğu malzeme ve hammaddelerin dış ülkelerden satın alınması karşılığında takas yoluyla ihracına, satışlar serbest dövizle yapıldığı takdirde bu dövizlerin kendi ihtiyaçlarına tahsisine yetki ve izin istenmesi ile ilgili yazışmaların yer aldığı belge için bkz.: **BCA**, Fon No: 30 10 0 0-Kutu No: 163-Dosya No: 138-Sıra No: 14.

26 "Karabük Fabrikası", **İktisadi Yürüyüş**, C 6, S 126, Yıl: 6, 16 Mart 1945, s.6; Sonraki birkaç yıl içerisinde KDÇF'nin yüksek fırınlar, çelikhane, boru fabrikası ve haddehanesinin üretim kapasitesi daha da artmıştır. Bu üretim miktarları için bkz.: "Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi", **İktisadi Yürüyüş**, C 10, S 232, Yıl: 10, 20 Eylül 1949, s.168; II. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'nın demir ve çelik üreten memleketleri Marshall Planı kapsamında bu alandaki sanayilerini modernleştirerek kapasitelerini artırmışlardır. Fahrettin Ergüvenç, "Demir ve Çelik Sanayiinde Son Yenilikler", **Demir ve Çelik**, S 3, Yıl: 1, 1 Ağustos 1951, s.54.

Levent Şahverdi Arşivi

üretimini çelik imaline elverişli çelik piki teşkil eder. Buna ilaveten boru fabrikası ihtiyacı ile ülkedeki diğer fon dökümhanelerinin ihtiyacını karşılayabilecek kadar hematit piki ve döküm piki üretilir. Kırıkkale Çelik Fabrikası'nın pik ihtiyacı da Karabük'ten temin edilir. İki yüksek fırından her biri günde minimum 300 ton ham demir üretim kapasitesine sahiptir. Yüksek fırınlar beş kısımdan oluşur. Stok sahası ve bunkerler, fırınlar ve sobalar, gaz temizleme tesisleri, pik dökme makinesi ve sinter tesisleridir. 9 Eylül 1939 tarihinde Fatma adında bir köylü kızı tarafından ateşlenmek suretiyle işletmeye açılan ve Fatma adını alan 1 numaralı fırının faaliyete geçmesi sayesinde 10 Eylül 1939 tarihinde ilk Türk ham demiri elde edilmiştir. 1944 yılı itibariyle bu yüksek fırın 55 bin ton üretim yapmıştır[27].

2. Çelikhane: Fabrika içerisindeki madde alışverişinden dolayı mevki itibari ile yüksek fırınlar ve haddehane arasında kurulan KDÇF'nin ana ünitelerinden biri olan çelikhanede adından da anlaşıldığı üzere çelik üretilir. Çelik hurdası ve yüksek fırınlardan gelen sıvı ham demir harmanından elde edilen çelik külçeler şekillendirilmek üzere haddehaneye sevk edilir. Çelikhanede, *Siemens Martin* tipinde 65'er tonluk dört adet çelik izabe ocağı bulunmasına rağmen bu Ocaklar 75 ton üzerinden şarj edilmekte kok gazı ile yüksek fırın gazının karışımından ibaret olan bir gazla çalışmaktadır. Bu ocaklardan biri genellikle tamirde veya yedekte bekletildiğinden çelikhanenin tam kapasite ile çalıştığı zamanlarda sadece üçü kullanılır. Ayrıca, çelikhanede kurumun yedek parçalarının dökümü işlerinde ve özel çeliklerin imalinde kullanılan 3,5 tonluk kapasitede bir de elektrik çelik izabe ocağı bulunur. Çelikhane 9 Ocak 1940'ta faaliyete geçmiş, 11 Ocak 1940'da da ilk çelik dökümüne başlamıştır. Çelikhane, yıllık 130 ile 170 bin ton arasında üretim kapasitesine sahip olarak hurdalık, ocaklar, döküm yeri, sıyırma dairesi, hurda kırma, dolomit ve kireç adlı altı bölümden meydana gelir[28]. Siemens-Marten ocağını ihtiva eden çelikhanede 1944 yılı içerisinde 43 bin ton çelik üretimi gerçekleştirilmesinin yanı sıra ray çelikleri de dâhil olmak üzere karbonlu ve bakırlı çelikler de imal edilmiştir[29].

---

27 Ali Ulubay, "Demir Çeliği Tanıyalım, Yüksek Fırınlar", **Demir ve Çelik**, S 4, Yıl: 1, Eylül 1951, s.84-86; **Demir ve Çelik**, S 13, Yıl: 2, 1 Haziran 1952, s.287; Yüksek fırınlarda üretimlerin artması için doğurganlık özelliği sebebiyle kadın isimleri kullanılmıştır.

28 Ali Ulubay, "Demir Çeliği Tanıyalım, Çelikhane", **Demir ve Çelik**, S 7, Yıl: 1, Aralık 1951, s.151-153.

29 "Karabük Fabrikası", **İktisadi Yürüyüş**, C 6, S 126, Yıl: 6, 16 Mart 1945, s.6; Başta Almanya olmak üzere birçok ülkede üretilen Thomas veya Bessemer rayları maliyet bakımından ucuz olmakla birlikte özellik bakımından Karabük Fabrikası'nda üretilen Siemens Martin Çeliği

Levent Şahverdi Arşivi

3. Boru Fabrikası: KDÇF'nin tali ünitelerinden biri olan boru fabrikası, diğer birimlerin kendi aralarında giriştiği işbirliğinin aksine bağımsız olarak çalışarak dökme demirden mamul boruları imal eder. Üretilen döküm boruları su, gaz, akaryakıt gibi maddelerin nakil ve dağıtımında kullanılır. Boru fabrikası kupol ocakları, boru dökümhanesi, muhtelif parça dökümhanesi, kum hazırlama tesisleri, boru ikmal tesisleri, modelhane ve model ambarı ile diğer yardımcı kısımlardan oluşur[30]. 75 ile 450 mm çapında günde 40-95 ton boru ile çeşitli özel aksam üretimi yapabilecek kapasitede bulunan bu fabrikada, 1944 yılında çoğunluğu 100-300 mm çapında olmak üzere toplamda 6.500 ton çeşitli tipte dökme boru imal edilmiştir[31].

4. Haddehane: KDÇF'nin en son ünitesidir. Çelikhanede hazırlanan ham çelik, sıcak haddeleme suretiyle şekillendirilerek tüketiciye sunulur. Yılda 150 bin ton kapasiteye sahip haddehane, 28 pusluk blok ve profil haddeleri, 16 pusluk haddeler, 12 pusluk haddeler ve saç haddesi olmak üzere dört gruba ayrılır[32]. Bu işletmede aylık büyük haddeler 5.000, orta ve küçük haddeler 3.000 ve saç haddeler ise 400-500 ton üretim kapasitesine sahiptir. Haddehanelerde çeşitli haddelerden geçirilen çeliğin tonajı 1944 yılı itibariyle 72.500 tonu bulmuştur. Hadde mamulü olarak beton demiri, çeşitli büyüklükte yuvarlak profil demirleri, dekovil, ray ve traversler, muhtelif kalınlıkta saç ve levhalar olmak üzere imal edilen miktar 41.128 tonu geçmiştir[33].

KDÇF bünyesinde inşa edilen kimya sanayi ile ilgili tesisler sonradan işletmeye alınmıştır. Bunlardan 60 ve 66 derecelik sülfürik asit ile süper fosfat fabrikaları Alman Zahn firması tarafından 1943 yılında kurulmaya başlanarak 15 Haziran

---

kadar homojen ve emniyetli değildir. Veli Aytekin, "Karabük Mamullerini Tanıyalım, Karabük Raylarının Evsafı ve İmalinin Kontrolü Hakkında Bir Etüd", **Demir ve Çelik**, S 14, Yıl: 2, 1 Temmuz 1952, s.306.

30 Emin Bezer, "Demir Çeliği Tanıyalım, Boru Fabrikası", **Demir ve Çelik**, S 10, Yıl: 1, 1 Mart 1951, s.219.

31 "Karabük Fabrikası", **İktisadi Yürüyüş**, C 6, S 126, Yıl: 6, 16 Mart 1945, s.6; Trenlerin verimli bir şekilde çalışması için tren hatlarında gerekli su tesisatında ihtiyaç duyulan font (dökme demir) borularının satın alınması Bakanlar Kurulu'nun 12 Aralık 1939 tarih ve 2/12450 sayılı kararı ile kabul edilmiştir. **BCA**, Fon No: 30 18 1 2-Kutu No: 89-Dosya No: 115-Sıra No: 10.

32 Nezih Rona, "Demir Çeliği Tanıyalım, Haddehane", **Demir ve Çelik**, S 12, Yıl: 1, 1 Mayıs 1952, s.262.

33 "Karabük Fabrikası", **İktisadi Yürüyüş**, C 6, S 126, Yıl: 6, 16 Mart 1945, s.6.

Levent Şahverdi Arşivi

1944 tarihinde işletmeye açılmıştır[34]. Ülke tarımı için çok yararlı süper fosfat üretimiyle birlikte sodyum sülfat, sodyum sülfür, göztaşı, alüminyum sülfat imali ve dokuma, deri ve barut fabrikaları için gerekli bu fabrikanın maliyeti 3 milyon lirayı aşmıştır[35]. Gerek sülfürik asit ile süper fosfat fabrikaları tesisi, gerekse demir ve çelik sanayi alanında yapılan tevsiat (genişletme) faaliyetleri dönemin ekonomi uzmanlarına göre ümitli bir inkişaf yoluna işaret eder[36]. KDÇF'nin 8 milyon lirayı bulacak tevsiat faaliyetlerinin birinci aşamasında haddehane ve çelikhane ünitelerinin takviye ve genişletilmesi ile çelik üretimi 130 bin tondan 200 bin tona, hadde mamulleri üretimi ise 100 bin tondan 150 bin tona çıkarılacaktır. Bu suretle ray, travers ve saç üretimi de geniş ölçüde artırılacaktır[37].

16 Ocak 1949 tarihinde kurulan Şemsettin Günaltay Hükümeti'nde 7 Haziran 1949 tarihinden 22 Mayıs 1950 tarihine kadar görev yapan İşletmeler Bakanı Mustafa Münir Birsel, devlet sanayi tesislerinin durumu hakkında İstanbul gazetecilerine yaptığı açıklamada Karabük tesislerinin bir takım gelişmelere ihtiyacı bulunduğunu söylemiştir. İfadelerinin devamında temeli hazırlanan kok üretim fırının yanında ikinci bir kok üretim fabrikasının kurulmasına gereksinim duyulduğunu, mevcut haliyle bu tesisin genç mühendislerin elinde beklenen verimi sağladığını ve çeşitli bakımdan emsalleri ile karşılaştırılamayacak kadar iyi bir durumda olduğunu belirtmiştir[38].

Tevsiat çalışmaları yapılan KDÇF'de sayısı 4.000'ni aşan çalışanı ile demir ve çelik üretimi yapılmasının yanı sıra kok fabrikasında günde 1.000 ton kömürün işlenmesiyle 750 ton kok üretimi de sağlanır. Kok fabrikasının esas mamul maddesi olan kok, maden kömürünün kuru kuruya damıtılmasından veya koklaşmasından elde edilir. Kapalı bir fırında kömürün 1.000-1.100 ^{0}C civarında ısıtılması sonucu içindeki uçucu maddelerin hemen tamamı gaz halinde ayrılarak

34 Suha Atamer, "Demir Çeliği Tanıyalım, Sülfürik Asit ve Süper Fosfat Fabrikası", **Demir ve Çelik**, S 16, Yıl: 2, 1 Eylül 1952, s.357.

35 "Karabük Fabrikası", **İktisadi Yürüyüş**, C 6, S 126, Yıl: 6, 16 Mart 1945, s.6.

36 Hulki Alisbah, "1947'ye Girerken Türkiye Sanayi", **İktisadi Yürüyüş**, C 8, S 169, Yıl:8, 1 Ocak 1947, s.7.

37 Ziya Tataç, "Olaylar Mayıs 1949, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 73, Yıl: 7, Temmuz 1949, s.157.

38 Ziya Tataç, "Olaylara Bakış, Eylül 1949, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 77, Yıl: 7, Kasım 1949, s.255; Kok sanayiinde son senelerde yaşanan gelişmeler ve Karabük Kok Fabrikasında uygulanan yeni yöntemler için bkz.: Burhan Günergun, "Son Seneler Zarfında Kok Sanayiinde Kaydedilen Yenilikler", **Demir ve Çelik**, S 11, Yıl: 1, 1 Nisan 1952, s.225-228.

Levent Şahverdi Arşivi

geriye kok denilen kurşuni siyah renkte bakiye kalır[39]. Kok fabrikasının içerisinde kok fırınları, kok nakil tesisleri, kok gazı soğutma ve tasfiye tesisleri, benzol ve türevleri ile katran damıtma ve saf naftalin üniteleri yer alır. Fabrikalarda yapılan üretimlerde metalürjik kok, kok tozu, amonyum sülfat, motor benzolü, 90'lık benzol, 90'lık toluol, saf benzol, toluol ve ksilol, solvent, naphtha (neft), kreozot yağı, zift, pres naftalin, saf naftalin, katron boyası ve yol katranı elde edilir. Ayrıca suni gübre olarak kullanılan amonyum sülfat üretimi ise yılda 2.500 tondur. Motor benzolü, saf benzol, solvent, ksilol, toluol üretimi toplamda 3 bin tonu bulur[40].

İlk beş yıllık sanayi planı gereğince KDÇF'de yıllık ham demir üretimi 150 bin ton olarak öngörülmüşken fabrikaların kömür havzasına ve limanlara çok yakın olmayışı ve ulaştırma imkânlarının yetersizliği nedeniyle 1950 yılı ocak ayı itibariyle bu rakam ancak 100 bin ton dolaylarında kalmıştır[41].

Fabrikanın mamullerinden olan raylarla traverslerin yapılan deneme çalışmalarında çok iyi evsafta olduğunun tespit edilmesi üzerine Devlet Demiryolları İşletmesi, değiştirilecek yıllık 200 km civarında eskimiş raylarının Karabük'ten karşılanmasını kararlaştırılmıştır. Yılda 10 bin ton ray imal eden fabrikanın yerli rayların kullanılması karşılığında sağlayacağı döviz tasarrufu miktarı yılda 4 milyon dolar olarak hesaplanmıştır[42]. Fabrikanın bu vesile ile 1949

---

39 Mithat Kaya, Şahabettin Tekin, "Karabük Mamullerini Tanıyalım, Kok ve Kok Tali Mahsulleri", **Demir ve Çelik**, S 16, Yıl: 2, 1 Eylül 1952, s.355.

40 "Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi", **İktisadi Yürüyüş**, C 10, S 232, Yıl: 10, 20 Eylül 1949, s.168; Burhan Günergun, "Demir ve Çeliği Tanıyalım, Kok Fabrikası", **Demir ve Çelik**, S 3, Yıl: 1, Ağustos 1951, s.57-59.

41 "Türkiye'de Endüstri", Çev. Hakkı Toklu, **İktisadi Yürüyüş**, C 11, S 241, Yıl: 11, 21 Ocak 1950, s.2; Aşırı ihtiyatlı bir ulusal güvenlik yaklaşımı nedeniyle yeri seçilerek kömür havzası ve liman tesislerinden 96 km. içeride kurulan KDÇF'nin kompleksinde, birbirini tamamlayan üretim birimleri arasındaki kapasite ilişkisi son derece uyumsuz olduğu gerekçesiyle 1940-1950 yıllarında tesisteki ortalama kapasite kullanımını çok düşük olmuştur. Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi (1923-1950)**, Yurt Yayınları, Ankara 1982, s.275.

42 Tataç, "Olaylara Bakış Kasım-Aralık 1949", **Ulaştırma Ekonomisi**, S 80, Yıl: 8, Şubat 1950, s.45; Devlet Demiryollarının ihtiyacı olan 400 bin lira tutarındaki muhtelif demirlerin KDÇF'den satın alınması hakkında Bakanlar Kurulunun 3 Nisan 1940 tarih ve 2/13213 sayılı kararı için bkz.: **BCA**, Fon No: 30 18 1 2-Kutu No: 90-Dosya No: 32-Sıra No: 13; Demiryollarının ihtiyacı olan ray ve traverslerin Karabük Fabrikası'ndan karşılanması ile ilgili olarak ayrıca bkz.: TBMM, **Tutanak Dergisi**,1951 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu, Dönem: 9, Toplantı: 1, C 5, S. Sayısı: 50, TBMM Basımevi, Ankara 1951, s.110; Benzer şekilde, Devlet Demiryollarının ihtiyacı olan 500 ton dingil

Levent Şahverdi Arşivi

yılının on aylık döneminin satışları bir önceki yıla göre %24 artmış iken, hadde mamullerinin bir önceki yıla göre üretim artışı miktarı 13 bin tonu bulmuştur[43].

KDÇF'nin en önemli ünitelerinden biri olan yüksek fırınlardan 1 numaralı fırın, 10 yıl 5 ay 11 gün hizmette kalarak 20 Şubat 1950 tarihinde ömrünü tamamlayıp faaliyetini durdurmuştur. Bir numaralı fırından bu sürede, 406.895 mayi maden, 246.882 ton çelik piki, 122.167 ton hematit piki, 47.951 ton döküm piki, 617 ton kromlu pik, 7.634 ton aynalı demir (manganezli demir) 2.672 ton ferro-manganez (çelik imalinde kullanılan madde) 14.350 ton hurda demir olmak üzere toplamda 849.168 ton demir üretilmiştir. Bu üretimin mevcut değeri 133 milyon liraya ulaşmıştır[44].

1 Numaralı fırının faaliyetinin durdurulmasından önce tamamen Türk teknisyen ve işçileri tarafından hazırlanan ve yüksek fırın şefinin kızı Zeynep tarafından ateşlendiği için Zeynep adını alan 2 numaralı yüksek fırın 7 Ocak 1950 tarihinde ateşlenmek suretiyle işletmeye alınmış, 8 Ocak 1950'de de ilk normal dökümünü vererek iki fırın kısa bir süre birlikte çalışmıştır. İki yüksek fırından her biri kullanılan demirin tenörüne göre günde en fazla 450 ton ham demir işleme kapasitesine sahiptir. Yüksek fırınların toz cevherlerini işlemek üzere ayrıca bir sinterleme ile büyük bir pik döküm tesisi yapılmıştır[45].

Karabük Fabrikası'nın tali madde üretimini yapan ünitelerinden olan ve 1944 yılında işletmeye açılan sülfürik asit fabrikası, 60 ve 66 derecelik iki birimden oluşur. 60 derecelik birim tam kapasite ile çalıştığı takdirde yılda 15 bin ton üretim yapabilecek durumdadır. 66 derecelik birimde ise, Karabük'ten başka

yağının Karabük Fabrikalarından satın alınması Bakanlar Kurulu'nun 7 Ağustos 1941 tarih ve 2/16373 sayılı kararnamesiyle kabul edilmiştir. **BCA**, Fon No: 30 18 1 2-Kutu No: 95-Dosya No: 69-Sıra No: 18.

43 Tataç, "Olaylara Bakış Kasım-Aralık 1949, Ulaştırma Ekonomisi", S 80, Yıl: 8, Şubat 1950, s.41-42; Karabük'te bir kompleks halinde bulunan Demir ve Çelik Fabrikası'nın 1949 yılında planlanan kok, pik ve çelik mamullerinin üretim rakamları da bir önceki yıla göre beklenenden fazla gerçekleşmiştir. Bu üretim rakamları için bkz.: Cevat Adıgün, "Sümerbank'ın Yeni Tesisleri", **Türk Ekonomisi**, S 80, Yıl: 8, Şubat 1950, s.36.

44 **Demir ve Çelik**, S 13, Yıl: 2, 1 Haziran 1952, s.287; **Ayın Tarihi**, Sayı No: 22, Yıl: Mayıs 1952, s.2; Tataç, "Olaylara Bakış, Haziran 1952, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 109, Yıl: 10, Temmuz 1952, s.217.

45 Tataç, "Olaylara Bakış, Ocak-Şubat 1950, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 81, Yıl: 8, Mart 1950, s.64; "Karabük Fabrikaları, Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi Hakkında Bir Etüt", **İktisadi Yürüyüş**, C 11, S 245, Yıl: 11, 25 Mart 1950, s.13; Ali Ulubay, "Demir ve Çeliği Tanıyalım, Yüksek Fırınlar", **Demir ve Çelik**, S 4, Yıl: 1, Eylül 1951, s.84.

Levent Şahverdi Arşivi

yerlere sevk edilecek yıllık kapasitesi 4 bin tonu bulan sülfürik asit hazırlanır. Ülkenin akümülatör asit ihtiyacı göz önüne alınarak bu mamul için ayrıca kapasitesi yıllık 450 tonu bulan küçük bir tesis yapılmıştır. Süper fosfat gübre imali için kurulmuş süper fosfat fabrikası da KDÇF'nin tâlî madde üretimi yapan diğer üniteleri arasında yer almıştır[46].

KDÇF'nin tali işletmeleri arasında oksijen üreten elektrolizör tesisatı, su tesisleri, çakmak taşı işletmesi, otobüs ve özel trenlerde işçi nakliye servisleri de kayda değer işletmeler arasında bulunur. Fabrikanın atölyesi bu bakımdan başlı başına bir makine fabrikası sayılabilecek genişliktedir[47].

KDÇF'nin önemli ünitelerinden biri olan kuvvet santrali, fabrikanın elektrik ihtiyacı ile yüksek fırınların tazyikli havasını ve kok fabrikasının teknolojik buharını sağlamak amacıyla işletmeler alanının ortasında yüksek fırınların batısında 6 Haziran 1939'da faaliyete geçmiştir. Kondenserlerin (buharın yoğuşmasını sağlayan büklüm boru) soğutma suyundan başka işletmelerin teknolojik ve temiz su ihtiyacını karşılayan merkez pompa dairesi de idari bakımdan kuvvet santraline bağlanmıştır. Bu nedenle kuvvet santrali tesisleri türbin dairesi, dizel dairesi, kazan dairesi ve merkez pompa dairesi olmak üzere dört kısımdan oluşur.[48] Kurum kuvvet santrallerinden her biri saatte normal olarak 22,5 ton buhar üretebilecek dört adet toplam 90 t/h lik buhar kazanına sahiptir. Ayrıca her biri 10 bin kw gücünde iki adet kondenzasyon buhar türbin-jeneratör grubunun yanı sıra yine her biri 240 kw gücünde iki adet dizel jeneratör grubu vardır. Kuvvet santralinin toplam gücü 20.480 kw'dir. Bu santralden 1947 yılında 324.670 ton buhar ve 34.962.500 kwh. de elektrik üretilmiştir. Üretilen elektriğin 2900.190 kwh'si Karabük şehrine verilmiştir[49].

---

46 "Karabük Fabrikaları, Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi Hakkında Bir Etüt", **İktisadi Yürüyüş**, C 11, S 245, Yıl: 11, 25 Mart 1950, s.18; süper fosfatın tarihçesi ile ham-maddesi olan fosfat cevherlerinin ortaya çıkış şekli hakkında bilgi almak için bkz.: Kemal Sungun, "Süper Fosfat Endüstrisi", **Demir ve Çelik**, Yıl: 1, S 1, 1 Haziran 1951, s.14-17; Ülkenin ekonomik alanda gelişmesini sağlamak amacıyla tarımda kullanılan suni gübre davasının ele alınmasına önem verilmesi ile ilgili konferans metni için bkz.; Harun Kuraner, Hüsamettin Pınar, "Suni Gübre Davamız", **Demir ve Çelik**, S 4, Yıl: 1, Eylül 1951, s.67- 71.

47 "Karabük Fabrikaları, Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi Hakkında Bir Etüt", **İktisadi Yürüyüş**, C 11, S 245, Yıl: 11, 25 Mart 1950, s.18.

48 Fahrettin Ergüvenç, "Demir Çeliği Tanıyalım, Kuvvet Santrali", **Demir ve Çelik**, S 1, Yıl 3, 1 Ocak 1953, s.447.

49 "Karabük Fabrikaları, Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi Hakkında Bir Etüt", **İktisadi Yürüyüş**, C 11, S 245, Yıl: 11, 25 Mart 1950, s.18.

Levent Şahverdi Arşivi

Karabük Demir ve Çelik Fabrikası'nın müştemilatı içerisinde sosyal tesisler de bulunur. Memur, teknisyen ve işçisiyle binlerce çalışanı barındıran 800 ev ve sayısız bekar işçi yerleri, 800 öğrenci kapasiteli ilk ve ortaokul, yatılı çırak okulu, açık ve kapalı spor alanları, yüzme havuzu, parklar, kulüpler, sinema, bölgenin eğitim ve sosyal ihtiyacı ile spor faaliyetleri için bir kompleks halinde hizmete sunulmuştur. Fabrika yerleşkesinde ayrıca sıhhi imdat istasyonlarından başka, 100 yataklı ve tam teçhizatlı bir de hastane yer alır[50].

KDÇF kompleks halindeki tesisleriyle çalışanlarına hizmet ederken 1947 ve 1948 yıllarında ürettiği pik demir (dökme demir) miktarı 100 bin tonu bulmuştur[51].

Demir ve çelik üretiminin artması ülkede birçok sanayi dalının gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bu sanayi dalları arasında kara ve deniz ulaşım araçları, demiryolları, imar faaliyetleri, tarım ve tekstil çalışmaları ve enerji üretimi gelir[52].

Kara ulaşım araçlarından otomobil, kamyon ve otobüs başta olmak üzere bütün yolcu ve yük taşıyıcısı vasıtaların imalinde demir ve çeliğin kullanılması insanların bir yerden başka bir yere yükleriyle birlikte taşınmasını kolaylaştırmıştır. At ve araba ile yapılan uzun ve meşakkatli yolculukların çeşitli kara ulaşım araçlarıyla hızlı ve konforlu hale gelmesi sayesinde milyonlarca insanın değişik yerleşim birimleri arasındaki seyahati artarak ivme kazanmıştır. Bu da ülkenin eğitim, kültür, sosyal ve ekonomik bakımdan gelişmesine katkı sağlamıştır.

Trenlerin istasyonlar arasındaki hareketini gerçekleştiren ray ve traverslerinin KDÇF'de üretilerek kullanılması başta yolcu taşımacılığı olmak üzere hububat, maden ve çeşitli hammaddelerin demiryollarında taşınmasına vesile olmuştur. Trenin zemin üzerinde yürümesini temin eden bu ray ve traverslerin KDÇF'de

50 "Karabük Fabrikaları, Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi Hakkında Bir Etüt", **İktisadi Yürüyüş**, C 11, S 245, Yıl: 11, 25 Mart 1950, s.18; KDÇF'de çalışan işçilerin ücret anlayışının eleştirilmesi ile fabrika işçilerine uygun olarak hazırlanmış yeni İş Kıymetlendirme Planı hakkında bilgi almak için bkz.: Adnan Erkmenol, Orhan Tarhan, Mahmut C. Mucuoğlu, "Türkiye Demir ve Çelik Fabrikalarında İş Kıymetlendirme Çalışmaları", **Demir ve Çelik**, S 15, Yıl: 2, 1 Ağustos 1952, s.317-323.

51 Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankası İktisadi Dairesinin Hazırladığı Rapor-V, "Türkiye'de Sanayi ve Madencilik", **İktisadi Yürüyüş**, C 11, S 250, Yıl: 11, 31 Mayıs 1950, s.12; KDÇF'nin 1939 yılından 1949 yılına kadar hadde mamulleri, boru ve kok üretimi rakamları için bkz.: **BCA**, Fon No: 30 100-Kutu No: 92- Dosya No: 578-Sıra No:2.

52 Veli Aytekin, "Memleketimizde ve Avrupa'da Demir Çelik Sanayinin Bugünkü ve Müstakbel Durumu", **Demir ve Çelik**, S 11, Yıl: 3, Kasım 1953, s.239.

Levent Şahverdi Arşivi

imal edilmesi, dış ülkelere yüklü miktarda ödenen döviz miktarının ülke ekonomisine kazandırılmasına da vesile olmuştur.

Başta gemiler olmak üzere birçok deniz ulaşım araçlarının imalinde ana madde olarak demir ve çeliğin kullanılması denizyollarında da yolcu ve yük taşıma faaliyetlerinin rahat gerçekleşmesini sağlamıştır. Deniz ürünlerinin elde edilmesi, pazarlanması ve satışında deniz vasıtalarından yararlanılması başta balıkçılık olmak üzere farklı birçok türde deniz ürünleri sanayinin gelişmesine yol açmıştır. Ayrıca, demir ve çelik ürünlerinin gemi yapımında kullanılması ve gemiciliğin gelişmesi, ulusal ve uluslararası deniz ticaretinin gelişmesine de önemli ölçüde etki etmiştir.

İnşaat halindeki binaların beton ve kiriş yüzeylerinin güçlendirilmesinde demir malzemesinden yararlanılması imar faaliyetlerinin inkişafına yol açmıştır. Kamuya ve özele ait birçok binada çimento yanında demirin yeterli düzeyde kullanılması bu binaların depreme ve doğal afetlere karşı sağlam inşa edilmesine ve uzun yıllar ayakta kalmasına neden olmuştur.

Demir ve çeliğin silah üretiminde de en önemli ham madde olarak yararlanılması silah sanayiinin gelişmesine ve ülkelerin savunma sistemlerini güçlendirmelerini temin etmiştir. Devletlerin savunma mekanizmalarında vazgeçilmezleri arasında yer alan her türlü modern silahların imalinde demir ve çeliğin kullanılması sayesinde silah teknolojisi sanayi dünyada önemli bir yere gelmiştir.

Demir ve çelikten faydalanılması tarımın gelişmesine de katkı sağlamıştır. Tarım araçlarından olan traktör ve biçerdöverler, tarla ve bahçe tarımında kullanılan makine ve cihazlar, ürünleri ayırma ve temizleme makineleri, sıvı tozları püskürtmeye dağıtmaya mahsus mekanik cihazlar, yük taşımaya yarar römorklar, tarlayı işleyen pulluklar ve arazinin ekiminde faydalanılan mibzer alet ve makinelerinin imal edilmesinde demir ve çelikten yararlanılmıştır. Demir ve çelikten imal edilen bu tarım aletlerinin kullanılması sayesinde tarım üretimi kolaylaşmış, toprağı ekme-biçme süresi kısalmış, ekilebilir arazi oranı artmış ve buna bağlı olarak hububat ve tarla bitkileri verimi büyük ölçüde yükselmiştir.

Ayrıca barajların ve elektrik santrallerinin yapılmasında demirden faydalanılması enerji sektörünün gelişmesine katkı sağladığı gibi tekstil üretiminde tekstil aletlerinin imalinde demirden yararlanılması bu alandaki sanayinin gelişmesini etkilemiştir.

Tablo 1'de 1940 ile 1950 yılları arasında KDÇF'nin üretim faaliyetleri hakkında bilgi verilmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

Tablo: 1. Karabük Demir ve Çelik Fabrikası'nın Üretim Faaliyetleri (1940-1950)*

	Yıllar										
Maddeler	**1940**	**1941**	**1942**	**1943**	**1944**	**1945**	**1946**	**1947**	**1948**	**1949**	**1950**
Ham Demir	81252	81252	65664	52104	69792	66468	77904	97644	100728	114204	111216
Çelik Blok	37404	33144	50112	42744	60780	64188	79188	92568	101724	102996	90792
Travers ve Ray	-	-	1044	1656	2760	5268	9276	2340	8292	7620	10548
Saç	-	-	4104	5832	5256	5364	8916	10644	9564	11136	11832
Boru	3168	4776	4980	6276	7920	4692	4680	6516	7428	10884	8592
60^0 S.Asit	-	-	-	-	3300	6720	6168	6552	7080	9396	11400
A.Sülfat	-	-	36	132	1104	2232	2532	2616	2544	2736	2760
Naftalin	-	-	0	132	108	312	348	444	540	456	348
Zift	-	-	4812	5748	6408	6348	7812	7356	7764	8256	7416

*Aylık ortalamalar ve ay rakamları göz önüne alınarak hesaplanmıştır.

Kaynak: İGM, **İstatistik Bülteni**, No: 11, Ocak 1955, Ankara 1955, s.10; İGM, **İstatistik Bülteni**, No: 13, Mart 1955, Ankara 1955, s.10; İGM, **İstatistik Bülteni**, No: 14, Nisan 1955, Ankara 1955, s.10; İGM, **İstatistik Bülteni**, No: 15, Mayıs 1955, Ankara 1955, s.10; İGM, **İstatistik Bülteni**, No: 16, Haziran 1955, Ankara 1955, s.10; İGM, **İstatistik Bülteni**, No: 17, Temmuz 1955, Ankara 1955, s.10; İGM, **İstatistik Bülteni**, No: 19, Eylül 1955, Ankara 1955, s.10; İGM, **İstatistik Bülteni**, No: 24, Şubat 1956, Ankara 1956, s.24; İGM, **Aylık İstatistik Bülteni,** No: 26, Nisan 1956, Ankara 1956, s.11; İGM, **Aylık İstatistik Bülteni**, No: 27, Mayıs 1956, Ankara 1956, s.11; İGM, **Aylık İstatistik Bülteni**, No: 28, Haziran 1956, Ankara 1956, s.11: İGM, **Aylık İstatistik Bülteni**, No: 30, Ağustos 1956, Ankara 1956, s.11; İGM, **Aylık İstatistik Bülteni,** No: 31, Eylül 1956, Ankara 1956, s.11; İGM, **Aylık İstatistik Bülteni**, No: 32, Ekim 1956, Ankara 1956, s.11; İGM, **Aylık İstatistik Bülteni**, No: 33, Kasım 1956, Ankara 1956, s.11; İGM, **Aylık İstatistik Bülteni**, No: 37, Mart 1957, Ankara 1957, s.13.

Tablo 1'de 1940 ile 1950 yılları arasında KDÇF'de üretilen madde türleri ile bunların miktarı verilmiştir. 1940 yılında 81.252 ton olan ham demir üretim miktarı 29.964 ton artışla 1950 yılında 111.216 tona, 37.404 ton olan çelik blok üretimi miktarı 53.388 ton artışla 90.792 tona, 3.168 ton olan boru üretimi miktarı 5.424 ton artışla 8 592 tona yükseltilmiştir[53].

53 KDÇF'nin 1940 ve 1950 yılı üretim miktarları dışında 1961-1968 yılları arası üretim rakam-

Levent Şahverdi Arşivi

1942 yılından itibaren üretime geçen maddelerden 1.044 ton olan travers ve ray üretimi miktarı 9.504 ton artışla 1950 yılında 10.548 tona, 4.104 ton olan saç üretimi miktarı 7.728 ton artışla 11.832 tona, 36 ton olan amonyum sülfat üretimi, 2.724 ton artışla 2.760 tona ve 4.812 ton olan zift üretimi 2.604 ton artışla 7.416 tona yükselmiştir. Ayrıca 132 ton olan 1943 yılındaki naftalin üretimi 216 ton artışla 1950 yılında 348 tona, 1944 yılında üretime başlanan ve 3.300 ton olan 600 sülfürik asit miktarı 8.100 ton artışla 1950 yılında 11.400 tona yükseltilmiştir.

Böylece ham demir üretiminde %36,87, çelik blokta %142,73, boruda %171,21, travers ve ray üretiminde %910,34, saç üretiminde %188,30, amonyum sülfat üretiminde %7.566,66, zift üretiminde %54,11, naftalin üretiminde %163,63 ve 60^0 sülfürik asit üretiminde ise %245,45 oranında bir artış sağlanmıştır.

III. DP DÖNEMİNDE KARABÜK DEMİR VE ÇELİK FABRİKASININ ÜRETİM ÇALIŞMALARI (1950-1960)

CHP döneminde kurulan ve eksik üniteleri tamamlanmaya çalışılan KDÇF, DP iktidarı döneminde yapılan tevsiat çalışmalarıyla üretim kapasitesini her geçen yıl artırmıştır. Fabrika tam randımanla çalışarak ürettiği mamulleri dış piyasalara satarak önemli miktarda döviz de elde etmiştir. Amerika'nın önemli firmalarından olan Natan Şirketine Filyos'ta FOB teslim fiyatı tonu 56 dolardan, 9 bin ton pik demiri, bir başka Amerikan firmasına da aynı şartlar altında 5 bin ton pik demiri verilmiştir. Yine bir İngiliz firmasına satılan 6 bin ton ham naftalin ile bir Fransız firmasına satılan 10 bin ton zift maddesi Zonguldak Limanı'ndan yüklenmiştir. Bu satışlardan ülke ekonomisine 3 milyon liradan fazla bir döviz kazandırılmıştır[54].

DP döneminde Türk ekonomisine katkı sağlayan KDÇF'de bir yandan 4 binden fazla çalışanı ile üç ekip halinde 24 saat geceli gündüzlü üretim faaliyetleri yürütülürken diğer yandan yeni kok fabrikasıyla sintering fabrikasının bitirilmesi için çalışmalara devam edilmiştir. Yeni kok fabrikasının 1951 yılı ağustos ayı başında kok rampası, söndürme kulesi, gaz soğutucuları ve benzol yıkama

---

ları için bkz. : Devlet Planlama Teşkilatı, **Kalkınan Türkiye (Rakamlarla 1923-1968)**, Millî Eğitim Basımevi, Ankara, 1969, s.67.

54 Tataç, "Olaylara Bakış, Mayıs ve Haziran 1951, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 97, Yıl: 9, Temmuz 1951, s.214.

Levent Şahverdi Arşivi

kulelerinin beton kısmı tamamlanırken inşaatın kalan kısımları için çalışmalar sürdürülmüştür[55]. 21 fırını bulunan ikinci kok fabrikasının faaliyete başlamasıyla kok üretimi günlük 840 tondan 1.600 tona çıkarılması gerçekleşecektir. Karabük'te eski sintering fabrikası demir tozunu yararlanabilir bir duruma getiremediği için Marshall Planı projelerinden olan yeni sintering fabrikası demir maddesinin sülfürünü alarak demir tozunu fırınlarda kullanılabilecek şekilde daha büyük parçalar halinde birleştireceğinden bu işlemle demir tozundan daha fazla yararlanılması ve üretimin daha da artması sağlanmıştır[56].

KDÇF üretimini ve gelirini artırmasına rağmen ülkede sanayileşme ve imar faaliyetlerinin devam etmesi ve demire olan talebin her geçen yıl daha da yükselmesi yeni ünitelerin pey der pey devreye sokulmasını zorunlu hale getirmiştir. Cumhurbaşkanı Celal Bayar TBMM'nin 1 Kasım 1951 tarihli 2. toplanma yılının açılış konuşmasında Karabük'te inşasına başlanan 18 bin ton kapasitedeki su borusu fabrikasının 1953 yılında işletmeye açılacağını bildirmiştir[57].

Yeni ünitelerin açılması ihtiyacına binaen Avrupa İktisadi İşbirliği Türkiye İcra Komitesi, Marshall Planı'ndan ayırdığı fonla Karabük'te ikinci bir kok fırını ile bir sintering fabrikası kurulması için yardımda bulunmuştur. Bu iki tesisinin faaliyete geçmesi ile üretim kapasitesi kok üretiminde günlük 840 tondan 1.500-1.600 tona çıkarılmıştır[58].

Fatma adındaki birinci yüksek fırın faaliyetini durdurduğu 20 Şubat 1950 tarihinden 2 yıl iki ay 12 gün sonra bakım çalışmalarının tamamlanması ardından, Safranbolu Kaymakamı, Hükümet erkânı, bucak müdürü, belediye başkanı, komutanlar ve kurum mensuplarının iştirakiyle 2 Mayıs 1952 tarihinde tekrar işletmeye açılmıştır. Fatma adındaki birinci yüksek fırının devreye girmesiyle

55 **Demir ve Çelik**, S 3, Yıl: 1, 1 Ağustos 1951, s.63.

56 Tataç, "Olaylara Bakış, Mayıs ve Haziran 1951, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 97, Yıl: 9, Temmuz 1951, s.214; Sinterin yüksek fırında değerlendirilmesi ile ilgili ayrıntılı bilgi almak için bkz.: N. Sjögren, Leoban, "Sinterin Yüksek Fırında İstimali", **Demir ve Çelik**, S 9, Yıl: 3, Eylül 1953, s.191-192.

57 TBMM, **Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 2, C 10, 1. Birleşim, 01.11.1951, s.9; Ayrıca 1951 yılının Temmuz ayından Aralık ayının ortalarına kadar Sümerbank işletmelerinin muhtelif sanayi kollarına mensup 16 teknik elemanı modern mühendislik metotları ile üretim yöntemleri hakkında bilgi ve görgülerinin artırmak için Amerika'ya kurs eğitimine gönderilmiştir. Nezih Rona, Mehmet Femir, "Amerikan Demir ve Çelik Endüstrisinin Durumu", **Demir ve Çelik**, S 16, Yıl: 2, 1 Eylül 1952, s.339.

58 Tataç, "Olaylara Bakış, Kasım 1951, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 102, Yıl: 9, Aralık 1951, s.380.

Levent Şahverdi Arşivi

beraber işletmede olan Zeynep adındaki ikinci yüksek fırın birlikte pik demiri üretmeye başlamıştır[59].

Böylece başlangıçta 30 milyon sermaye ile kurulan KDÇF, yeni ünitelerin devreye girmesiyle büyümesini sürdürerek 1948 yılında sermayesini 42 milyon liraya, 1952 yılında ise 126 milyon liraya çıkarmıştır[60]. Demir, çelik, hadde mamulleri, kok, boru, sülfürik asit, süper fosfat, zift, yol katranı, naftalin gibi maddeleri üreten fabrikanın bu ürünlerin yıllık satış tutarından elde ettiği gelir 44.305.000 lirayı bulmuştur[61].

KDÇF'nin üretim kapasitesinin artırılmasına yönelik yapılan çalışmalar sürdürülmesine rağmen fabrika, ülke demir ihtiyacının tamamını karşılayamaz durumdadır. II. Menderes Hükümeti'nin 9 Mart 1951'den 1 Kasım 1952 tarihine kadar görev yapan Ekonomi ve Ticaret Bakanı Muhlis Ete, *Türk Ekonomisi Dergisi*'nin muhabirine verdiği demeçte, Karabük fabrikalarının ülke demir ihtiyacının ancak üçte birini karşıladığını, kalan ihtiyacın ithal yoluyla temin edildiğini, tüccarın daha kolay yoldan demir ithal edebilmesi için hükûmet tarafından kararnamelerin rahatlıkla çıkarıldığını ve çimentoda olduğu gibi otomatik tahsislerin yapıldığını bildirmiştir. Ete, ayrıca İşletmeler Bakanlığı ile Karabük Müesseseleri arasında varılan mutabakat neticesinde bu kuruma daha fazla demir vermeleri üzerinde anlaşıldığını sözlerine ilave etmiştir[62].

Türkiye'de hükümetlerin ihtiyaca binaen demir ve çelik ürünlerinde ithalata yönelmesi 1949 yılından 1950 yılına ve daha sonraki dönemlerde dış ülkelerden demir satın alınmasında belirgin artışların kaydedilmesine neden olmuştur. 1950 yılında bir önceki yıla göre 59.753 ton olan hadde mamulleri ithalatı %154,77 oranında artarak 1950 yılı içerisinde 152.233 tona çıkmıştır. Bu mamuller içerisinde çoğunluğu 62.438 ton demiryolu rayları ile 45.406 tona ulaşan ticari çubuklar teşkil eder. Ayrıca 1950 yılı içerisinde 4.522 ton tel, 18.876 ton dökme boru ithal edilmiştir[63]. 1952 yılının ilk sekiz ayında ise ülkeye 98 milyon liralık

59 **Demir ve Çelik**, S 13, Yıl: 2, 1 Haziran 1952, s.287; **Ayın Tarihi**, Sayı No: 222, Yıl: Mayıs 1952, s.2.

60 **Ayın Tarihi**, Sayı No: 222, Yıl: Mayıs 1952, s. 2.

61 **İktisadi Yürüyüş**, C 12, S 279-280, Yıl: 12, 18 Ağustos 1951, s.9-10.

62 "Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı Faaliyeti", **Türk Ekonomisi**, S 107, Yıl: 10, Mayıs 1952, s.132.

63 "Ticaret ve Endüstri Haberleri", **Demir ve Çelik**, S 6, Yıl: 1, 1 Kasım 1951, s.134.

Levent Şahverdi Arşivi

demir ve çelik malzemesinin satın alındığı görülür[64].

Türkiye'de demir ithalatını azaltmak ve su borusu ihtiyacını gidermek amacıyla hizmete açılması kararlaştırılan KDÇF'nin ünitelerinden santrifüj dökme boru tesislerine ait makineler bir Alman firmasına sipariş edilmiştir. 11 Eylül 1952 tarihinde temeli atılan tesislerin 11 Ekim 1952'de demir konstrüksiyon montajına başlanırken, makine parçalarının bir kısmı kurum atölyesinde, kopola ve tav ocakları için gerekli ateş tuğlaları Filyos Ateş Tuğlası Fabrikası'nda imal edilmiştir. Boru fabrikasının işletmeye açılmasıyla 40-200 mm çapında borulardan yılda tek vardiyalık çalışma ile 9 bin, iki vardiyalık çalışma ile de 18 bin ton olarak imal edilecektir. Böylece ülkenin ray, demir çubuk, levha saç, kok ve türevleri üretimine ilaveten dış ülkelerden ithal edilen dökme su boruları da üretilecektir[65]. Ayrıca, Karabük'te özel müteşebbis tarafından, KDÇF'nin imalat programlarının dışında ince demirleri üretmek üzere küçük bir fabrika kurularak 2 Mayıs 1952 tarihinde işletmeye açılmıştır[66].

KDÇF'nin ikinci kok fabrikası 14 ay inşa ve montaj çalışmaları ardından 12 Mayıs 1952 tarihinde faaliyete geçmiştir. Bu tarihte yeni kok fabrikasının tali üretimlerinin bir kısmı işletmeye alınırken ilerleyen süreçte tesislerin diğer bölümleri hizmete sokulmuştur[67]. İkinci kok fabrikası her biri 21 fırınlık iki kok bataryası yani 42 adet kok fırınından ibarettir[68]. 11 milyon liraya mal olan bu fabrikanın yıllık kok üretimi miktarı 300 bin tondur[69]. İki kok fabrikanın

64 Ali Ulubay, "Demir Çelik Endüstrimizin Gelişmesi ve İstikbali Bakımından Koordinasyonun Rolü", **Demir ve Çelik,** S 18, Yıl: 2, 1 Kasım 1952, s.395.

65 Tataç, "Olaylara Bakış, Haziran 1952, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 109, Yıl: 10, Temmuz 1952, s.217; Tataç, Olaylara Bakış, Kasım 1953, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 127, Yıl: 12, Ocak 1954, s.28-29.

66 Tataç, "Olaylara Bakış, Haziran 1952, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 109, Yıl: 10, Temmuz 1952, s.216; **Demir ve Çelik**, S 1, Yıl: 3, 1 Ocak 1953, s.452.

67 Mithat Kaya, "Kok Fırınlarının İşletmeye Alınma Tekniği", **Demir ve Çelik**, S 14, Yıl: 2, 1 Temmuz 1952, s.302; DP, **Kalkınan Türkiye**, Desen Matbaası, Ankara 1954, s.39.

68 Burhan Günergun, "Karabük İkinci Kok Fabrikası'nın İşletmeye Açılması", **Demir ve Çelik**, S 15, Yıl: 2, 1 Ağustos 1952, s.323.

69 TBMM, **Zabıt Ceridesi**, Dönem: 10, Toplantı: 3, C 17, 41. Birleşim, 20.02.1957, s.318; Tataç, "Olaylara Bakış, Temmuz 1952, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 110, Yıl: 10, Ağustos 1952, s.248; Tataç, "Olaylara Bakış, Kasım 1953, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 127, Yıl: 12, Ocak 1954, s.28-29; Karabük Demir Çelik Fabrikası'nın ikinci kok fabrikası ile ikinci yüksek fırınının açılışı hakkında Celal Bayar'ın TBMM'de 1 Kasım 1953 tarihli konuşmasında verdiği bilgiler için bkz.: TBMM, **Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 4, C 25, 1. Birleşim, 01.11.1953, s.13.

Levent Şahverdi Arşivi

üretimi normal kapasite ile çalışılması durumunda 600 bin ton kok, 15 bin ton kok tozu, 240 milyon metreküp kok gazı, 6 bin ton benzol ve türevleri, 7.000 ton kreozot yağı, 20 bin ton yol katranı, 16 bin ton zift, 1.000 ton saf naftalin, 1.600 ton pres naftalin ve 5.500 ton amonyum sülfat üretecektir[70].

9 Mart 1951 tarihinde kurulan II. Menderes Hükûmeti'nin 10 Kasım 1952 tarihine kadar görev yapan I. Çalışma Bakanı Nuri Özsan, Türkiye'deki fabrikaların genişletilmesi ve üretimi hakkında verdiği bilgiye göre 1950 yılında 59.322 ton olan pik üretim miktarı 1951'de 70 bin tonun üzerine çıkarılmıştır. Ayrıca, üretilen demir cevheri miktarı 100 bin tondan 200 bin tona, çelik üretimi ise 150 bin tondan 200 bin tona yükselecektir[71].

KDÇF'nin üretim faaliyetlerini yakından takip eden DP Hükûmeti'nin yetkili bakanları zaman zaman Karabük'e ziyaret girişimlerinde bulunmuşlardır. II. Menderes Hükûmeti'nin 18 Eylül 1952 tarihinden 17 Mayıs 1954 tarihine kadar görev yapan II. İşletmeler Bakanı Sıtkı Yırcalı, Zonguldak ve Balıkesir milletvekilleri, Sümerbank ve Etibank genel müdürlerinin iştirak ettiği bir heyetle KDÇF'de incelemelerde bulunmak ve fabrikanın sorunlarını yerinde tespit etmek üzere 17 Kasım 1952 tarihinde Karabük'e gitmiştir[72].

Bakanlarını ziyaretleriyle tevsiat faaliyetleri hız kazanan KDÇF'de haddehanenin genişletilerek kapasitesinin yılda 200 bin tona çıkarılmasını sağlamak için gerekli tesislerin ihalesi 1952 yılının ilk aylarında İngiliz Davy and United firmasına, binaların temel inşaatı ise Stahlbau Rheinhausen firmasına verilmiştir. 31 Mart 1954 tarihinde temeli atılan haddehanenin ihtiyacı için gerekli makineler Almanya'ya sipariş edilmiştir. 1955 yılı sonunda tamamlanması düşünülen tesislerle 1956 yılı başında haddehanenin tadil ve genişletilme çalışmalarının bitirilmesi öngörülmüştür. Böylelikle 1949 yılında 73 bin ton olan haddehane üretimi 1951 yılında 108 bin tona yükseltilirken tevsiat faaliyetlerinin

---

70 Burhan Günergun, " Demir ve Çeliği Tanıyalım, Kok Fabrikası", **Demir ve Çelik**, S 3, Yıl: 1, Ağustos 1951, s.60-61; Tataç, "Olaylara Bakış, Haziran 1952, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 109, Yıl: 10, Temmuz 1952, s.217; Yol katranı esas itibariyle ham katrandan üretilir. Ham katran damıtıldığı zaman amonyaklı su, ince, karbon, naftalin ve yıkama yağları ile ağır ve antrasen yağlarının yanı sıra zift maddesi elde edilir. Burhan Günergun, "Karabük Mamullerini Tanıyalım, Kok Fabrikası Mamullerinden Yol Katranı", **Demir ve Çelik**, S 18, Yıl: 2, 1 Kasım 1952, s.400.

71 Tataç, "Olaylara Bakış, Temmuz 1952, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 110, Yıl: 10, Ağustos 1952, s.248.

72 **Demir ve Çelik**, S 1, Yıl: 3, 1 Şubat 1953, s.452.

Levent Şahverdi Arşivi

tamamlanmasının ardından üretimin 198 bin tona çıkarılması sayesinde 35-40 milyon liralık bir döviz kazanımı sağlanması hedeflenmiştir[73].

Ayrıca haddehanenin genişletilmesiyle artacak çelik ihtiyacını karşılamak üzere mevcut 70'er tonluk dört Siemens Martin çelik fırınının büyütülerek 120-140 tonluk kapasiteye çıkarılması planlanmıştır. Bu şekilde Çelikhane 1956 yılında 250 bin ton çelik külçe imal edebilecek duruma gelecektir. Bunun yanı sıra 1951 yılında Alman Demag Firması ile çelik sanayi üretiminde gerekli yüksek fırınlardan gelen akıcı madeni bir yerde toplayarak çelikhane ocaklarına muntazam ve sıcak olarak intikal ettiren mikser (sıcak metal sarnıcı) tesislerinin temin edilmesi konusunda teşebbüse geçilmiştir. 1952 yılında aynı firma ile yapılan anlaşma gereği siparişi verilen 600 tonluk mikser tesislerinin 1954 yılı başlarında çelikhane binasında yerini alması kararlaştırılmıştır[74].

DP hükümeti, bir yandan KDÇF için gerekli tesislerin devreye sokulmasına çaba sarf ederken öbür yandan fabrika için gerekli demir madenini temin etmek ve Divriği Demir madenlerinin üretim kapasitesini artırmak için 1.800.000 dolar tutarında bir paranın Marshall Planı'ndan tahsil edilmesini, 1.889.400 liralık bir meblağında serbest bırakılmasını sağlamıştır. Bu paraların bir kısmıyla ABD ve Batı ülkelerinden maden malzemeleri ile küçük vagonlar satın alınmıştır. İcra edilen çalışmalar neticesi demir madeni üretim kapasitesinin yıllık 450 bin tona çıkarılması düşünülmüştür[75].

KDÇF'nin ihtiyacı olan demir hammaddesinin temin edilmesi için gerekli finansman sağlanırken, tevsiat faaliyetleri ile fabrikanın ilave ünitelerinin faaliyete geçirilmesi ve tam kapasite ile fabrikanın çalıştırılarak üretimin artırılmasına gayret edilmiştir. Böylece pik demir, çelik hadde mamulleri ve font boru üretimi 1950'de 292 bin ton iken 1952 yılının 11 ayında 460 bin tona yükseltilmiştir[76].

---

73 Tataç, "Olaylara Bakış, Ağustos 1952, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 111, Yıl: 10, Eylül 1952, s.285; Tataç, "Olaylara Bakış, Kasım 1953, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 127, Yıl: 12, Ocak 1954, s.28-29; **Ayın Tarihi**, Sayı No: 244, Yıl: Mart 1954, s.32; **Demir ve Çelik**, S 1, Yıl: 3, 1 Şubat 1953, s.452.

74 Tataç, "Olaylara Bakış, Kasım 1953, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 127, Yıl: 12, Ocak 1954, s.28-29; **Demir ve Çelik**, S 1, Yıl: 3, 1 Ocak 1953, s.452; Ali Kıraç, "Mikser", **Demir ve Çelik**, S 12, Yıl: 3, Aralık 1953, s.268-269.

75 Tataç, "Olaylara Bakış, Eylül 1952, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 112, Yıl: 10, Ekim 1952, s.317.

76 TBMM, **Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 3, C 20, 44. Birleşim, 16.02.1953, s.304; "Maliye Vekili Hasan Polatkan'ın Bütçe Müzakerelerini Açış Nutku", **Türk Ekonomisi**, S

Levent Şahverdi Arşivi

Ayrıca 1951 yılında 306 bin ton olan kok üretimi miktarı 1952 yılında 93.867 ton artışla 399.867 tona, 154.761 ton olan ham demir üretimi 42. 511 ton artışla 197.272 tona, 135.409 ton olan çelik üretimi 18.056 ton artışla 153.465 tona çıkarılmıştır. Bunun yanı sıra 1952 yılında 7.096 ton boru, 17.514 ton sülfürik asit, 2.950 ton asit ve 21.234 ton süper fosfat üretilerek piyasaya sürülmüştür. Kok fabrikası ise mevcut haliyle günde 1.500 ton kok üretmiştir[77].

Cumhurbaşkanı Celal Bayar, refakatinde Başbakan Adnan Menderes ve II. Menderes Hükümeti'nin 1 Kasım 1952 ile 27 Mayıs 1953 tarihleri arasında görev yapan II. Ekonomi ve Ticaret Bakanı Ali Enver Güreli ve İstanbul Valisi Fahrettin Kerim Gökay'ın bulunduğu bir heyetle 7 Ocak 1953 tarihinde İstanbul Ticaret Odasını ziyaret etmiştir. Bayar, bu ziyareti esnasında KDÇF'nin tesis edilmesinin sorumluğunu üzerine alma konusunda verdiği bilgide şöyle demiştir. "*-O zaman bu fabrikayı niçin kuruyorsun diye bana tarizlerde [eleştiriler] bulunulmuştu. Bugün Karabük çok daha mütekâmil bir vaziyete gelmiştir. Buna rağmen istihsali memleketimize kâfi gelmemektedir. Yeni bir demir fabrikası kurulması temennisini işitmek benim için memnunluk vericidir. Memleket zihniyeti memleket lehine olarak çok değişmiştir. Demir sanayi olmayan memleketlerde medeniyet teessüsü etmiştir denemez. Zahireden sonra birinci derecede demir gelmektedir. Memleketin muhtelif bölgelerinde yer yer damarlar gözükmektedir. Temenni edelim ki bunlar zengin olsun. Ben istikbalden nikbinim.[iyimser]*"[78] Bu sözlerle Bayar, başlangıçta KDÇF'nin kurulması konusunda kendisini eleştirenlerin fabrikanın gelişmesiyle düşüncelerinin değiştiğini, üretimin yeterli hale gelmesi için yeni demir ve çelik fabrikasının kurulması yönündeki temennilerin kendisini memnun ettiğini, demir sanayinin medeniyet açısından önemi nedeniyle ülkede bulunan yeni demir

116, Yıl: 11, Şubat 1953, s.45; Şadan Bulutoğlu, "Teknikte Kullanabileceğimiz Başlıca Soğutma Tesisleri", **Demir ve Çelik**, S 10, Yıl: 1, 1 Mart 1952, s.209; Karabük Demir Çelik Fabrikası ile Sivas Çimento Fabrikası'nın tevsiat çalışmaları ve artan kömür ihtiyacını karşılamak için Devlet Demiryollarının ihtiyacı olan vagonların şeklinin yeniden belirlenmesi ile ilgili kanun tasarısının Ulaştırma Bakanlığınca hazırlanması 7 Mayıs 1952 tarih ve 3/14945 sayılı karar ile belirlenmiştir. **BCA**, Fon No: 30 18 1 2- Kutu No: 128-Dosya No: 36-Sıra No: 16.

77 Tataç, "Olaylara Bakış, Şubat 1953, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 117, Yıl: 11, Mart 1953, s.92; KDÇF'nin üretim faaliyetleri ile ilgili Maliye Bakanı Hasan Polatkan'ın 1955 yılı bütçe münasebeti ile ilgili yaptığı konuşma ve verdiği rakamlar için bkz.: TBMM, **Zabıt Ceridesi**, Dönem: 10, Toplantı: 1, C 5, 42. Birleşim, 18.02.1955, s.209; "Maliye Vekili Hasan Polatkan'ın 1955 Yılı Bütçe Nutku", **Türk Ekonomisi**, S 141, Yıl: 13, Mart 1955, s. 72-73; Ayrıca 1950-1953 yılları arasında fabrikanın hadde mamulleri, boru ve kok üretim rakamları için bkz.: **BCA**, Fon No: 30 100-Kutu No: 92- Dosya No: 578-Sıra No: 2.

78 **Ayın Tarihi**, Sayı No: 230, Yıl: Ocak 1953, s.9.

Levent Şahverdi Arşivi

damarlarına ihtiyaç duyulduğunu, bunların yeterliliği konusunda ise kendisinin iyimser olduğunu ifade etmiştir.

KDÇF'nin yeni ünitelerin devreye girmesi ve üretiminin artırılması konusunda çalışmaların devam ettiği görülür[79]. Bu ünitelerden biri de 14 Şubat 1953'de törenle hizmete açılan yeni kırma-eleme sinter tesisleridir. 1949 yılı sonunda kurulması kararlaştırılan, 1951 yılının başında beton inşaatına, 1952 yılının şubat başında çelik konstrüksiyon ve sonrasında makine montajına başlanan tesislerin kırma- eleme birimi 10 Ocak 1953, sinter makinesi kısmı ise 18 Ocak 1953'de deneme işletmesine alınmıştır. Beş milyon lirası dış yardım, dört milyon lirası da ülke içi kaynakları kullanılarak toplamda 9 milyon liraya mal olan 210 metre uzunluğunda iki bölüm ve dört binadan oluşan bu sinter tesislerinde, sekiz saat çalışma ile 750 tonu kükürtlü, 200 tonu kükürtsüz olmak üzere toplamda 950 ton cevher sinterlenebilecektir. Bir Alman firması tarafından inşa edilen bu tesiste, fabrikanın ham demir üretiminde kullanılan cevherlerin istenilen özellikte hazırlanması sağlanacaktır. Toz ve kükürtlü halde bulunan cevherleri ıslah edip yüksek fırına intikal ettirmek için kurulmuş olan bu sinter tesisleri sayesinde israf olan cevher tozları değerlendirerek geri dönüşümü sağlanacaktır[80].

Bu arada ülkenin demir ve çelik ihtiyacının tam olarak karşılanması için KDÇF'nin yanı sıra Karadeniz Ereğli'sinde kurulması tasarlanan Demir-Çelik Fabrikası için yapılan etüt çalışmalarına devam edilmiştir. İnşa edilmesi halinde maliyeti ortalama 400 milyon lirayı bulacak bu tesislerin Karabük Demir ve Çelik sanayinden daha büyük olması öngörülmüştür. Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü (MTA) tarafından kurulacak tesislerde kullanılacak demir cevheri için incelemeler sürdürülürken ilk belirlemelere göre İzmit ve Trabzon'da bulunan demir yataklarının zengin olduğu tespitine varılmıştır[81].

---

79 KDÇF'nin üretimini her geçen yıl artırmasına rağmen özellikle inşaat alanında kullanılan demirlere olan talebin yükselmesi, demir fiyatlarını artırdığından 1953 yılı başlarında demirin karaborsaya düşmesi gerçekleşmiştir. Bu konu ile ilgili bilgi almak için bkz.; TBMM, **Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 3, C 20, 44. Birleşim, 16.02.1953, s.339.

80 Tataç, "Olaylara Bakış, Şubat 1953, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 117, Yıl: 11, Mart 1953, s.91; Tataç, "Olaylara Bakış, Kasım 1953, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, Sayı: 127, Yıl: 12, Ocak 1954, s.28-29; **Demir ve Çelik**, S 3 Yıl: 3, 1 Mart 1953, s.70-71.

81 Tataç, "Olaylara Bakış, Şubat 1953, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 117, Yıl: 11, Mart 1953, s.92; KDÇF'nin üretiminin artırılması yolunda gerekli tadilat ve tevsiat çalışmalarını yürütmek için Sümerbank, Dünya Bankasından 100 milyon liralık bir kredi talebinde bulunmuştur. Banka bu teklifi yerinde incelemek ve gerekli değerlendirmede bulunmak üzere Letco-

Levent Şahverdi Arşivi

Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakan Adnan Menderes'in yanı sıra DP'nin yetkili bakanları da Türkiye'nin en büyük ağır sanayi kuruluşu olan KDÇF' yi yakından takip ederek gereken ilgiyi göstermişlerdir. 9 Mart 1951'den 27 Mayıs 1960 tarihine kadar II, III, IV ve V. Menderes hükûmetlerinin Maliye Bakanı olan Hasan Polatkan, DP'nin 4. Büyük Kongresi'nin 15 Ekim 1955 tarihli toplantısında Genel İdare Kurulu sözcüsü olarak parti icraatları hakkında sunduğu raporda Karabük Demir ve Çelik Sanayi'nin üretim durumu hakkında bilgiler vermiştir. Bu bilgilere göre, 1950 yılında girişilmiş kok ve sinter tesisleri ile haddehane ve çelikhane tevsiat çalışmaları için toplam 73 milyon 435 bin liralık bir harcama yapılmıştır. İkinci kok fabrikası 1952, sinter tesisleri 1953 yılında faaliyete geçerken haddehane ve çelikhane tesisleri 1956 yılında hizmete sunulacaktır. Bu yatırımlar sayesinde 1950 yılında 78 bin ton olan haddehane mamulleri 137 bin tona, 92 bin ton olan çelikhane mamulleri 162 bin tona yükselmiştir. 1956 yılında bu tesisler ve yenilerinin tamamen devreye girmesi halinde haddehane üretimi 300 bin tona, çelikhane üretimi de 350-400 bin tona yükselecektir. Ayrıca üretim kapasitesini daha da artırmak için yeni ilave üniteler yapmayı hedefleyen ve 58 milyon liraya mal olacağı tahmin edilen KDÇF'nin ikinci kademe tevsiat çalışmalarının 1957 yılında tamamlanarak işletmeye açılması planlanmıştır. 1952 yılında kurulması kararlaştırılan ve 11 Kasım 1952 tarihinde montajına başlanan santrifüj boru fabrikası inşaatı ise tamamlanarak 1954 yılında faaliyete geçmiştir. Böylece yıllık 18 bin ton boru üretme kapasitesine sahip olan bu fabrikanın maliyeti 6 milyon 753 bin lirayı bulmuştur[82].

---

vist adlı bir uzmanını Karabük'e göndermiştir. Letcovist, bir süreliğine yaptığı incelemelerin ardından hazırladığı raporunu Dünya Bankası'na sunmuştur. Tataç, "Olaylara Bakış, Şubat 1954, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 130, Yıl: 12, Nisan 1954, s.122; Ayrıca bir Alman firması ile Etibank arasında yapılan müzakereler neticesinde 7.350.000 lira tutarında 150 bin ton demir cevherinin Almanya'ya ihracı konusunda imzalanan mukavele hükümleri hakkında bilgi almak için bkz.: **Ayın Tarihi**, Sayı No: 257, Yıl: Nisan 1955, s.30.

82 **Ayın Tarihi**, Sayı No: 263, Yıl: Ekim 1955, s.78; TBMM, **Zabıt Ceridesi**, Dönem: 9, Toplantı: 4, C 28, 45. Birleşim, 18.02.1954, s.502; TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 1956 Yılı Bütçe Kanunu Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 9, Toplantı: 2, C 10, S. Sayısı, 59, TBMM Matbaası, Ankara 1956 s.24; **Demir ve Çelik**, S 1, Yıl: 3, 1 Ocak 1953, s.452; Cumhurbaşkanın Celal Bayar'ın 1 Kasım 1955 tarihinde TBMM'nin 2. toplanma yılının açılış konuşmasında KDÇF'nin kapasitesinin yükseltilmesi için kok ve sinter tesislerinin inşası ile haddehane ve çelikhanenin genişletilme çalışmaları hakkında verdiği bilgiler için bkz.: TBMM, **Zabıt Ceridesi**, Dönem: 10, Toplantı: 2, C 8, 1. Birleşim, 01.11.1955, s.14.

Levent Şahverdi Arşivi

A. Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri Genel Müdürlüğünün (TDÇİGM) Kuruluşu ile Karabük Demir ve Çelik Sanayi'nin Tevsiat ve Üretim Faaliyetleri (1955-1960)

KDÇF, bir yandan ilave ünitelilerle büyüyerek üretimini artırırken öbür yandan uhdesinde bulunduğu Sümerbank kuruluşundan 13 Mayıs 1955 tarih ve 6559 sayılı *Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri Kanunu* ile ayrılarak 200 milyon lira bir sermayeye sahip iktisadi devlet teşekkülü haline gelirken Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri Genel Müdürlüğü adını almıştır[83]. Bu genel müdürlük 6559 sayılı Kanunun birinci muvakkat maddesi uyarınca Etibank'ın bir müessesesi olan Divriği Demir Madenleri'ni bünyesine katmıştır[84].

TDÇİGM'nin kuruluşu ve İşletmeler Bakanlığı'na bağlanarak yurt içi ve yurt dışında şubeler açma imkânına kavuşması KDÇF'nin daha da gelişmesine vesile olmuştur. Böylelikle 1955 yılında 507 bin ton kok, 202 bin ton ham demir, 188 bin ton külçe çelik, 150 bin ton muhtelif türde hadde mamulü, 16.500 ton boru, 18 bin ton sülfürik asit ve 18 bin ton süper fosfat imal edilmiştir. İşletmenin bilhassa hadde mamulü kapasitesini artırmak için tevsiat programının uygulamasına geçilmiştir[85].

Karabük tesislerinin ikinci kademe tevsiat çalışmaları için hazırlanan plan ve program çerçevesinde farklı yabancı firmalardan alınan tekliflerin değerlendirilmesi sonucu demir ve çelik fabrikasının ihalesi Krupp Firması'na verilmiştir. Konu ile ilgili mukavele III. ve IV. Menderes hükûmetlerinin 6 Aralık 1954 tarihinden 2 Eylül 1957 tarihine kadar görev yapan İşletmeler Bakanı Samet Ağaoğlu'nun huzurunda TDÇİGM ile Krupp Firması yetkileri arasında 7 Haziran 1956 tarihinde imzalanmıştır. Bu sözleşme hükümlerine göre yılda 185 bin ton olan çelik üretimi 400 bin tona, 150 bin ton olan hadde mamulleri üretimi 300 bin tona çıkarılacaktır. Yapılacak inşa çalışmaları 12 milyonu dış yardım olmak üzere toplamda 21 milyon liralık bir maliyeti gerektirecektir. Mukavelenin dış yardım

83 TBMM, **Kanunlar Dergisi**, Dönem: 10, C 37, 13.05.1955, s.991-994; **Resmî Gazete**, Sayı No: 9011, 21 Mayıs 1955; TBMM, **Zabıt Ceridesi**, Dönem: 10, Toplantı: 2, C 8, 1. Birleşim, 01.11.1955, s. 12; Sümerbank, **Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank**, 1933-1973, Ankara 1973, s.5; 3460 sayılı *Sermayesinin Tamamı Devlet Tarafından Verilmek Suretiyle Kurulan İktisadi Teşekküllerin Teşkilatı İle İdare ve Murakibleri Hakkında Kanun*'un ayrıntıları için bkz.:TBMM, **Kanunlar Dergisi**, Dönem: 5, C 18, 17.06.1938, s.879-888; **Resmî Gazete**, Sayı No: 3950, 4 Temmuz 1938.

84 TBMM, **Kanunlar Dergisi**, Dönem: 10, C 37, 13.05.1955, s.993.

85 **Ayın Tarihi**, Sayı No: 269, Yıl: Nisan 1956, s.2-3.

Levent Şahverdi Arşivi

ilgili kısmı krom cevheri verilmesi suretiyle karşılanacağından 12 milyon liralık dış yardım için ayrıca bir döviz tahsisine gerek kalmayacaktır[86].

Yine fabrikanın tevsiat projesine dâhil olan ve 1958 yılı ortalarında tamamlanması planlanan kırma, eleme ve sinter tesisleri de bir Alman firmasına ihale edilmiştir. Mevcut iki fırının toplam kapasitesinde inşa edilecek ve 16 ay zarfında hizmete açılacak üçüncü yüksek fırın için Krupp Firması ile anlaşmaya varılması neticesi 19 Mayıs 1957'de temeli atılmıştır. Ayrıca çelikhane üretiminin 185 bin tondan 400 bin tona çıkarılması için gerekli tesislerin 1956 yılında sipariş ve montajına başlanmıştır. Yeni tesislerin 1957 yılının sonbaharından itibaren peyderpey işletmeye açılması ve 1958 yılı sonunda azami kapasiteye ulaşması planlanmıştır. Çalışmalarda büyük haddehane tesislerinin montajına devam edilirken bu tesislerin de 1958 yılı ortalarında hizmete açılması öngörülmüştür. Ayrıca Türkiye'de ince çubuk, demir, ince profil ve boru ihtiyacını karşılamak amacıyla ihale edilen kontinü çubuk, ince profil ve şerit haddehanesinin temeli atılarak inşaat sürecinin tamamlanması için hazırlıkların sürdürüldüğü görülür. Bunun yanı sıra savurma boru fabrikasının kapasitesini iki katına çıkarmak için gerekli tesis inşaatı çalışmalarına da başlanmıştır[87].

Başbakan Adnan Menderes, kontinü çubuk, ince profil ve şerit haddehanesinin temelini atmak üzere 7 Ağustos 1957 tarihinde geldiği Karabük'te, belediye binasının balkonundan halka yaptığı konuşmada Türkiye'nin demir ve çelik üretiminden bahsederken Dünya devletleriyle mukayesesinde şöyle demiştir. "*-Biraz evvel aldığımız izahata göre, bugün Türkiye'de nüfus başına ancak 15 kilo demir istihsal etmekteyiz. Bu miktar Amerika'da 700, Batı Almanya'da 435, İngiltere 390, Belçika ve Lüksemburg'da 300, Fransa'da 290, İsviçre'de 280, Hollanda'da 275, Avusturya'da 215, İtalya'da 120 kilodur. Bunların yanında Türkiye'nin adam başına ancak 15 kilo demir istihsal ettiğini düşünürsek, bundan teessür duymamak mümkün olmaz. Fakat üzülmeyiniz. Şimdi vereceğim mütemmim malumat ile bu teessürünüz meserrete [sevinç] inkılap edecektir. 1949 senesinde Karabük'ün nüfus başına demir istihsali altı kilo idi. Bugün bu miktar 15 kiloya yükselmiştir. 1959 senesine ayak*

86 **Ayın Tarihi**, Sayı No: 271, Yıl: Haziran 1956, s.14-15; TBMM, **Zabıt Ceridesi**, Dönem: 10, Toplantı: 1, C 5, 42. Birleşim, 18.02.1955, s.209; Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın KDÇF'nin 1955 yılı sonu itibariyle ham demir, çelik, hadde mamulleri ve kok üretiminde verdiği üretim rakamları için bkz.: TBMM, **Zabıt Ceridesi**, Dönem: 10, Toplantı: 3, C 14, 1. Birleşim, 01.11.1956, s.9.

87 **Ayın Tarihi**, Sayı No: 282, Yıl: Mayıs 1957, s.39-40.

Levent Şahverdi Arşivi

basacağımız anda, yani bir sene sonra ise, bu miktar 60 kiloya yükselmiş olacaktır. Bu, istihsalin on senede on misli artması demektir. Görüyorsunuz ki, bu tempo ile yürüyecek olursak, üç ila beş sene sonra medeni memleketlerin ölçülerine yaklaşmış bulunacağız. Zira sizlerin de bildiği gibi medeni milletlerin seviye ve kudretleri istihsal ve istihraç ettikleri [ihraç]demirle ölçülmektedir."[88] Başbakan Menderes Karabük'teki bu ifadeleriyle demir üretiminde Avrupa ülkelerinden çok gerilerde kalındığı halde hükûmeti zamanında demir sanayinde yapılan atılımlarla önemli ölçüde gelişmelerin kaydedildiğini, bu sayede kişi başına düşen demir üretiminde yükselişlerin meydana geldiğini, bu yükselişlerin devam etmesi halinde Avrupalı ülkelerinin seviyelerini yakalamanın mucize olmadığını dile getirmiştir.

KDÇF'de yüksek fırınlardan ikisinin aynı anda işletilmesi, haddehanede yapılan ıslah çalışmaları, bakım onarım ve işletme personelinin yetiştirilmesi sayesinde 1957 yılında üretim, külçe çelikte 175 bin tona, hadde mamullerinde 154 bin tona, kokta 547 bin tona ve boruda 28 bin tona yükselmiştir. Ayrıca bu konu ile ilgili projelerden yılda 300 bin ton üretim kapasitesine sahip üçüncü kok fabrikasının tesisi, Divriği tesislerinin genişletilmesi ve yılda 8 bin ton çelik, 20 bin ton pik dökebilecek kapasitede pik ve çelik dökümhanesinin teşkili için Eximbank'tan 15 milyon dolarlık bir kredi sağlanmıştır[89].

Karabük'te, 300 - 350 bin ton üretim kapasitesini sahip üçüncü yüksek fırın, 300 bin ton kapasiteli üçüncü kok fabrikası, 22 bin ton kapasiteli pik ve demir parça dökümhaneleri, 500 bin ton kapasiteli çelik konstrüksiyon atölyesinin inşasına karar verilmiştir. Divriği Madenleri İşletmesi'ni genişletme suretiyle de istihsal kapasitesinin 1 milyon 100 bin tona çıkarılması hedeflenmiştir[90].

Genişletilecek ünitelerin 1959 yılı şubat ayı itibariyle kapasitesi ile iç ve dış finansman maliyetleri hesaplandığında: 600 bin ton/yıl kapasiteli tav çukurları blok ve profil haddelerinin teşkili için gerekli iç finansman tutarı 26 milyon lira, dış finansman tutarı 7 milyon dolar, 600 bin ton/yıl kapasiteli çelikhanenin iç finansman tutarı 41 milyon lira dış finansman tutarı 7 milyon dolar, 320 bin ton/yıl kapasiteli kontinü haddehanenin iç finansmanı 41 milyon lira dış finansmanı

88 **Ayın Tarihi**, Sayı No: 285, Yıl: Ağustos 1957, s.14-15.

89 TBMM, **Zabıt Ceridesi**, Dönem: 11, Toplantı: 2, C 7, 40. Birleşim, 20.02.1959, s.297; TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 1959 Yılı Bütçe Kanunu Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 11, Toplantı: 2, C 7, S. Sayısı 41, Ankara 1959, s.20.

90 TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 1958 yılı Bütçe Kanunu Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, TBMM Matbaası, Dönem: 11, Toplantı: 1, C 2, S. Sayısı: 31, Ankara 1957, s.18.

Levent Şahverdi Arşivi

8 milyon 500 bin dolar, 700 bin ton/yıl kapasiteli sinter tesislerinin iç finansmanı 27 milyon lira, dış finansman 3 milyon dolar, 325 bin ton/yıl kapasiteli üçüncü yüksek fırının iç finansmanı 46 milyon, dış finansman 5 milyon dolar olarak tespit edilmiştir. Böylece genişletilecek ünitelerin toplamda maliyeti 181 milyon Türk Lirası ile 30,5 milyon Amerikan Doları'nı bulmuştur[91].

KDÇF'de tamamlanan yeni tesislerin hizmete girmesi ve çalışmaların rasyonel yöntemlerle yapılması sayesinde üretimde ton bazında bariz artışlar meydana gelmiştir.

Tablo 2'de KDÇF'nin 1949 yılından 1958 yılına üretim maddelerinde yapılan artışların ton bazında karşılaştırılması verilmiştir.

91 TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 1959 Yılı Bütçe Kanunu Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 11, Toplantı: 2, C 7, S. Sayısı 41, Ankara 1959, s.20.

Levent Şahverdi Arşivi

TABLO: 2. Karabük Demir ve Çelik Fabrikası'nın 1949 ve 1958 Yılı Üretimi

Üretim Türü	1949	1958	1958 Yılı Üretiminin 1949'a Artış Oranı (%)
Kok Üretimi	293.312	536.289	82.84
Kok Tozu	6.524	20.434	213.21
Demir Cevheri	209.648	519.907	147.99
Ham Demir	114.206	230.128	101.50
Çelik Külçe	102.995	159.709	55.06
Hadde Mamulü	70.739	131.558	85.98
Pik Boru	11.323	27.989	147.18
60^0 Sülfürik Asit	9.393	17.280	83.96
66^0 Sülfürik Asit	1.981	6.374	221.75
Süper Fosfat	8.593	5.130	-67.50
Amonyum Sülfat	2.732	4.383	60.43
Benzol	3.148	5.043	60.20
Kreozot	3.589	4.866	35.58
Naftalin	456	668	25.56
Zift	8.262	15.603	46.49
Katran	680	11.129	1.536,61

Kaynak: TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 1960 Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 11, Toplantı: 3, C 12, TBMM Matbaası Ankara 1960, s.27; Rıfkı Salim Burçak, **On Yılın Anıları 1950-1960**, Nurol Matbaacılık, Ankara 1998, s.766.

Tablo: 2'de 1949 yılı ve 1958 yılları arasında KDÇF'nin üretim maddelerinin karşılaştırılması yapılmıştır. Bu karşılaştırmaya göre fabrikanın 1958 yılı üretimi 1949 yılı üretimine göre süper fosfat üretimi hariç epey önde yer almıştır. Fabrikanın 1949 yılına göre 1958 yılında en fazla üretim artışı %1.536,61 oranıyla katranda yaşanırken en düşük üretim artış oranı %67.50 gerileme ile süper fosfat üretiminde görülür. Diğer maddelerdeki üretim artış oranı %25.56 ile %221.75 oranı arasında kalmıştır.

1949 yılına göre 1958 yılının üretim türü artış oranı sıralandığında birinci sırada %1.536,61 ile katran, ikinci sırada %221.75 oranında 66^0 sülfürik asit, üçüncü sırada %213.21 onanıyla kok tozu yer almıştır. Bunu %147. 99 oranıyla demir cevheri %147, 18 oranıyla pik boru üretimi izlemiştir. Fabrikanın üretim türünde geriye düşen tek mamulü %67.50 oranıyla süper fosfat üretimi olmuştur.

Levent Şahverdi Arşivi

Karabük Demir ve Çelik İşletmesi'nin genişletilme programını sanayinin esasını teşkil eden demir ve çelik davası olarak değerlendiren Cumhurbaşkanı Celal Bayar, bu konu ile ilgili olarak 1 Kasım 1959 tarihinde TBMM'nin 3. toplanma yılının açılış konuşmasında açıklamalarda bulunmuştur. Bayar'ın verdiği bilgilere göre, Karabük Demir ve Çelik İşletmesi'nin tevsi programını tamamlamak üzere üçüncü kok fırını, haddehane ve diğer tesislere ait program hazırlanmıştır. Bu programın uygulamaya geçilmesiyle, çelik üretimi 148 bin tondan 600 bin tona yükselecektir. Ayrıca bir pik demir tesisi ile çelik parça dökümhanesi kurulurken Divriği demir madeninin yıllık cevher üretimi kapasitesi 500 bin tondan 1 milyon 100 bin tona çıkarılacaktır[92].

Diğer taraftan, Karabük tesislerinin âdeta yeniden inşa edilmesi anlamına gelen tevsiat ve ıslah çalışmaları sayesinde üretim oldukça artmasına rağmen, memlekette gerçekleştirilen yoğun ekonomik faaliyetler nedeniyle artan demir ve çelik mamulleri ihtiyacı, karşılanamaz duruma gelmiştir[93]. Memleketin demir ve çelik mamulleri ihtiyacını daha geniş ölçüde karşılamak amacıyla, ikinci bir ağır sanayi merkezi kurulması konusunda dünyaca tanınmış bir Amerikan firmasına yaptırılan tetkikler tamamlanırken bu önemli teşebbüsün bir an önce gerçekleştirilmesi için yürütülen planlı çalışmalar sürdürülmüştür. İkinci demir çelik sanayii merkezinin kurulması ile ilk etapta 268 bin, ikinci etapta 500 bin ve üçüncü etapta da 1 milyon ton yassı malzeme üretimi öngörülmüştür. İkinci demir çelik fabrikasında yassı malzemenin yanı sıra, yılda ortalama 113 bin ton soğuk ve sıcak çekilmiş ince ve kalın saç, 55 bin ton geniş levha ve çeşitli amaçta kullanılan 110 bin ton idilce çelik imal edilecektir. Yeni demir çelik sanayi merkezinin yerinin belirlenmesinde ülkenin şartları göz önüne alınarak rasyonel düşünülmüş ve Karadeniz Ereğlisi kuruluş yeri olarak tespit edilmiştir. 143 milyon doları dış yardım, 42 milyon doları da iç kaynaklardan yararlanılmasıyla yaklaşık 185 milyon dolara mal olacağı tahmin edilen ikinci sanayi merkezi için 100 milyon dolar civarında uzun vadeli bir dış kredi ile 15 - 20 milyon dolarlık yabancı bir sermaye yatırımı temin edilmesinin yanı sıra ülke içerisinden de özel teşebbüsün geniş ölçekte katılımına imkân tanınacaktır. Yabancı sermaye olarak katılımına karar verilen firmalar arasında Amerika'da tanınmış belli başlı 3 şirket yer alır. İnşa çalışmalarına başlandığı tarihten itibaren 3 - 5 yıl içinde faaliyete

92 TBMM, **Zabıt Ceridesi**, Dönem: 11, Toplantı: 3, C 10, 1. Birleşim, 01.11.1959, s.10.

93 Haluk Cillov, **Türkiye Ekonomisi Bünyesi**, İktisadi Ticari İlimler Yüksek Okulu Yayınları, İstanbul 1967, s.194.

Levent Şahverdi Arşivi

geçmesi kararlaştırılan bu tesislerde yapılacak imalâtın maliyeti Avrupa sanayi ülkeleri maliyet fiyatları düzeyinde seyredecektir. Tesislerin faaliyete geçirilmesi ve takriben 3 - 4 bin dolaylarında işçinin çalıştırılması ile yılda ortalama 200 milyon kilovat saat enerji, 850 bin ton demir cevheri ve 600 bin ton kömür harcanacaktır[94].

Öte yandan Karabük tesislerinde girişilen tevsiat programının 1960 yılı başlarına kadar gerçekleştirilmesi için 133 milyon lirası dış, 129 milyon lirası da iç ödeme olmak üzere toplamda 262 milyon Türk Lirası harcanmıştır. Programın ilerleyen süreçte tamamen yürürlüğe girmesi için dış ve iç ödeme olmak üzere 687 milyon Türk Lirası'nın harcanması planlanmıştır[95].

KDÇF'nin tevsiat faaliyetlerinin demir ve çelik üretimi miktarını artırmasının yanı sıra kimya sanayiinde kullanılan birçok tali maddenin üretimini de artırmıştır. Katran tasfiyesinden elde edilen benzol, endüstride plastik üretiminde, naylon bileşenlerinde, sentetik deterjan imalinde; kömür katranından elde edilen naftalin güve benzeri böceklerle mücadelede, türevleri boya yapımında; tolüen maddesi plastik, mürekkep ve yapıştırıcı imalinde; çözücü özelliği olan solvent maddesi kozmetik ve böcek öldürücü ilaç üretimi ile parlatma işlerinde; parlayıcı özelliği olan ksilol maddesi petrokimya, polyester ve plastik üretiminde; ağaç malzemelerini havanın etkisinden korumak ve çürümelerini önlemek amacıyla kullanılan ve katran ruhu denilen kreozot yağı demiryolu traversleri, ağaç sundurmalar, parmaklıklar ve telefon direklerinin korunmasında; katran ve organik maddelerin buharlaşması ve damıtılmasında son ürün olarak elde edilen zift ürününü yüzey kaplamalarında, bina ve temel duvarlarında astar boya ve vernik imalinde; katrandan elde edilen yol katranı ise yol yapımında kullanılmıştır.

KDÇF'de üretilen tali maddelerden bir diğeri tarım ürünlerinin veriminin artırılması için toprağı azot, kükürt ve fosfat bakımından zenginleştirmede kullanılan amonyum sülfat ve süper fosfat gübreleri, başta hububat ürünleri olmak üzere birçok tarım ürününün rekoltesini yükseltmiştir. KDÇF üretilen

94 TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 1960 Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 11, Toplantı: 3, C 12, TBMM Matbaası Ankara 1960, 27-28.

95 TBMM, **Zabıt Ceridesi**, 1960 Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 11, Toplantı: 3, C 12, TBMM Matbaası Ankara 1960, s.27.

Levent Şahverdi Arşivi

kimya sanayinin temel ürünü olan sülfürik asitin ise birçok asit ve sülfat ile şap ve süper fosfat, boya maddesi, plastik, patlayıcı, parfüm ve ilaç üretiminde kullanıldığı görülür.

Tablo 3'te 1950 ile 1960 yılları arasında KDÇF'nin üretim faaliyetleri hakkında bilgi verilmiştir.

TABLO: 3. Karabük Demir ve Çelik Fabrikası'nın Üretim Faaliyetleri (1950-1960)

	Yıllar										
Maddeler	**1950**	**1951**	**1952**	**1953**	**1954**	**1955**	**1956**	**1957**	**1958**	**1959**	**1960**
Pik Demir	59332	71680	89250	99146	84394	72289	94115	95650	114084	80196	83412
Sıvı Çelik	90786	135409	153465	162641	168893	188025	192512	175510	159876	213717	265434
Travers	3085	11828	4838	6431	-	3249	2520	-	4208	2867	1200
Saç	11829	14680	14275	18441	16249	18869	21321	20508	20357	21826	21045
Ray	7365	10132	9920	3028	-	5186	2660	1447	1424	2663	2987
Boru	8862	9062	7365	7185	11027	17391	26607	28834	27989	29652	15049
S. Asit	11404	15476	17513	19890	19083	18045	16670	20322	17280	20066	20373
S.Fosfat	13133	18815	21234	22027	20577	18188	10189	12037	5130	14048	-
A.Sülfat	2762	2675	3322	4490	4232	4276	4151	4396	4383	2995	4622
Naftalin	345	161	414	771	413	546	522	667	668	596	384
Zift	7429	7374	7860	14326	13944	15306	15928	16180	15603	15203	5020

Kaynak: İGM, **1959 İstatistik Yıllığı**, Yayın No: 380, Ankara 1959, s.294; DİE, **İstatistik Yıllığı 1960-1962**,Yayın No: 460, Ankara 1962, s.282; DİE, **1963 İstatistik Yıllığı**, Yayın No: 490, Ankara 1963, s.411; DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı 1964-1965**, Yayın No: Ankara 1965, s.457; DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı 1968**, Yayın No: 580, Ankara 1968, s.207; İGM, **İstatistik Bülteni**, No: 1, Eylül, Ankara 1952, Ankara s.121; İGM, **Aylık İstatistik Bülteni**, No: 46-47-48, Aralık,1957- Ocak, Şubat 1958, Ankara 1958, s.13; İGM, **Aylık İstatistik Bülteni**, No: 58-59, Aralık 1958-Ocak 1959, Ankara 1959, s.13; İGM, **Aylık İstatistik Bülteni**, No: 70-71, Aralık 1959-Ocak 1960, Ankara 1960, s.13; İGM, **Aylık İstatistik Bülteni**, No: 82-83-84, Aralık 1960-Ocak, Şubat 1961, Ankara 1961, s.13.

Tablo 3'te KDÇF'nin 1950 ile 1960 yılları arasında üretim maddelerinin miktarı ve türü gösterilmiştir. Bu maddelerden 1950 yılında 59.332 ton olarak

Levent Şahverdi Arşivi

üretilen pik demir miktarı 24.080 ton artışla 1960 yılında 83.412 tona, 90.786 ton olan sıvı çelik miktarı 174.648 ton artışla 265.434 tona, 11.829 ton olan saç üretimi miktarı 9,216 ton artışla 21.045 tona, 8.862 ton olan boru üretimi miktarı 6.187 ton artışla 15.049 tona, 11.404 ton olan 60^0 sülfürik asit üretimi 8.969 ton artışla 20.373 tona, 13.133 ton olan süper fosfat üretimi 915 ton artışla 1949 yılında 14.048 tona, 2.762 ton olan amonyum sülfat üretimi 1.860 ton artışla 4.622 tona, 345 ton olan naftalin üretimi 39 ton artışla 384 tona yükselmiştir. Buna rağmen bazı maddelerin üretiminde düşüşler yaşanmıştır. 3.085 ton olan travers üretimi 1.885 ton düşüşle 1.200 tona, 7.365 ton olan ray üretimi 4.378 ton düşüşle 2.987 tona, 7.429 ton olan zift üretimi 2.409 ton düşüşle 5.020 tona inmiştir.

Böylece 1950 yılından 1960 yılına pik demir üretiminde %40,58, sıvı çelik üretiminde % 192,37, saç üretiminde %77,91, boru üretiminde %69,81, 600 sülfürik asit üretiminde %78,64, süper fosfat üretiminde % 6,96, amonyum sülfat üretiminde %67,34, naftalin üretiminde %11,30 oranında artışlar yaşanırken travers üretiminde %157,08 ray üretiminde %146,56 ve zift üretiminde %47,98 oranında düşüşler yaşanmıştır. KDÇF'de 1950 yılından 1960 yılına kadar bütün üretim maddeleri alt alta toplandığı zaman 1940-1950 dönemine göre üretim miktarında muazzam artışlar sağladığı görülür.

Levent Şahverdi Arşivi

SONUÇ

CHP Hükümetleri'nin gayretleriyle Türkiye'de demir ve çelik sanayinin kurulması yönünde yapılan girişimler semeresini vermiş ve 9 Eylül 1939 tarihinde ilk fırının ateşlenmesiyle Karabük Demir ve Çelik Fabrikası tesis edilmiştir. Ardından sıra ile boru fabrikası, çelikhane, haddehane, sülfürik asit fabrikası ve iki numaralı yüksek fırının işletmeye alınması ile fabrikanın entegre halinde üretim üniteleri tamamlanmıştır. DP döneminde ise bakım ve onarım çalışmaları sona eren 1 numaralı yüksek fırın, ikinci kok ve sinter tesisleri ile santrifüj boru fabrikası sıra ile hizmete girmiştir. Ayrıca DP Hükümeti tarafından uygulanan geniş çaplı tevsiat programı kapsamında temeli atılmasına rağmen tamamlanamayan 3. yüksek fırın ve haddehane tesisleri de yer alır. Bu ünitelerin hizmete girmesi ile demir çelik üretimi hızla artmıştır.

Demir ve çelik üretiminin artması ülkede hemen birçok sektörün gelişmesine katkı sağlamıştır. Ulaşım sektöründe; demiryolu, karayolu, denizyolu ve havayolu taşıtlarının imalinde, tarım sektöründe; tarım araç ve aletlerinin imalinde, bayındırlık ve inşaat sektöründe; her türlü eğitim, sağlık, haberleşme, sanayi ve turizme yönelik binaların inşasında, savunma sanayi sektöründe; her çeşit gelişmiş silahların yapımında, enerji sektöründe; barajlar ve elektrik santrallerin yapımında demir ve çelik ürünlerinin kullanılması bu sektörlerin gelişmesine büyük ölçüde yararlı olmuştur.

Ayrıca basın yayın sektöründe matbaa ve basım tesislerinde, makine sektöründe çeşitli makinelerin imalinde, madencilik sektöründe madenlerin çıkarılmasında ve taşınmasında kullanılan vagon ve çeşitli araçların imalinde, tekstil ve giyim sektöründe kullanılan tezgâh ve tesislerin imalinde demir ve ürünlerinin yararlanılması bu sektörlerin de gelişmesine fayda sağlamıştır.

KDÇF, ülke ekonomisinin hemen her alanına yarar sağlamasının yanı sıra tali ünitelerinin üretimleri de kimya sektörüne katkı sağlamıştır. Katran tasfiyesinden elde edilen benzol, endüstride plastik üretiminde; kömür katranından elde edilen naftalin güve benzeri böceklerle mücadelede; tolüen maddesi mürekkep ve yapıştırıcı imalinde; solvent maddesi kozmetik işlerde; parlayıcı özelliği olan ksilol maddesi petrokimya ve polyester üretiminde; kreozot yağı ahşap yüzeylerin korunmasında; zift maddesi yüzey kaplamalarında ve yol katranı ise yol yapımında kullanılmıştır. KDÇF'de üretilen tali maddelerden amonyum sülfat ve süper

Levent Şahverdi Arşivi

fosfat gübreleri ise tarım üretiminin artırılmasında; kimya sanayinin temel ürünü olan sülfürik asit ise birçok asit ve sülfat ile boya, plastik, patlayıcı, parfüm ve ilaç üretiminde faydalanılmıştır.

Netice itibariyle, KDÇF'de imal edilen bütün mamullerin Türkiye'de endüstrinin hemen her alanında yararlanılması ve millî ekonomiye katkı sağlamasının yanı sıra, millî ekonominin ve ağır sanayi hamlesinin temelini teşkil etmesi bakımından da önemli bir gelişme olmuştur.

Levent Şahverdi Arşivi

KAYNAKÇA

I. ARŞİV BELGELERİ

BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ (BCA)

BCA, Fon No: 30 10 0 0-Kutu No: 14-Dosya No: 81-Sıra No: 1.

_____, Fon No: 30 18 1 2-Kutu No: 70-Dosya No: 98-Sıra No: 17.

_____, Fon No: 30 10 0 0-Kutu No: 171-Dosya No: 187-Sıra No: 30.

_____, Fon No: 30 18 1 2-Kutu No: 78-Dosya No: 80-Sıra No: 15.

_____, Fon No: 30 10 0 0-Kutu No: 52-Dosya No: 339-Sıra No: 5.

_____, Fon No: 30 10 0 0-Kutu No: 138-Dosya No: 986-Sıra No: 10.

_____, Fon No: 30 10 0 0-Kutu No: 51-Dosya No: 333-Sıra No: 34.

_____, Fon No: 30 10 0 0-Kutu No: 207-Dosya No: 415-Sıra No: 4.

_____, Fon No: 30 10 0 0-Kutu No: 163-Dosya No: 138-Sıra No: 14.

_____, Fon No: 30 18 1 2-Kutu No: 89-Dosya No: 115-Sıra No: 10.

_____, Fon No: 30 18 1 2-Kutu No: 90-Dosya No: 32-Sıra No: 13.

_____, Fon No: 30 18 1 2-Kutu No: 95-Dosya No: 69-Sıra No: 18.

_____, Fon No: 30 100-Kutu No: 92- Dosya No: 578-Sıra No: 2.

_____, Fon No: 30 18 1 2- Kutu No: 128-Dosya No: 36-Sıra No: 16.

II. RESMÎ YAYINLAR

A. Türkiye Büyük Millet Meclisi, Kanunlar Dergisi, Zabıt Ceridesi ve Tutanak Dergisi

TBMM, **Kanunlar Dergisi**, Dönem: 2, C 4, 17.03.1926, s.507.

_____, **Kanunlar Dergisi**, Dönem: 5, C 18, 17.06.1938, s.879-888.

_____, **Kanunlar Dergisi**, Dönem: 5, C 18, 28.06.1938, s.1126.

_____, **Kanunlar Dergisi**, Dönem: 10, C 37, 13.05.1955, s.991-994.

_____, **Tutanak Dergisi**, Dönem: 8, Toplantı: 4, C 24, 56. Birleşim, 25.02.1950, s.1262.

_____, **Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 2, C 10, 1. Birleşim, 01.11.1951, s.9.

_____, **Tutanak Dergisi**,1951 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe

Levent Şahverdi Arşivi

Komisyonu Raporu, Dönem: 9, Toplantı: 1, C 5, S. Sayısı: 50, TBMM Basımevi, Ankara 1951, s.110.

_____, **Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 3, C 20, 44. Birleşim, 16.02.1953, s.304.

_____, **Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Toplantı: 4, C 25, 1. Birleşim, 01.11.1953, s.13.

_____, **Zabıt Ceridesi**, Dönem: 6, Toplantı: 1, C 6, 1. Birleşim, 01.11.1939, s.5.

_____, **Zabıt Ceridesi**, Dönem: 7, Toplantı: 2, C 14, 1. Birleşim, 01.11.1944, s.4.

_____, **Zabıt Ceridesi**, Dönem: 9, Toplantı: 4, C 28, 45. Birleşim, 18.02.1954, s.502.

_____, **Zabıt Ceridesi**, Dönem: 10, Toplantı: 1, C 5, 42. Birleşim, 18.02.1955, s.209.

_____, **Zabıt Ceridesi**, Dönem: 10, Toplantı: 2, C 8, 1. Birleşim, 01.11.1955, s.14.

_____, **Zabıt Ceridesi**, 1956 Yılı Bütçe Kanunu Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 9, Toplantı: 2, C 10, S. Sayısı, 59, TBMM Matbaası, Ankara 1956 s.24.

_____, **Zabıt Ceridesi**, Dönem: 10, Toplantı: 3, C 14, 1. Birleşim, 01.11.1956, s.9.

_____, **Zabıt Ceridesi**, Dönem: 10, Toplantı: 3, C 17, 41. Birleşim, 20.02.1957, s.318.

_____, **Zabıt Ceridesi**, 1958 yılı Bütçe Kanunu Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, TBMM Matbaası, Dönem: 11, Toplantı: 1, C 2, S. Sayısı: 31, Ankara 1957, s.18.

_____, **Zabıt Ceridesi**, Dönem: 11, Toplantı: 2, C 7, 40. Birleşim, 20.02.1959, s.297.

_____, **Zabıt Ceridesi**, Dönem: 11, Toplantı: 3, C 10, 1. Birleşim, 01.11.1959, s.10.

_____, **Zabıt Ceridesi**, 1959 Yılı Bütçe Kanunu Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 11, Toplantı: 2, C 7, S. Sayısı 41, Ankara 1959, s.20.

Levent Şahverdi Arşivi

_____, **Zabıt Ceridesi**, 1960 Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 11, Toplantı: 3, C 12, TBMM Matbaası Ankara 1960, s.27.

B. Resmî Gazete

Resmî Gazete, Sayı No: 334, 29 Mart 1926.

_____, Sayı No: 3950, 4 Temmuz 1938.

_____, Sayı No: 3960, 15 Temmuz 1938.

_____, Sayı No: 9011, 21 Mayıs 1955.

C. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (İGM) ve Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) Yayınları

İGM, **İstatistik Bülteni**, No: 1, Eylül, Ankara 1952, Ankara s. 121.

_____, **İstatistik Bülteni**, No: 11, Ocak 1955, Ankara 1955, s. 10.

_____, **İstatistik Bülteni**, No: 13, Mart 1955, Ankara 1955, s. 10.

_____, **İstatistik Bülteni**, No: 14, Nisan 1955, Ankara 1955, s. 10.

_____, **İstatistik Bülteni**, No: 15, Mayıs 1955, Ankara 1955, s. 10.

_____, **İstatistik Bülteni**, No: 16, Haziran 1955, Ankara 1955, s. 10.

_____, **İstatistik Bülteni**, No: 17, Temmuz 1955, Ankara 1955, s. 10.

_____, **İstatistik Bülteni**, No: 19, Eylül 1955, Ankara 1955, s. 10.

_____, **İstatistik Bülteni**, No: 24, Şubat 1956, Ankara 1956, s. 24.

_____, **Aylık İstatistik Bülteni**, No: 26, Nisan 1956, Ankara 1956, s.1.

_____, **Aylık İstatistik Bülteni**, No: 27, Mayıs 1956, Ankara 1956, s.11.

_____, **Aylık İstatistik Bülteni**, No: 28, Haziran 1956, Ankara 1956, s.11.

_____, **Aylık İstatistik Bülteni**, No: 30, Ağustos 1956, Ankara 1956, s.11.

_____, **Aylık İstatistik Bülteni,** No: 31, Eylül 1956, Ankara 1956, s.11.

_____, **Aylık İstatistik Bülteni**, No: 32, Ekim 1956, Ankara 1956, s. 11.

_____, **Aylık İstatistik Bülteni**, No: 33, Kasım 1956, Ankara 1956, s. 11.

_____, **Aylık İstatistik Bülteni**, No: 37, Mart 1957, Ankara 1957, s. 13.

Levent Şahverdi Arşivi

_____, **Aylık İstatistik Bülteni**, No: 46-47-48, Aralık 1957- Ocak, Şubat 1958, Ankara 1958, s.13.

_____, **Aylık İstatistik Bülteni**, No: 58-59, Aralık 1958-Ocak 1959, Ankara 1959, s.13.

_____, **Aylık İstatistik Bülteni**, No: 70-71, Aralık 1959-Ocak 1960, Ankara 1960, s.13.

_____, **Aylık İstatistik Bülteni**, No: 82-83-84, Aralık 1960- Ocak, Şubat 1961, Ankara 1961, s.13.

_____, **1959 İstatistik Yıllığı**, Yayın No: 380, Ankara 1959, s.294.

DİE, **İstatistik Yıllığı 1960-1962**,Yayın No: 460, Ankara 1962, s.282.

_____, **1963 İstatistik Yıllığı**, Yayın No: 490, Ankara 1963, s.411.

_____, **Türkiye İstatistik Yıllığı**, **1964-1965**, Yayın No: Ankara 1965, s.457.

_____, **Türkiye İstatistik Yıllığı 1968**, Yayın No: 580, Ankara 1968, s.207.

D. Ayın Tarihi (Başbakanlık Basın Yayın Enformasyon Genel Müdürlüğü)

Ayın Tarihi, Sayı No: 165, Yıl: Ağustos 1947, s.6.

_____, Sayı No: 221, Yıl: Nisan 1952, s.3.

_____, Sayı No: 222, Yıl: Mayıs 1952, s.2.

_____, Sayı No: 230, Yıl: Ocak 1953, s.9.

_____, Sayı No: 244, Yıl: Mart 1954, s.32.

_____, Sayı No: 257, Yıl: Nisan 1955, s.30.

_____, Sayı No: 263, Yıl: Ekim 1955, s.78.

_____, Sayı No: 269, Yıl: Nisan 1956, s.2-3.

_____, Sayı No: 271, Yıl: Haziran 1956, s.14-15.

_____, Sayı No: 282, Yıl: Mayıs 1957, s.39-40.

_____, Sayı No: 285, Yıl: Ağustos 1957, s.14-15.

Levent Şahverdi Arşivi

III. KİTAPLAR

AFETİNAN, Ayşe, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933**, TTK Yayınları, Ankara 1972.

AKTAN, Reşat, **Türkiye İktisadı**, C 1, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1968.

AVCIOĞLU, Doğan, **Türkiye'nin Düzeni**, C 1, Bilgi Yayınevi, 5. Basım, Ankara 1971.

BURÇAK, Rıfkı Salim, **On Yılın Anıları 1950-1960**, Nurol Matbaacılık, Ankara 1998.

CİLLOV, Haluk, **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 2. Basım, İstanbul 1962.

_____, **Türkiye Ekonomisi Bünyesi**, İktisadi Ticari İlimler Yüksek Okulu Yayınları, İstanbul 1967.

ÇAVDAR, Tevfik, **Millî Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1971.

DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI, **Kalkınan Türkiye (Rakamlarla 1923-1968)** Millî Eğitim Basımevi, Ankara, 1969.

DP, **Kalkınan Türkiye**, Desen Matbaası, Ankara 1954.

İKTİSAT VEKÂLETİ, **Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936**, 2. Basım TTK Yayınları, Ankara 1989.

KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Millî Kültürü**, Ötüken Yayınları, 16. Basım, İstanbul 1997.

KARAL, Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C VI, 4. Basım, TTK Yayınları, Ankara 1988.

_____, **Osmanlı Tarihi**, C VII, 4. Basım, TTK Yayınları, Ankara 1988.

_____, **Osmanlı Tarihi**, C VIII, 3. Basım, TTK Yayınları, Ankara 1988.

KAZGAN, Gülten, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 4. Basım, İstanbul 2009.

MİLLÎ İKTİSAT TASARRUF CEMİYETİ, **1930 Sanayi Kongresi, Raporlar, Kararlar, Zabıtlar**, Yayına Hazırlayan Derviş Kılınçkaya, C 1, Bildiren Yayıncılık, 2. Basım, Ankara 2003.

Levent Şahverdi Arşivi

ÖGEL, Bahattin, **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.

SÜMERBANK, **Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank**, 1933-1973, Ankara 1973.

TC SANAYİ VE TEKNOLOJİ BAKANLIĞI, **50 Yılda Türk Sanayii**, Mars Matbaası, Ankara 1973.

TEZEL, Yahya S., **Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi (1923-1950)**, Yurt Yayınları, Ankara 1982.

TURAN, Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, Boğaziçi Yayınları, 4. Basım, İstanbul 1993.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, C II, 3. Basım, TTK Yayınları, Ankara 1975.

YALÇIN, Aydın, **Türkiye İktisat Tarihi**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1979.

YAŞA, Memduh, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978**, Akbank Kültür Yayını, İstanbul 1980.

YENAL, Oktay, **Cumhuriyet'in İktisat Tarihi**, Türkiye Sanayi Kalkınma Bankası Yayınları, İstanbul 2001.

IV. MAKALELER

ADIGÜN, Cevat, "Sümerbank'ın Yeni Tesisleri", **Türk Ekonomisi**, S 80, Yıl: 8, Şubat 1950, s.35-36.

ALİSBAH, Hulki, "1947'ye Girerken Türkiye Sanayi", **İktisadi Yürüyüş**, C 8, S 169, Yıl: 8, 1 Ocak 1947, s.6, 7, 22.

ATAMER, Suha, "Demir Çeliği Tanıyalım, Sülfürik Asit ve Süper Fosfat Fabrikası", **Demir ve Çelik**, S 16, Yıl: 2, 1 Eylül 1952, s.357-358.

AYTEKİN, Veli, "Karabük Mamullerini Tanıyalım, Karabük Raylarının Evsafı ve İmalinin Kontrolü Hakkında Bir Etüd", **Demir ve Çelik**, S 14, Yıl: 2, 1 Temmuz 1952, s.306-310.

_____, "Memleketimizde ve Avrupa'da Demir Çelik Sanayinin Bugünkü ve Müstakbel Durumu", **Demir ve Çelik**, S 11, Yıl: 3, Kasım 1953, s.239-242.

BEZER, Emin , "Demir Çeliği Tanıyalım, Boru Fabrikası", **Demir ve Çelik**, S 10, Yıl: 1, 1 Mart 1951, s.219-221.

Levent Şahverdi Arşivi

BULUTOĞLU, Şadan, "Teknikte Kullanabileceğimiz Başlıca Soğutma Tesisleri", **Demir ve Çelik**, S 10, Yıl: 1, 1 Mart 1952, s.203- 209.

"Büyüklerimiz ve Madenciliğimiz", **Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Mecmuası**, S 17, Yıl: 1939, s.3-4.

DAVER, Abidin, "İktisat Sahasında Yapılan İşlerin En Mühimleri", **İktisadi Yürüyüş,** C 2, S 22, Yıl: 1, 1 İkinciteşrin 1940, s.8.

"Demir ve Çelik Sanayimiz", **Cumhuriyet**, 2 Şubat 1949, Sayı No: 8792.

"Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı Faaliyeti", **Türk Ekonomisi**, S 107, Yıl: 10, Mayıs 1952, s.131-136.

ERGÜVENÇ, Fahrettin, "Demir ve Çelik Sanayiinde Son Yenilikler", **Demir ve Çelik**, S 3, Yıl: 1, 1 Ağustos 1951, s.54-56.

_____, "Demir Çeliği Tanıyalım, Kuvvet Santrali", **Demir ve Çelik**, S 1, Yıl. 3, 1 Ocak 1953, s.447-449.

ERKMENOL, Adnan; TARHAN, Orhan; MUCUOĞLU, Mahmut C., "Türkiye Demir ve Çelik Fabrikalarında İş Kıymetlendirme Çalışmaları", **Demir ve Çelik**, S 15, Yıl: 2, 1 Ağustos 1952, s.317-323.

GÜNERGUN, Burhan, "Son Seneler Zarfında Kok Sanayiinde Kaydedilen Yenilikler", **Demir ve Çelik**, S 11, Yıl: 1, 1 Nisan 1952, s.225-228.

_____, "Demir ve Çeliği Tanıyalım, Kok Fabrikası", **Demir ve Çelik**, S 3, Yıl: 1, Ağustos 1951, s.57-59.

_____, "Karabük İkinci Kok Fabrikası'nın İşletmeye Açılması", **Demir ve Çelik**, S 15, Yıl: 2, 1 Ağustos 1952, s.323-324.

_____, "Karabük Mamullerini Tanıyalım, Kok Fabrikası Mamullerinden Yol Katranı", **Demir ve Çelik**, S 18, Yıl: 2, 1 Kasım 1952, s.400-401

GRANİGG B., "Türkiye Demir Endüstrisi ve Hammaddeleri", **Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Mecmuası,** S 4, Yıl: 1936, s.8

KAN, Ahmet, "Bakım Mevzuu Üzerinde Düşünceler", **Demir ve Çelik**, S 6, Yıl: 1, Kasım 1951, s.127-130.

"Karabük Fabrikaları, Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi Hakkında Bir Etüt", **İktisadi Yürüyüş**, C 11, S 245, Yıl: 11, 25 Mart 1950, s.13.

"Karabük Fabrikaları, Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi Hak-

Levent Şahverdi Arşivi

kında Bir Etüt", **İktisadi Yürüyüş**, C 11, S 245, Yıl: 11, 25 Mart 1950, s.9, 13, 18.

"Karabük Fabrikası", **İktisadi Yürüyüş**, C 6, S 126, Yıl: 6, 16 Mart 1945, s.6.

KAYA, Mithat, "Kok Fırınlarının İşletmeye Alınma Tekniği", **Demir ve Çelik**, S 14, Yıl: 2, 1 Temmuz 1952, s.302-306.

KAYA, Mithat; TEKİN, Şahabettin, "Karabük Mamullerini Tanıyalım, Kok ve Kok Tali Mahsulleri", **Demir ve Çelik**, S 16, Yıl: 2, 1 Eylül 1952, s.355-357.

KIRAÇ, Ali, "Mikser", **Demir ve Çelik**, S 12, Yıl: 3, Aralık 1953, s.268-270.

KURANER, Harun; Hüsamettin Pınar, "Suni Gübre Davamız", **Demir ve Çelik**, S 4, Yıl: 1, Eylül 1951, s.67- 71.

LOKMAN, Kemal, "Türkiye'de Petrol Arama Amacıyla Yapılan Jeolojik Etütler", **Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Dergisi**, S 72, Yıl: Nisan 1969, s.222.

"Maliye Vekili Hasan Polatkan'ın Bütçe Müzakerelerini Açışı Nutku", **Türk Ekonomisi**, S 116, Yıl: 11, Şubat 1953, s.45.

"Maliye Vekili Hasan Polatkan'ın 1955 Yılı Bütçe Nutku", **Türk Ekonomisi**, S 141, Yıl: 13, Mart 1955, s.72-73.

MİLLETLERARASI İMAR VE KALKINMA BANKASI İKTİSADİ DAİRESİNİN HAZIRLADIĞI RAPOR-V, "Türkiye'de Sanayi ve Madencilik", **İktisadi Yürüyüş**, C 11, S 250, Yıl: 11, 31 Mayıs 1950, s.9-12.

MTA, "Umumi Maden Durumu-XIII", **Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Mecmuası**, S 18, Yıl: 1940, s.9.

ÖLÇEN, Ali Nejat, "1923-1938 Döneminde Birinci ve İkinci Sanayi Planları" **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1985, s.133-149.

RONA, Nezih, "Demir Çeliği Tanıyalım, Haddehane", **Demir ve Çelik**, S 12, Yıl: 1, 1 Mayıs 1952, s.262-264.

RONA, Nezih; FEMİR, Mehmet, "Amerikan Demir ve Çelik Endüstrisinin Durumu", **Demir ve Çelik**, S 16, Yıl: 2, 1 Eylül 1952, s.339-345.

Levent Şahverdi Arşivi

LEOBAN, N. Sjögren, "Sinterin Yüksek Fırında İstimali", **Demir ve Çelik**, S 9, Yıl: 3, Eylül 1953, s.191-192.

SUNGUN, Kemal, "Süper Fosfat Endüstrisi", **Demir ve Çelik**, Yıl: 1, S 1, 1 Haziran 1951, s.14-17.

SUNGURSOY, Nizamettin Ali, "Dünya Savaşı Karşısında Endüstrimiz", **İktisadi Yürüyüş**, C 9, S 87, Yıl: 4, 30 Temmuz 1943, s.6.

TAŞMAN, Cevat Eyüb, "Petrolün Türkiye'de Tarihçesi", **Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Mecmuası**, S 39, Yıl: 14, Ekim 1949, s.17.

TATAÇ, Ziya, "Olaylar Mayıs 1949, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 73, Yıl: 7, Temmuz 1949, s.157-162.

_____, "Olaylara Bakış, Eylül 1949, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 77, Yıl: 7, Kasım 1949, s.253-262.

_____, "Olaylara Bakış Kasım-Aralık 1949, Ulaştırma Ekonomisi" **Türk Ekonomisi**, S 80, Yıl: 8, Şubat 1950, s.37-46.

_____, "Olaylara Bakış, Ocak-Şubat 1950, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 81, Yıl: 8, Mart 1950, s. 63-70.

_____, "Olaylara Bakış, Mayıs ve Haziran 1951, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 97, Yıl: 9, Temmuz 1951, s.212-219.

_____, "Olaylara Bakış, Kasım 1951, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 102, Yıl: 9, Aralık 1951, s.378-383.

_____, "Olaylara Bakış, Haziran 1952, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 109, Yıl: 10, Temmuz 1952, s.213-220.

_____, "Olaylara Bakış, Temmuz 1952, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 110, Yıl: 10, Ağustos 1952, s.247-254.

_____, "Olaylara Bakış, Ağustos 1952, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 111, Yıl: 10, Eylül 1952, s.282-285.

_____, "Olaylara Bakış, Eylül 1952, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 112, Yıl: 10, Ekim 1952, s.314-318.

_____, "Olaylara Bakış, Şubat 1953, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 117, Yıl. 11, Mart 1953, s.91-92.

_____, Olaylara Bakış, Kasım 1953, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 127, Yıl: 12, Ocak 1954, s.27-30.

Levent Şahverdi Arşivi

_____, "Olaylara Bakış, Şubat 1954, Sanayi Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 130, Yıl: 12, Nisan 1954, s.119-126.

"Ticaret ve Endüstri Haberleri", **Demir ve Çelik**, S 6, Yıl: 1, 1 Kasım 1951, s.132-134.

"Toprakaltı Servetlerimizi Bulan ve İşleten Etibank", **İktisadi Yürüyüş**, C 5, S 51-53, Yıl: 3, 18 Şubat 1942, s.36-39.

"Türkiye Demir ve Çelik Fabrikaları Müessesesi", **İktisadi Yürüyüş**, C 10, S:232, Yıl: 10, 20 Eylül 1949, s.168.

"Türkiye'de Endüstri", Çev. Hakkı Toklu, **İktisadi Yürüyüş**, C 11, S 241, Yıl: 11, 21 Ocak 1950, s.2, 3, 24.

ULUBAY, Ali, "Demir Çeliği Tanıyalım, Yüksek Fırınlar", **Demir ve Çelik**, S 4, Yıl: 1, Eylül 1951, s.84-87.

_____, "Demir Çeliği Tanıyalım, Çelikhane", **Demir ve Çelik**, S 7, Yıl: 1, Aralık 1951, s.151-153.

_____, "Demir ve Çeliği Tanıyalım, Yüksek Fırınlar", **Demir ve Çelik**, S 4, Yıl: 1, Eylül 1951, s.84-87.

_____, "Demir Çelik Endüstrimizin Gelişmesi ve İstikbali Bakımından Koordinasyonun Rolü", **Demir ve Çelik**, S 18, Yıl: 2, 1 Kasım 1952, s.394-395.

YAZMAN, Aslan Tufan, "Demir Cevheri İhraç Edilmelidir", **İktisadi Yürüyüş**, C 7, S 151, Yıl. 7, 1 Nisan 1946, s.1.

V. SÜRELİ YAYINLAR

A. Gazeteler

Cumhuriyet (2 Şubat 1949)

B. Dergiler

Demir ve Çelik (1951-1953)

İktisadi Yürüyüş (1940-1950)

Türk Ekonomisi (1949-1955

VI. İNTERNET KAYNAKLARI

http://www.tdci.gov.tr/html/tarihce.html, Erişim Tarihi, 02.10.2016

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

Yayın hayatına Kasım 1984 yılında başlayan Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, güz ve bahar olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır. Her yılın sonunda Derginin yıllık dizini ve 10 sayıda bir olmak üzere de genel dizini çıkarılır; uluslararası indeks kurumlarına ve abonelere yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde gönderilir.

Derginin Yayın Amacı

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk ve dünya tarihi kapsamındaki konular çerçevesinde, Türkiye Tarihi, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti'ne ilişkin bilgi ve belgelerle ilgili bilimsel araştırma ve çalışmaları yayımlayarak ulusal ve uluslararası düzeyde bilim dünyasıyla paylaşmaktır.

Derginin Konusu

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk ve dünya tarihi kapsamındaki konular çerçevesinde, Türkiye Tarihi, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti'ne ilişkin konuları ele alan yakın dönem tarih dergisidir. Derginin konusu, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti'nin içine doğduğu siyasî, sosyo-ekonomik ve kültürel boyutlu ulusal ve küresel ortamı; beşeri ve sosyal bilimler bağlamında bilimsel ölçütlere göre inceleyen araştırmaları, değerlendirmeleri ve çalışmaları içermektedir.

Derginin İçeriğinde Yer Alacak Çalışmalar

- Alanında boşluğu dolduracak, araştırmaya dayalı özgün makaleler;

- İncelenen konuları zengin bir kaynakçaya dayanarak değerlendiren, eleştiren ve bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan araştırma, inceleme ve derleme yazıları;

- XIX. yüzyıldan günümüze değin Türkiye Tarihi, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ile ilgili konularda hazırlanan proje kapsamında geliştirilmiş araştırmalar;

Levent Şahverdi Arşivi

- Millî Mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti ile ilgili eser, şahsiyet ve ilmi faaliyetleri tanıtan yazılar olmalıdır.

Gönderilecek yazıların, daha önce bir başka yayın organında yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bir bilimsel kongrede sunulmuş bildiriler, yeni bilgi, belge ve yorum ilave edilmek kaydıyla ve yeni haliyle çalışmanın özgün olduğunun belirtilmesi koşuluyla yayımlanabilir.

Makalelerin Değerlendirilmesi

Gelen yazılar, yayın ilkelerine uygunluğu bakımından Yayın Kurulunca incelendikten sonra, alanında uzman iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı üçüncü bir hakeme gönderilebilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır.

Yazar(lar), hakemlerin ve Yayın Kurulu'nun eleştiri, öneri ve düzeltmelerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçelerini bildirme hakkına sahiptirler. Yayıma kabul edilen ve edilmeyen makale/yazıların yazar(lar)ına bilgi verilir ancak makale/yazı metinleri iade edilmez.

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi'nde yayımlanan yazıların telif hakkı Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı'na devredilmiş sayılır. Telif hakkı, yazılı, görsel ve sanal ortamda yayımlanmayı da kapsar.

Yayımlanan makale/yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yayımlanması kararlaştırılan makale/yazıların yazar(lar)ına ve hakemlerine, telif ve inceleme ücreti yayın tarihinden itibaren iki ay içerisinde ödenir. Ücret miktarı Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu ile Bağlı Kuruluşları Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliği'ne göre tespit edilir.

Yayınlanacak makalelerde araştırma ve yayın etiğine uyulması zorunludur.

Yazım Dili

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi'nin yazım dili Türkçe ve İngilizcedir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde, diğer dillerde yazılmış makalelere de -Yayın Kurulu kararıyla- yer verilebilir.

Yayımlanacak makalelerin Türkçe ve İngilizce özetleri de, yazarları tarafından tespit edilen anahtar kelimeler ile birlikte verilir.

Levent Şahverdi Arşivi

Yazım Kuralları

Makalenin Yapısı

Makalenin genel olarak aşağıda belirtilen düzene göre sunulmasına özen gösterilmelidir:

1- Başlık, koyu karakterde büyük harflerle yazılmalıdır.

2- Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i (Latin/Türk harfleriyle); yazar ad(lar)ı, soyad(lar)ı büyük olmak üzere normal karakterde ortalanarak yazılmalı, yazarların görev yaptığı kurum ve e-posta adresleri dipnotta verilmelidir.

3- Özet (anahtar kelimeler eklenerek)

4- İngilizce başlık ve İngilizce özet (anahtar kelimeler eklenerek)

5- Makale, amaç, kapsam ve çalışma yöntemlerini belirten bir Giriş, ana metin bölümleri, Sonuç ve Bibliyografyayı içerecek şekilde düzenlenmelidir.

Özet

75 kelimeden az, 200 kelimeden fazla olmayacak şekilde Türkçe ve İngilizce olarak ayrı ayrı yazılmalıdır. Özet, makalenin ana fikrini ve katkısını yansıtacak nitelikte olmalıdır. Özetin altında bir satır boşluk bırakılarak en az 4, en çok 8 anahtar kelime verilmelidir.

Ana Metin

Makale, A4 boyutunda kâğıtların üzerine bilgisayarda 1.5 satır aralıkla ve 12 punto Times New Roman yazı karakteri ile MS Word programında yazılmalıdır. Yazılar ortalama 3000-7000 kelimeden oluşmalıdır.

Bölüm Başlıkları

Makalenin yapısını belirlemek ve ana metinde düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere, yazıda ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

Ana başlıklar büyük harflerle; ara ve alt başlıklar ise ilk harfleri büyük olmak üzere küçük harflerle ve koyu (bold) yazılmalıdır.

Levent Şahverdi Arşivi

Şekil, Çizelge ve Resimler

Şekiller, çizelgeler ve resimler birden başlayarak numaralandırılmalı ve açıklayıcı dipnotlara hemen altlarında yer verilmelidir. Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı aşmamalıdır.

Alıntılar

Alıntılar tırnak içinde verilmelidir. Beş satırı geçen alıntılar metnin sağından ve solundan 1,5 cm içeride ve 11 punto ile yazılmalıdır.

Kaynak Gösterme

Kaynaklar dipnot şeklinde yazılmalı, 10 punto ve tek aralık olmalıdır.

a- Kitap: Baş harfleri büyük olmak üzere önce yazarın adı, soyadı, kitabın adı **(koyu karakterde)**, (varsa) Cilt, yayınevi, yayın yeri ve tarihi ve sayfa numarası verilmelidir.

Örnek 1:

Mehmet Saray, **Türk-İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1999, s.18.

b- Makale: Baş harfleri büyük olmak üzere; yazarın adı, soyadı, makalenin adı (tırnak içinde), içinde yer aldığı yayının adı **(koyu karakterde)**, Cilt, Sayı, yayın tarihi (varsa), yayın yeri ve yılı, sayfa numarası verilmelidir.

Örnek 2:

Abdurrahman Bozkurt, "Gelibolu Yarımadası'nda İtilaf Bloğuna Ait Harp Mezarlıklarının İnşası ve Statüsü", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 84, Ankara 2013, s.57.

Çok yazarlı kitap ya da makalelere atıf yapılırken, ilk yazar adı belirtilmeli, diğerleri için vd. harfleri kullanılmalıdır. Ancak bibliyografyada bütün yazarların isimleri yer almalıdır.

Örnek 3:

İkiden fazla yazarlı: Durmuş Yalçın vd., **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, C I, 7. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010, s.511.

Levent Şahverdi Arşivi

Mülakat ve röportaj tarzı görüşmeler, metin içinde ad-soyad ve tarih belirtilerek değinilmeli, ayrıca bibliyografyada da gösterilmelidir.

Tekrarlanan atıflarda; soyadı, eser kitap ise **a.g.e.**, makale ise a.g.m., yazılmalı ve sayfa numarası eklenmelidir.

Saray, **a.g.e.**, s.82.

Bozkurt, a.g.m., s.5.

Kaynakça

Yazar soyadlarına göre ve alfabetik olarak sırayla yazılmalıdır.

a- Kitap: Yazar(lar)ın soyadı, adı, kitabın adı (Koyu Karakterde), yayınevi, yayın yeri ve tarihi.

Örnek 4:

Bayındır Uluskan, Seda, **Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.

b- Süreli Yayın: Yazar(lar)ın soyadı, adı, makalenin başlığı (tırnak içinde), süreli yayının tam adı **(koyu karakterde)**, Cilt, Sayı, yayın yeri ve tarihi, sayfa aralığı.

Örnek 5:

Tokluoğlu, Ceylan, "Ziya Gökalp: Turancılıktan Türkçülüğe", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** C XXVIII, S 84, Ankara, 2013, s.103-142.

c- Bildiri: Yazar(lar)ın soyadı, adı, bildirinin başlığı (tırnak içinde), sempozyumun veya kongrenin adı, düzenlendiği yerin adı, düzenlenme tarihi, **Bildiriler,** varsa editör(ler)in adı, Cilt, basımevi/yayınevi, yayın yeri ve tarihi, sayfa aralığı.

Örnek 6:

Şimşir, Bilal N., "Atatürk ve Avusturalya", **Altıncı Uluslararası Atatürk Kongresi,** Ankara, 12-16 Kasım 2007, **Bildiriler,** C I, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010, s.35-73.

Levent Şahverdi Arşivi

Yazıların Gönderilmesi

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi'nde yayımlanmak üzere yayın ilkelerine uygun olarak hazırlanmış yazılar, bir nüshasında yazarın tanıtıcı bilgileri (ad-soyad, kurum, telefon, e-posta vb) olmak üzere 3 (üç) nüsha halinde CD kaydı ile birlikte aşağıdaki adrese gönderilir. Yazarlar Yayın Kurulu'nca, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapılabileceğini kabul etmiş sayılırlar.

YAZIŞMA ADRESİ

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı

Ziyabey Cad. No:19 Balgat – Çankaya / ANKARA

Tel: (0 312) 285 65 11 – 285 55 12 – 284 34 18

Belgegeçer: (0 312) 285 65 73

E-mail: dergi@atam.gov.tr • **Web:** http://www.atam.gov.tr

Levent Şahverdi Arşivi

PUBLICATION PRINCIPLES
OF THE JOURNAL OF ATATÜRK RESEARCH CENTER

The Journal of Atatürk Research Center which began publishing in November, 1984 is published in two issues per year in Spring and Autumn. At the end of each year, the annual index and once in 10 issues, a general index are published and sent to international index institutions and subscribers in one month dating from the day they are published.

Publication Purpose of the Journal

Within the frame of topics as part of Turkish and world history since the second half of the 19th century, the aim is to share the scientific researches and studies about the information and documents relating to Turkish History, Atatürk and Republic of Turkey with science world by publishing on both national and international levels.

Topics of the Journal

Journal of Atatürk Research Center, within the frame of topics as part of Turkish and world history since the second half of the 19th century, is a contemporary history journal in which a wide range of topics relating to "Turkish History", "Atatürk" and "Republic of Turkey" are handled. The Journal includes the researches, evaluations and studies which inspect the political, socio-economic and cultural dimensional national and global atmosphere which Atatürk and the Republic of Turkey were born into according to scientific criteria in terms of humanities and social sciences.

Studies to Take Place in the Context of the Journal

They should be:

- Original articles, filling the gap in their field, based on research

- Research, review and compilation articles which evaluate and criticize the reviewed subjects according to a rich bibliography and put forward new and noteworthy opinions.

Levent Şahverdi Arşivi

- Developed researches within the scope of projects about Turkish History, Atatürk and Republic of Turkey History since the 19th century.

- Articles promoting the works, personage and scientific events about National Struggle and Republic of Turkey

Articles which will be sent should not be published elsewhere previously or accepted for publication. Papers presented in a scientific congress previously can be issued providing they are added new information, document and review, and stated as original with their new edition.

Evaluation of articles

After looking for the eligibility of the principles of the Editorial Board, incoming articles are sent to two referees expert in their field. In case of one of the reports is positive and another negative, the article can be sent to a third referee. Names of the referees are kept confidential and reports are kept for five years. The author(s) takes into account the corrections and suggestions of the referees and the Editorial Board. If they disagree, they have right for justification report. They give information to the author of articles / writings shall be accepted or not for publication, but the article / writing texts will not be refunded.

The copyright of the published articles in the Journal of Atatürk Research Center shall be turned over Department of Atatürk Research Center. The copyright also includes to be published in the written, visual and virtual environment.

Responsibility of the published articles/writings belongs to their authors. Text and photos can be cited by stating the source.

Copyright and investigation fees are paid within two months from the date of publication to author(s) and referees of the articles/writings agreed for publication. The amount of the fees is fixed according to the Copyright, Publishing and Sales Regulations of "Atatürk Supreme Council for Culture, Language and History" and related institution.

It is compulsory to abide by research and publication ethics in papers to be published.

Official Language

The official language of Journal's Atatürk Research Center is English and Turkish. However, articles written in other languages can be allowed by the deci-

Levent Şahverdi Arşivi

sion of the Editorial Board providing that they do not exceed one-third of each issue of the journal.

English and Turkish summary of the published articles can be given with the keywords determined by their authors.

Spelling Rules

Structure of the article

In general, the article must be taken into the order specified below:

1. The title should be written in bold capital letters.

2. Author name(s) and address(es) should be written by the Latin/Turkish Alphabet ; author's name(s) and surname(s) should be written in normal character and set in the midst; authors' institution and e-mail address should be given in the footnote.

3. Abstract (with keywords)

4. English title and abstract in English (with keywords)

5. An introduction should indicate article, purpose, scope and methods of work and sections of the main texts should be arranged to include Conclusion and Bibliography.

Abstract

The abstract should have no more than 200 words or less than 75 words and it should be written separately in Turkish and English. The abstract should reflect the contribution and the main idea of the article. Minimum 4 and maximum 8 keywords should be given by leaving one blank line below the summary.

Main text

The article should be written in MS Word Program with an A4 size sheets with 1.5 line spacing and 12pt Times New Roman font. Article length should be 3000-7000 words.

Levent Şahverdi Arşivi

Section Headings

The main heading, headings and sub-headings can be used to determine the structure and to ensure an orderly transfer of information in the main text.

The main heading should be written in capital letters; the first letters of headings and sub-headings should be in capital letters and bold.

Figures, Tables and Pictures

Figures, tables and pictures should be numerated beginning with one and the footnotes should be given beneath them. Figures, tables and pictures should not exceed 10 pages.

Citations

Citations should be in quotes. The citations passing five-line should be formatted left and right 1.5 cm and written in 11 pt.

References

References should be written in the form of a footnote, and should be 10 pt. with one line space.

a-Book: Author's name and surname should be written in capital letters; title in bold, (if any) Volume, publisher, date and place of publication and page numbers of the book should be given.

Abdurahman Çaycı, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk (The Leader of National Independence and Modernization)**, Atatürk Research Center Publication's, Ankara 2002, p.130.

b-Article: Author's name and surname should be written in capital letters; title of article should be in quotes; name in bold , Volume, Number, publisher, date(if any), place, year and page numbers of the publication should be given.

Mehmet Ali Beyhan, "The Literature of Reforms and Depressions: The Era of Selim III and Mahmut II", **Literature Journal of Research on Turkey**, Volume I, Issue II, Istanbul 2003, p.57.

Levent Şahverdi Arşivi

In the repeated references : surname should be written; if work is a book, you should write **ibid** but if work is an article you should write **ibid**; page number should be added.

Çaycı, **ibid,** p.11.

Beyhan, **ibid,** p.60.

Bibliography

Bibliography should be put in alphabetical order by last names of authors.

a- Book: Author's (s') surname, name, the book's title, publisher, place and date of publication.

Abdurahman Çaycı, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk (The Leader of National Independence and Modernization)**, Atatürk Research Center Publication's, Ankara 2002.

b- Periodical: Author's (s') surname, name, title of article (in quotes), periodical's full name, Volume, Number, place and date of publication, page range.

Mehmet Ali Beyhan, "The Literature of Reforms and Depressions: The Era of Selim III and Mahmut II", **Literature Journal of Research on Turkey**, Volume I, Issue II, Istanbul 2003, p.57-99.

c- Report: Author's (s') surname, name, title of declaration (in quotes), symposium's or congress' name, name of organization place, date of issue, **Declarations**, (if any) editors' name, Volume, printing house/publishing house, place and date of publication, page range.

Beyhan, Mehmet Ali, "Ziya Gökalp's Understanding of History and His Work Entitled History of Turkish Civilization", Istanbul University Faculty of Letters Department of Sociology, Commemoration Meeting of Ziya Gökalp on His 130th Birthday March 23, 2006, **Istanbul University Faculty of Letters Journal of Sociology,** Istanbul 2007, p.47-61.

Levent Şahverdi Arşivi

Submission of Writings

The writings prepared in accordance with the principles of publishing articles to be published in Journal of Atatürk Research Center are sent 3 (three) copies, one of them includes author's identifying information (name, institution, phone, e-mail, etc.), along with CD recording to address below. According to Authors Editorial Board, they are deemed to have accepted that minor corrections can be made.

CONTACT INFORMATION

Department of Atatürk Research Center

Ziyabey Caddesi No:19 Balgat - Çankaya / ANKARA

Tel: (0 312) 285 65 11 - 285 55 12 - 284 34 18

Fax: (0 312) 285 65 73

e-mail: dergi@atam.gov.tr • **web:** http://www.atam.gov.tr

Levent Şahverdi Arşivi